ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
„L'Ukraine", revue des études de l'Ukraine, sous la direktion de M. Hrouchevsky

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 1–2 1924

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE
„L'Ukraine", revue trimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hruchevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії:
Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького, В. Перетца, Ю. Полівки, М. Птухи, К. Студинського, Є. Тимченка, П. Тутковського, В. Щербини, Б. Якубського та инших.

Книга 1—2 КИЇВ 1924
Закінчено книгу 30 червня

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1924

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук **А. Кримський**.

20 Липня 1924 р.

Держтрест „Київ-Друк".
Друк. Ч. 2. Пушкин., 4.
Зам. Ч. 1465. Тир. 3.000.

Незабутній памяті

Ореста Левицького,

високозаслуженого нашого історика,
члена редакційної колегії „України“.

Від Редакції.

Поновляючи видання наукового журнала українознавства, котрого потреба так сильно відчувається всіми кінцями України, спішимо яко мога скорше випустити в світ його першу книжку, щоб вона своєю появою дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниця кращих і нормальнійших умов культурного життя і наукової праці, як запоручниця того, що ся праця не марнуватиметься, а йтиме безпосередньо в науковий і культурний обіг. Не затримуємо її доти, аж можна буде одержати праці наших старих і новоприєднаних співробітників з ріжних центрів України, з її західних земель і з-за кордону, аж виповняться і наладяться відділи хроніки українського наукового життя і под. Пускаємо те, що зібралось в нашім старім науковім осередку, в тім переконанню, що факт появи сеї книги потрібнійший ніж які небудь огляди, інформації і дописи з місць для оживлення і уплянування наукової роботи. В дальших книжках проґрама видання розгорнеться повнійше, а на початок і імпульс—сподіваємось—вистане і сього.

В першім відділі подаємо статті й замітки по історії соціяльній, культурній і політичній, археолоґії, мистецтву, мові, літературі, етноґрафії й краєзнавству України. При тім стараємось добирати теми загальнійшого інтересу, маючи на увазі вимоги ширших кругів нашого громадянства, а заразом—держатись рівня н а у к о в о ї, не популярно-наукової часописи, хоча й просимо авторів уважати на можливо-приступний і легкий спосіб викладу. Завдяки тому, що ся книжка, будучи подвійною, має трохи більший обсяг, маємо виїмкову змогу подати в ній доволі велику статтю про Коліївщину—з огляду на її особливу наукову вартість. Загалом же, ставлячи за правило не ділити статей, аби кожда книга становила окрему цілість, ми тільки часом зможемо давати більші студії. Пожадані розвідки н е в е л и к і. Між иншим—бажані попередні звідомлення про результати дослідів, які мають потім вийти в повнім викладі.

Другий відділ призначаємо для матеріялів з літературного та громадського життя XIX й початків XX століття: мемуарів, листувань, недрукованих літературних творів, цікавійших документів, з часів аж до останньої революції—всього того матеріялу, який ілюструє хочби й дрібнійшими рисами ті соціяльні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю сю революцію підготовляли. Редакція буде особливо вдячна за надсилання такого мате-

ріялу—крім того що безпосередньо належить до історії комуністичної партії та революції—бо се входить в сферу иньших видань. Також і статті на теми сучасного громадського життя в проґраму нашого журналу не входять. Пильно запрошує редакція як найширші наші наукові круги і до участи в відділі критики і бібліографії,—але звертає увагу, що невеликий обсяг журналу змушує до пильної економії в розмірах. Тому норма рецензії: від одної до двох сторін друку; тільки виїмково сі межі можуть бути переступлені.

Також і відділ наукової хроніки тільки широкою колективною працею зможе бути поставлений відповідно. Для сього редакція просить надсилати відомости про наукові відкриття, публікації і хід дослідів, наукові лекції (наукового, не популярного характера, що приносять якісь нові факти, або дають нове освітленнє), заснування нових наукових товариств і інституцій, огляд діяльности їх за останні роки (розуміється—в короткім і стислім викладі), некрологи робітників на полі українознавства і т. п. В однім з дальших книг буде поданий помянник визначнійших робітників, померших за останніх пять літ, а в сій теж, як початок такої хроніки можна вказати огляд акад. Тутковського, написаний спеціяльно „на почин“ нашому виданню.

Нарешті редакція просить усіх прихильників української науки яко мога популяризувати й поширювати наш журнал, як орґан наукового єднання і плянового досліджування минулого й сучасного України—як реальный засіб утримування його в суцільности і звязку.

Адреса Редакції: Київ, Академія Наук.

МИКОЛА МАКАРЕНКО.

Найдавніша стінопись княжої України.

При археологічних дослідах найдавнішої на Україні архітектурної пам'ятки великокнязівських часів—храма Спаса у Чернигові була відкрита під пізнішим тинком і ще пізнішими малярськими записами, які тяглися майже до наших днів,—решта старої росписи, сучасної самій будівлі собору.

Храм, заснований Мстиславом Володимировичем після 1024 року, був закінчений після смерти заснувателя (1036 року). В старій київській літописі—під 6542 (1034) роком це записано так: „Мьстиславъ изыде на ловы и разболѣся. и оумре. и положиша и в цркви стго Спса. юже создал сам. бѣ бо вьздано ея при немь вьзвыше яко и на конѣ стоячи рукою досячи"... Очевидно, роспись в храмі не могла появитись раніш, ніж сам храм був остаточно закінчений, цеб-то не раніш, як після 1034 року. Чи це сталось скоро після цього чи ні, не можемо гадати про це при сучасних даних, але мусимо зазначити, що думати про час значно пізніший після смерти Мстислава нема ніякої рації. Не буде помилкою сказати, що храм був закінчений зараз же після смерти свого заснувателя—„дебелого тѣлом, чермьномь лицемь, великома очима храбрым на рати і милостивым", як характеризує його все-ж таки лаконічний літописець. Таким чином, для нашої росписи терміном буде друга чверть одинадцятого століття, і ні в якому разі не пізніше, бо вона написана на першім тинку, наложенім просто на поверхню цегляної кладки—типової для цих часів.

Ця роспись має велике значіння в еволюції форм і колориту українського мистецтва давнього минулого. Їй, напевне, буде присвячена не одна робота і, можливо, не довго чекати—вона скоро займе належне їй місце в ряді инших, поки-що нечислених пам'яток українського малярства великокнязівських часів. Але поки-що вона залишається єдиним прикладом зовсім нового для Київської Руси стилю і зовсім окремих технічних досягнень.

Але раніш ніж давати посильне описання нашої росписи, мушу росказати в самих коротеньких рисах і в загальній формі про ті роботи над собором, та його художніми, технічними та иншими особливостями, наслідком яких виявилась сама роспись, про яку далі піде мова.

Справа з дослідами Чернигівського Спаса роспочалася літом 1923 р. по дорученню, даному мені від Української Академії Наук, на кошти Чернигівського Губвиконкому. Виникла-ж ця справа з невеликих, але дуже похвальних побажань Чернигівського Губарха—дати можливість групі студентів місцевого ІНО, які входили, яко члени, в історичний гурток організований Губархом,—познайомитися з методами і прийомами археологічних дослідів над пам'ятками свого минулого. Уже в процесі підготовки до дослідів, коли виявилося, що Чернигівський Губвиконком, зацікавлений

піднятими роботами такого характеру над місцевими пам'ятками, широко пішов назустріч пропонованому нами від імени Української Академії Наук науковому дослідові найдавнішої з зберігшихся пам'яток і асигнував на цю справу певну матеріяльну допомогу,—досліди можна було роспочати в тих розмірах, які потрібні були не тільки для ознайомлення студентів, а й для ширших студій над такою видатною пам'яткою, як Чернигівський Спас.

З самого-ж початку праці по дослідах Спаса виявилася й инша сторона, яка також допомагала працям в неменшій мірі, ніж матеріяльна: під час дослідів з боку місцевої влади було зроблено немало важливих для цих робот заходів. І голова місцевого Губвиконкому гр. Попов і його заступник і в той же час голова тимчасової комісії по дослідах Спаса гр. В. Г. Биструков і нарешті весь пленум Виконкому (в одному з своїх засідань) дуже прихильно ставились до роспочатої справи і тим полегшили нам наше иноді трудне становище при роботах.

Що до тих побутових явищ, які стали нам відомими і торкались так або инакше робот, не можу не зазначити негативного відношення до роботи, робітників і самої мети роботи де-яких кол громадянства, які ніяк не могли чи не хотіли зрозуміти мети і вартости роспочатих робот. Звичайно, тут я не маю на увазі тих бабів, що збірались на площі і, показуючи пальцем на Собор, передавали одна другій: „Дивись, вже похилився; от, от скоро впаде, так підкопали!“ Це темні, темні люди. Вони не можуть дивувати нас. Але були й инші, які не вважаючи на свою приналежність до інтелігентних кол, теж не розуміли мети наших робот.

Правда, всі негативні явища, включно до писання „доношеній“ деякими особами, праці не перебили, і робота йшла, доки вистачило коштів і дозволяла погода. Роботи в де-яких частях залишились далеко незакінченими.—Але, про це слід казати в иншому місці. Зараз же будемо вести розмову про той художній твір, який являється одним з придбань наших робот.

Коли збивано верстви тинку на мурах Спаса біля і на парусі склепіння під західньо-північним барабаном, які набірались на протязі сотень років на поверхні чудового старовинного мурування, щоб спостерегти, де кінчається старовинна, а де починається кладка пізніших часів, помічено на внутрішній частині східньої арки, під західньо-північним барабаном храму, старовинний тинк із слідами малярських плям. Після того, як відчистили нові верстви тинку вище п'яти цієї арки, можна було побачити, що плями далі переходять в справжні і певні форми майже однокольорово розфарбованої росписи. Це була, як потім виявилось, нижня частина постати святої, яку незабаром і відкрито.

Треба зазначити, що верстви нового і новішого тинку відлущувались від давньої, зовсім иншої по консистенції маси, дуже легко: відставали пластинами і майже не залишали після себе ніякої решти, крім легенької білуватої порохні, яка також легенько знімалася з поверхні росписи. Майже ні одна частина поверхні росписи не попсувалась від нового тинку, який закривав старий. І треба подякувати тим майстрам, які колись накладали цей новий тинк на старе малярство, що вони не збили в свій час оцієї старовинної частини старої росписи, і тим зберегли для нашого часу таку чудову решту старих досягнень в малярстві.

Після обережного зняття зазначеного нового тинку було запрошено художника-реставратора, між иншим—одного з самих обережних реставраторів, який спрепарував цю роспись так, що можна було побачити всі форми і всі відносини фарб між собою, всі досягнення світотіни, всі дрібниці техніки і нюанси кольорів так обмежених фарб.

Стінопись Чернигівського Спаса—деталь.

Стінопись Чернигівського Спаса—загальний вид.

Препарація полягала в тому, що вищезгаданий художник М. І. Касперович, якому дозволю тут висловити подяку за таку працю,—легенько зняв білувату порохню з поверхні, яка залишилась від нового тинку, наложеного пізнішими реставраторами храму, і промив роспись дістильованою водою з невеликим додатком білку. Роспись відразу-ж показала всі свої ще незагублені технічні і художні прикмети. За-для дальнішого збереження її ця препарація може бути і консервацією.

Роспись уявляє собою окремо намальовану постать святої, зображення якої збереглося до колін. Далі, нижче колін, старовинний тинк був збитий з кладки муру разом з росписсю, ще в ті часи, коли на старий тинк накладувався пізніший. Теж саме зроблено і з німбом над правим плечем святої і зо всім тлом над головою.

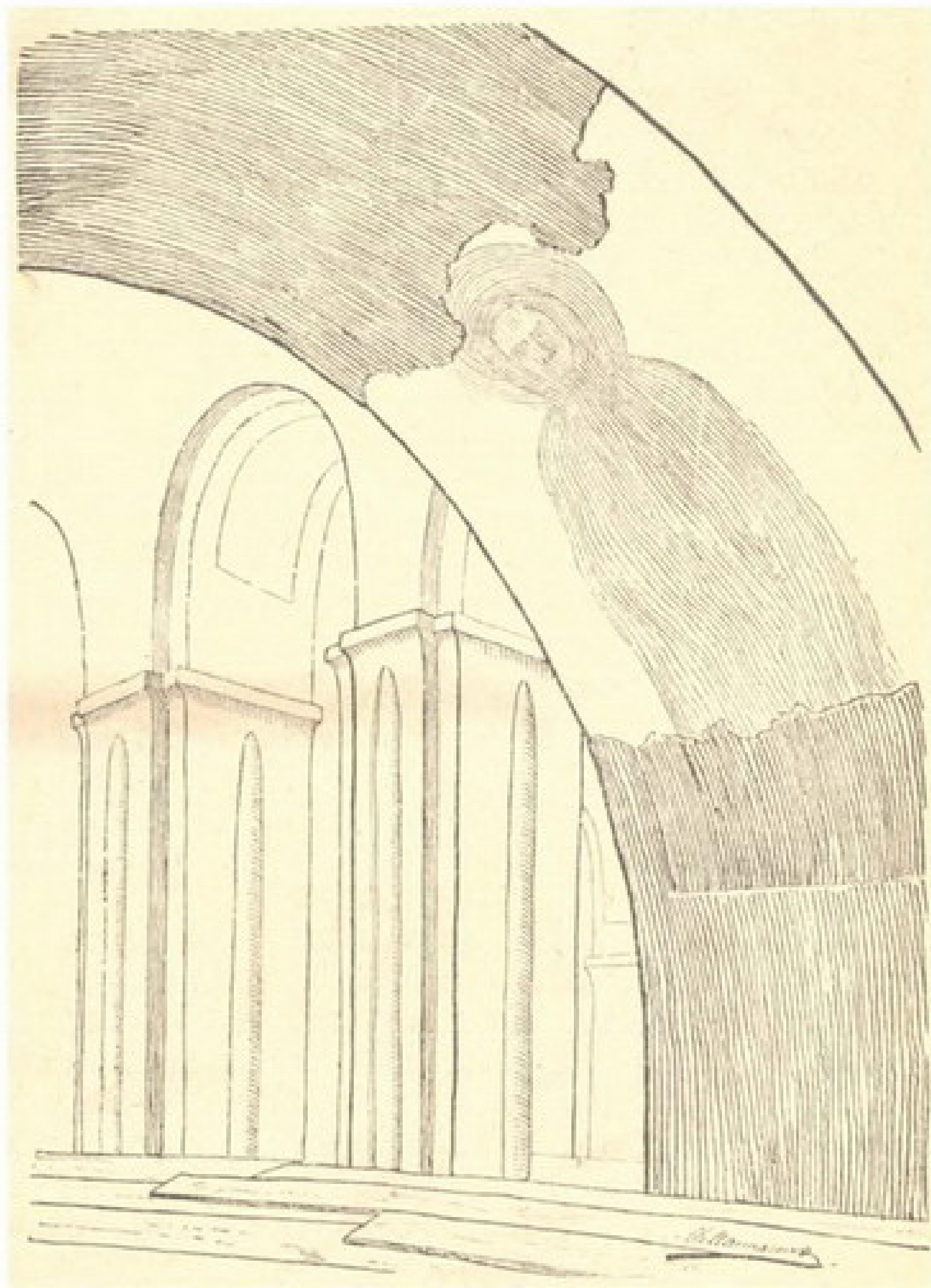

Загальний вигляд арок і росписи.

Перед нами — постать стоячої святої. Це жінка ще молодих років, яка стоїть по прийнятому в релігійному малярстві звичаю—обличчям до глядача, зі свіжим повним обличчям, з книжкою (євангеллям) у лівій руці. Навкруги голови широкий німб. На святій звичайна одіж. Так званий мафорій, цеб-то головна хустка, покрива її голову, він у значній мірі вже стертий і в сучасний мент в більшості здається білим. Але цей колір не та дійсність, що колись була. Колишня хустина, якою була покрита голова святої, була червоною, як і вся одіж. Тепер же червона фарба залишилась лише в невеликих частинах, решта—це той ґрунт жовтувато-білуватого коліру, на якому намальовано ввесь образ.

Вся постать задрапірована в червоно-бруньатну одіж: плащ, з-під якого не видно иншої одіжі. На правому рукаві коло плеча—помітна широка перемичка, як звичайно це буває на де-яких образах. Решта одіжі в сучасний мент має загальний червоно-брунатний колір, з білими продовжними смугами і смужками та плямами в инших напрямках. Розріжнити які-небудь деталі в сучасний мент не можливо, як-що вони й були колись;

але гадаю, що ніяких окрас на тканині одіжі, ніяких збірок, крім тих, що можливо зобачити й зараз, і не було на ній.

Крім обличчя і німба, на яких фарба збереглася дуже гарно, зі всіх инших частин постати вона з'їхала, стерлась, облупилась, відскочила, чим і пояснюються ті білі плями, які гуляють по всій постаті. З-під загубленої фарби скрізь прогляда той ґрунт, на якому написана свята.

З приводу цього ґрунту маю сказати де-кілька слів. Перш за все він варт уваги своєю поверхнею: вилощений, вигладжений, иноді навіть блискучий, як слонова кістка. Приємного жовтуватого коліру (зверху від фарби—червонуватого). Консистенція його середньої густоти. В розломі помічається багато зерна, лушпайок, здається, ячменю, а може й пшениці— привезені мною шматки ґрунту більш докладно ще не досліджені). Крім того, часті волокна (нитки) чи конопель, чи льону, положеного в масу для з'єднання. Тому одламані шматки ще тримаються і не відскакують. Фарба, де відлущується від ґрунта, відлущується плямами, залишаючи по собі майже чисте місце, лише трохи пофарбоване верствою фарби, що була на ньому покладена. Цеб-то фарба, яка колись була лише положена на ґрунт, ані в якому разі не втягалась ґрунтом, а лежала верствою, иноді доволі грубою, на цьому ґрунті, з'єднавшись з ним лише за допомогою клейкости фарби.

Широкий плащ, так званий хітон, проходить прямими спокійними і широкими плямами по плечах і спада вниз. З-під його збірок виступа ліва рука святої, яка тримає закриту книжку (майже в вертикальному напрямі). Одна з збірок проходить прямою смугою з лівого плеча вниз навскіс під праву руку—це край плаща, під який заховався протилежний край, що спадає з правого плеча. Низче рук плащ і взагалі вся одіж святої дуже облупилась, стерта, також як і хустка на голові.

По всій постаті помічається лише одна фарба—червона, в ріжних відтінках. У світових частинах вона роспущена білилами, а у тіневих— чорною фарбою (сажою). Тло навкруги постати сірувато-голубовате. Воно виконане тими-ж фарбами: білою та чорною, змішаною разом. Таким чином, обмеженість у кольорах доведена до мінімума, якого трудно знайти в инших росписях.

Але матеріяли ці (фарби) використані так уміло, як може використати їх лише майстер з великим минулим, з величезною практикою. Коли глядач бачить перед собою роспись, то здається, що на ній єсть і голубовата фарба, тоді як це лише мішанка чорної та білої; здається єсть і жовта, але це знов таки—біла, червона та чорна. Словом, комбінацією трьох самих звичайних не тільки не дорогих, але майже ніякого матеріяльного кошту не маючих фарб, майстер досягає всіх ефектів, які потрібні були йому, аби постать робила враження.

Та червона фарба, яка займає на постаті переважне місце, це так звана—червень, або инакше любрик. Це природній мінеральний продукт, яким дяки на селах, ходячи по хатах з молитвою на водохрещі, пишуть хрести на білих крейдяних мурах хат, і яким користуються і в сучасний мент малярі.

Роспись, на превеликий жаль, не має ніякої написи, з якої можливо було-б зобачити, яка свята зображена художником. В складі тих атрибутів, що характеризують по прийнятому звичаю ту або иншу особу святого і т. и., наша свята не має ніяких характерних. Крім євангелля, що тримає вона в лівій руці, в росписі нема инших вказівок на те, хто вона така. Але не лише тут маємо таку постать. Така-ж сама, дуже перемальована, але ясно написана по старому знаходиться на тому-ж самому місці і в Кирилівській церкві у Київі.

Перш за все,—наша постать—проповідниця. Про це свідчить такий атрибут, як євангелія, яке вона тримає однією рукою, а другою, лівою, здається, вказує на нього. Далі—проповідниця молода. Між такими відомими в агіологічній літературі хотілось би назвати Ніну рівноапостольну (+ 335 р.) (Про неї дивись: Михаил *Сабинин*. Полное жизнеописаніе святых грузинской церкви. 1872 г.). Дуже трудно підшукати иншу особу, яку можна було-б поставити на цьому місці в серії росписей, і в той же час не стару, не з аскетичним обличчям.

Правда, єсть іще одно ім'я, теж рівноапостольної і, що дуже підходить до нашої постати—молодої і дуже красивої постати. Це свята Текля, якій на ближньому сході віддавалось дуже багато уваги будівлями в честь її храмів і т. и.

Що торкається самого головного, чим ми найбільше цікавимося, цеб-то тих художніх та технічних досягнень, які виявляються цією росписсю, то мушу зазначити перш за все той великий хист, яким володів майстер нашої росписи, велике майстерство, яке дає мені право назвати його першорядним майстром минулого. Про обмеженість фарб я вже мав нагоду згадати, також як і про їх комбінацію.

Зверну увагу ще на инше. Подивімось на обличчя. Воно живе, свіже, без яких би то не було аскетичних рис. Твердий витриманий погляд вперед. Правильні риси загального характеру обличчя і його деталів виконані такою певною, такою сміливою рукою, яка могла належати тільки маестро. Далі—все обличчя характеризовано двома, трьома дуже сміливими, рішучими плямами, які, що видно і на знімку, проложені віртуозно, одним рухом і рішучим ударом.

До таких ударів, що закінчують всю малярську роботу, належать в нашій росписі бліки та рефлекси: під правим та лівим оком, на верхній губі, на правій часті нижньої губи, і рефлекс в тіневій стороні обличчя на лівій вилиці. Ці на перший погляд, неуважні плями—в дійсності і єсть ті художні і технічні досягнення, що з'являються у майстра наслідком довгих студій, довгого часу невтомних праць і живого, життєвого відношення до тієї праці, яку він виконує.

Зробити трьома самими елементарними фарбами, які знайдуться у кожного з громадян, таке живе обличчя, не всякому з художників нашого часу доступно. Не можу не згадати тута про те становище, в якому опинився я, як керовник над дослідами, перед цією росписсю. Потрібно було замалювати обличчя в величину оригінала. Ця робота виконувалась трьома майстрами, одним за другим. Але, стид сказати—ніхто нічого не зробив. Один з них почав працювати з тими-ж трьома фарбами, якими оперував і автор росписи. Все йшло гарно. Але нарешті, художник цей, по його гадці, не зміг досягти того, що малося в росписі, знищив свою працю,—між тим, це був дуже гарний майстер, який мені здавалося—з такою роботою мусів би справитись. Так роспись і залишилась до цього часу не скопійованою.

Перед нами реальний предмет зо всіма належними йому характерними рисами і особливостями. Всі конструктивні частини обличчя спостережені. Почувається знання форми кістки (ніде, ні в одному місці не змято); мускули підкреслені і виявлені, як того потрібує самий суворий анатом. Зазначені так звані жирові покрови. Але, поруч із цим, в росписі мається така сила того декоративного елементу, в кращому значінню слова, який не завжди вдало з'єднується і гарними майстрами з реальними особливостями.

Що торкається фактури нашої росписи, то мені вже приходилось один раз висловитись із цього приводу (дивись мій коротесенький звіт

про роботу у IV томі Записок Історико-Філологічного відділу Укр. Академії Наук, стор. 243). Я писав:—„Пора вже покінчити пусті балачки і назвати темперу темперою, а фреску—фрескою. Давно вже пора ознайомитись з технікою і матеріялом наших малюваннів“. Це-ж саме скажу і зараз. Відомо, що зветься в мистецтві фресковою росписсю. Це малюнок водяною фарбою, положеною на сирий тинк, який втягує в себе воду разом з фарбою. Темпера, головним чином, фарба корпусного характера, роспущена на яйці або на инших клейких розчинах, яка лягає непрозорою, тому що товстою верствою, на тинк. Бувають випадки, коли одна і друга техніка сполучуються, і фрескове малярство підправляється поверх темперою. І в тому і в другому і в третьому випадку тинк підготовляється частинами. Відріжняти одну техніку від другої пора вже навчитись. Звичайно, не дивна річ, коли неграмотні в мистецтві люде починають розмовляти про те, чого й сами не бачили, і не знають, і доказувати, що лежача товстим шаром фарба—це фрескова роспись; але бувають випадки, що й дослідники, які працюють над росписями, иноді змішують одну техніку з другою. Кожному дослідувачу пам'яток мистецтва треба бути і художником, щоб розуміти елементарні принціпи і прийоми в мистецтві.

Хотілось би сказати і де-кілька слів з приводу тих міркувань, які виникали у мене в зв'язку з майбутнім існуванням цієї дорогої для України художньої святині.

Справа в тому, що не тільки ця роспись, а й усяка малярська річ, яку-б поставили на цім місці під порохню, копоть, сажу, пару зімою, спеку літом,—через де-кілька десятків років, а можливо і менше,—це залежить від того, чи багато буде у церкві лампад, свічок, людей, що моляться і т. и.—покриється густою верствою чорної коптяви від свічок і лампад, змішаного з тонкою порохнею, яка підіймається знизу від людських ніг та підмітання долівки,—покрие поверхню росписи. А в нашій росписі, крім того, вона зайде у всі тріщини і ямки, яких по всій відкритій росписі єсть велика сила, і тим самим значно змінить не тільки самий колорит, а й світлові відношення частин її. Тим самим, роспись із кожним роком, що вона буде перебувати в такому стані, буде псуватись більш і більш, і нарешті для науки і мистецтва може й зовсім загинути. А додати до цього треба ще й те небезпечне явище, яке помічено мною, що шар старого тинку, на якому намальована постать, в великій частині своїй, відстає від самої кладки муру—це стверджується тим гуком, який почувається при легенькому постукуванню, коли поверхня „бухкотить“, виявляючи під собою пустоту, цеб-то відставшу від муру частину тинку. Безумовно, таке відставання від муру буде продовжуватись надалі і, можна сказати, що якщо у тинку стане сили триматись де-який час, то недовгий.

Все сказане що до сучасного становища росписи ні трохи не збільшене. З нього можна зробити такі висновки. Зараз же, не гаючи часу, необхідно, аби надалі зберегти роспись, закріпити її на місці і захистити від куряви, порохні і инших зовнішних впливів, які безумовно не за довгий час знищить роспись там на місці.

Далі—коли вона буде закріплена і захищена таким чином на місці, вона мусить бути приступною для огляду, цеб-то треба буде зробити до неї настіл, випустивши дошки з вікна хор північно-західнього кутка собору, поклавши їх на сволочки, кінці яких впустити в мури та пілястру над самим карнизом. Звичайно, огляд публікою, про який я кажу, мусить провадитись під доглядом відповідної людини.

Але я радий буду помилитись, бо приєднуюсь до того міркування, що всі пам'ятки повинні залишатись на тому місці, де вони родились—тільки мені здається, що закріплення і захищення росписи, так як і ро-

бота (правда, значно лекша) по улаштуванню містка для підходу до росписи, потягне за собою так багато турбот, уваги і матеріяльних витрат, що—боюсь—не буде вона виконана місцевими Чернигівськими силами, навіть і при їх щирому бажанню.

Тому—другий засіб зберегти роспись: зняти її з муру, як частину, що в сучасний мент не грає такої ролі в загальному розміщенні нових росписей, як у часи минулі—і перевезти до одного з відповідних музеїв для дальнішої консервації.

Третього виходу з того становища, в якому знаходиться роспись, я не бачу, і його здається, і не може бути.

Залишати-ж роспись в тому стані, в якому вона знаходиться в сучасний мент після її відкриття, це в усякому разі (можливо, що це буде висловлено занадто різко!) злочин супроти пам'ятки першорядної ваги.

Про дальше існування такого важливого твору, як наша роспись, мусить дбати та інституція, яка повинна стежити за такими пам'ятками—Українська Академія Наук з її Археологічним Комітетом.

Київ,
1924. Травень.

Акад. ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ.

Найдавніша згадка про театр на Україні.

Кажучи про початок театральних вистав на Вкраїні покликуються звичайно на свідоцтво видатного українського письменника, атонського ченця Івана Вишенського, а власне на його лист р. 1606. (*Ів. Франко*, Ів. Вишенський і його твори 1895, с. 310) до старици Домникії (Арх. юго-зап. Р. І, т. VII, с. 29), де знаменитий полеміст веде мову про науку та мистецтво і торкається їх відносин до релігії... „не вѣдомость хулю художества, але хулю, што теперешніе наши новые рускіе философы не знають въ церкви ничтоже читати, ни тое самое псалтыри, ни часослова... А тежъ не вижу инших, толко простою наукою нашего благочестія воспитавшіеся—тые подвигъ церковный носятъ и отправуют; а *латинских басней ученицы*, зовемые казнодѣи, трудитися в церкви не хочютъ, толко комедіи строютъ и играютъ". *Ів. Франко* підкреслює „дорогоцінне в історико-літературнім згляді речене про значне розширене і замилуване штуки драматичної по тодішніх школах *православних*" (с. 313); з ним згоджується *К. Харлампович* (Зап.-рус. правосл. школы XVI и н. XVII в. 1898, с. 473). Але—оскільки можливо вважати оці слова за історичне свідоцтво про існування у самісінькім початку XVII ст. українського театру? Православному аскетові, проповіднику слова божого театр—відповідно поняттям його часу і оточення—здавався чимсь гріховним; тому і в листі до кн. В. К. Острозького він не раз називає набоженство католицьке—„комедійскимъ и машкарскимъ набоженствомъ" (Акты ю.-з. Р. II, 207), виводячи його з „тмы поганскихъ наукъ". „Латына", мовляв він, „танцуетъ въ славѣ въ можности въ розширеню машкарского и комедійского набоженства" (ibid. 217). До цієї теми він звертається в „Писаніи до всѣхъ обще въ лядской земли живущихъ", залічуючи „поганскихъ учителей, Аристотелей и Платоновъ" до числа ненависних йому „машкарниковъ и комидійниковъ" (Ibid. 225; порівн. 270: „ты жъ шествуй съ машкари и комедіами...").

Таким чином, католики, що мали звичай робити по школах вистави для вправи учнів—здавалися Вишенському людьми, що їх не варто було поважати.—Дійсно, вже гуманістична школа на Заході, а після неї школа єзуїтська при кінці XVI ст. широко вживала театральних вистав, яко корисного засобу для виховання своїх учнів. Комедії та трагедії відгравалися учнями не тільки в класі, але й прилюдно поза мурами шкіл; теми брано з класичного репертуару, головнішою метою була вправа в латинській мові. Пізніше оці вистави набувають морально-виховавчі прикмети, сюжети беруться найбільше з біблейської або церковної історії. На Вкраїні та взагалі в західній Русі вистави повинні були бути принадою, щоб уловляти прихильне до новин громадянство і непомітно приєднувати його до стада єдиної, що визволяє від гріхів, католицької церкви (див. *Харлампович*, с. 87), тому дозволено було грати п'єси польською, а м.б. і українською мовою. Тому Ів. Вишенський обурюється на театр, особ-

ливо на шкільний. Розвідки ак. М. І. Петрова, проф. Резанова та мої докладно констатують ролю цього шкільного польського театру що-до утворення українського; але, на мою думку, лишається ще не розв'язаним питання: чи існував так само і в українській школі звичай влаштовувати вистави під час Вишенського, чи він писав про це на Атоні—з людського поговору?

Не один він був з письменників, що гудив цей звичай. Вільнодумні люде давньої Польщи к. XVI ст. ще задовго перед Вишенським побачили, що наука єзуїтів—чисто поверховна. *Немоєвський* спільно з аріянами докоряв їм за те, що вони приваблюють до себе молодіж „sztuczkami“ (Grabowski, Literatura aryańska, 255). Безіменний автор памфлету „Equitis poloni in jezuitas actio prima“, вже в році 1590 писав, що до появи єзуїтів у поляків були вчені люде та школи і обвинувачував оцих нових освітників за те, що вони приваблюють учнів не корисною працею, але— „комедіями та трагедіями“ (fol. A4). Кальвінський казнодій *Країнський* почасти нагадує українського мораліста: в „Postylle Kosciola powszechnego“ р. 1611—він радить батькам виховувати діток в покорі, не читати навіть комедій та блазенських пісень; зацікавлення до цього—він утотожнює з піяцтвом та роспустою. (Grabowski, Liter. kalwińska, 208). Дуже виразно промовляв у цьому напрямі добре відомий на Вкраїні *Мартин Чехович*, суворий аріянин в свойому творі „W u j e k, to jest krótki odpis na pisanie ks. Jakóba Wujka teologa S. I.“ (s. l. et a.): „Безбожність єзуїтів“, писав він „гордує простим розумінням віри; вона хоче притлумити правду поганською вченістю“. Він обвинувачує єзуїтів за їхне гонорство непожиточне для духу і переконує читачів, що єзуїти будують віру „na szkolnych pogańskich filozofów naukach na grammatyce, na wydwornej muzyce, na dyalektyce, a podobno więcej na zofistyce na częstych b u c z n y c h w y s t a w n y c h k o s z t o w n y c h k o m e d y a c h i t r a g e d y a c h“, котрими, каже, więcej młodzi psujecie niż naprawiacie“ (fol. E). Цей польський попередник Ів. Вишенського, так само як український полеміст висовує думку: необхідність ставити опір світовій поганській науці, вивчаючи святе письмо та науку вчителів церкви.

Отак — вже в рр. 1560—70 наш письменник мав попередника, що гудив внесення до школи театральних вистав; його підтримували инші польські автори к. XVI—поч. XVII вв., сучасники Ів. Вишенського. Неможна припустити, щоб він, що виступив, яко вчений експерт в справі про книгу П. Скарги на користь Унії—не знав про дискусію польських письменників що-до єзуїтських шкільних комедій. Тому мені здається, чи не є напад Вишенського—лише літературне явище, що склалось під впливом аналогічних нападів добре знайомих йому польських інвектив проти єзуїтів. Коли так—чи можливо з певністю сказати, що слова Вишенського про „строющих и играющих комедії“ стосуються до українських шкіл його часу? Ця непевність підтримується ще тим, що до перших діалогів П. Беринди (1616 р.) та К. Саковича (1622 р.)—ми не зустрічаємо ані жадного драматичного твору, що вийшов зі шкіл—Острозької чи Львівської.

Акад. ОЛЕКСІЙ НОВИЦЬКИЙ.

Муміфіковані тіла в Седневі.

З початку січня цього року інспектор чернигівської Окрполітосвіти, тов. Оландер, у справі служби, був у Седневі в 25 в. від Чернигова, б. маєтку Лизогубів.

Оглядаючи тутешню церкву, яка була збудована 1690 р. чернигівським полковником, Яковом Лизогубом, він звернув увагу на те, що у цокольній частині церкви є вікна, а ніякого ходу до тої частини нема. Після довгих роспитів місцевих мешканців, нарешті він натрапив на старого теслю Даниленка, який у початку 60-х років минулого сторіччя брав участь у ремонті церковної підлоги і несподівано подав найцікавійші звістки. Потім йому довелося ще раз повторити своє оповідання, котре я тут і подаю.

Коли цей Даниленко прийшов у Седнев на роботу, то головна церква була вже застелена дерев'яними дошками, а в обидвох приділах підлога була плиточна. По згуку від ходи він зрозумів, що під частиною північного приділу повинна бути порожнеча. Тоді він, разом зі старим паламарем Киселем, зняли у тому місці плитки, під котрими виявилася дерев'яна мостовина; пропилявши її, вони побачили крипту, куди й спустилася. Там стояли труни в два ряди. Вони почали відкривати труни; в них лежали, як він каже, „кості в одежі", й лише в одній з них знайшлося добре уцілівше тіло попа, гладкого, тілистого, з чорними вусами й бородою, при чому Кисіль зазначив, що це є той саме піп, якого поховано 20 років перед тим.

Відносно добре збережене обличчя попа Даниленко пояснив тим, що це зробилося через звичай, який уживався тоді, а часом уживається й тепер—поливати обличчя небіжчика олією.

Таким же чином спустилися вони і в крипту під південним приділом. Там труни стояли тісно, в три ряди, один на одному. В одній труні вони побачили „кості", одягнені у суконний гаптований однострій (мундир) із високим коміром, і в чоботях. Коли потім вони оповідали декому про цю нахідку, хтось їм сказав, що цілість одежи разом пропаде, як тільки винести її на двір. Щоб перевірити це, Даниленко знову спустився у крипту, взяв рукав і виніс його на двір. І дійсно, сукно разом почало рудіти й роспадатися на шматки. Инших трун у південній крипті, як він каже, вони не торкали, хоч сам тут же запевнює, що у правій крипті лежать „пани", а у лівій—ріжні люде.

По вказівках цього Даниленка, таким же способом спустився у крипту й тов. Оландер. Потім, знову зачинивши вхід, він повернувся до Чернигова й повідомив про все це завідуючого Держмузеєм В. О. Шугаєвського. Тоді були вислані з Чернігова дві спеціяльні комісії для відповідних дослідів тих крипт. Перша комісія, в складі вищезазначеного В. О. Шугаєвського, завідуючого історично - археологічним відділом музею

Седнівські муміфіковані тіла.

Південна крипта № 3.

Південна крипта № 4.

Седнівські муміфіковані тіла.

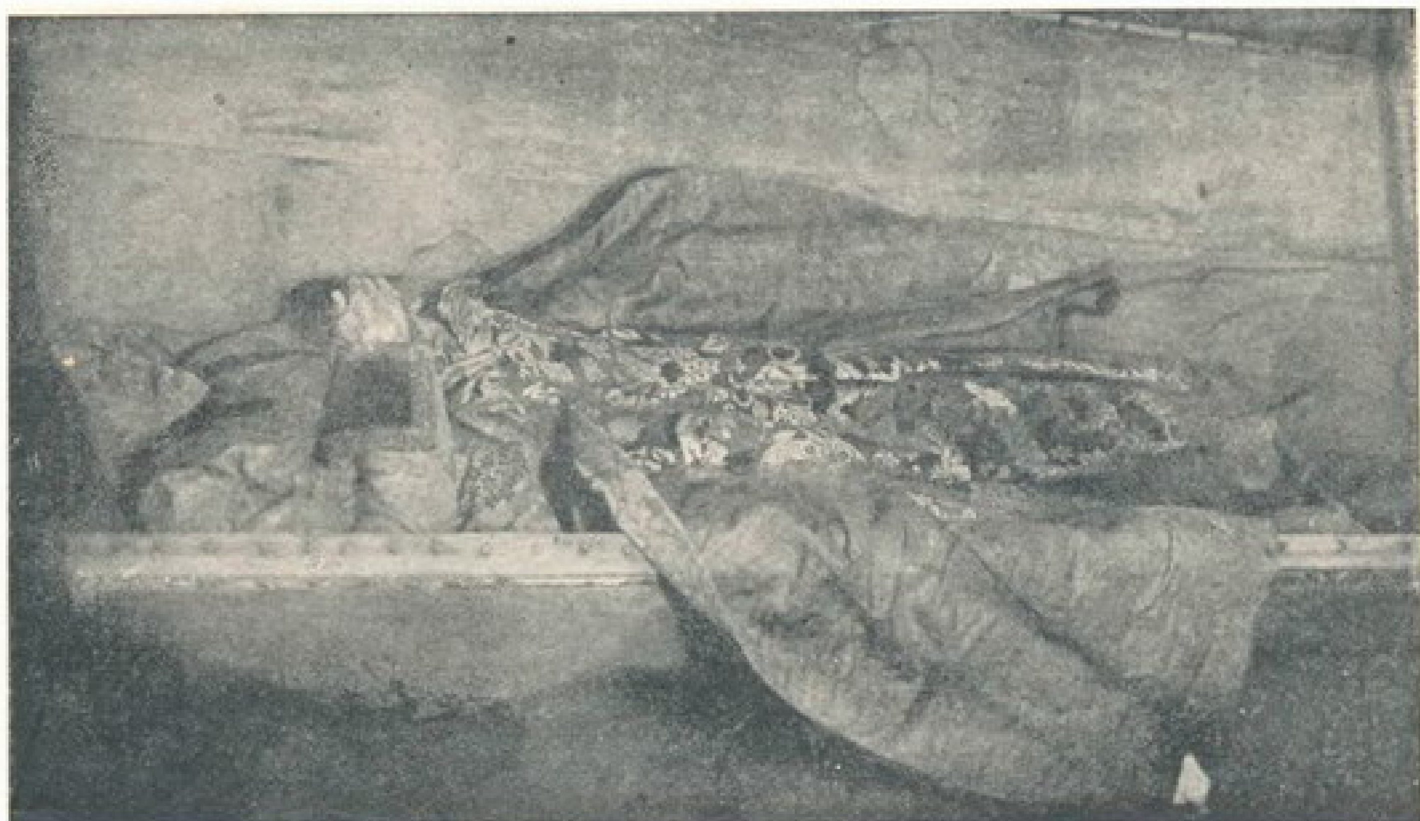

Південна крипта № 5.

Південна крипта № 6.

Седнівські муміфіковані тіла.

Північна крипта № 2.

Північна крипта № 19.

П. І. Смоличева та завідуючого відділом культів В. Г. Дроздова, з участю місцевих лікарів, працювала з 30 січня по 3 лютого, а друга, у складі зампредгубвиконкома т. Василенка, голови чернигівського Губвідділу ГПУ, тов. Заборенка, завгубоно тов. Зерновського, замзавгубфінвідділом тов. Белікова, лікаря тов. Павського, В. О. Шугаєвського й П. І. Смоличева, при участі представників місцевої влади й парафії—з 9 по 10 лютого.

Усі ці досліди дали такі здобутки:

Північна крипта, 6,6 м. довжини, 4,7 м. завширшки та 2,3 м. заввишки, має жолобове склепіння, добре обтинковане й вибілене вапном. У південній частині є ляда (люк), розміром 2×1,34 м. У північно-східному і північно-західному кутах мається по одній продуховині, заґратованій, що виходять на верх. Підлоги нема зовсім; ґрунт—супісок. Як виявив гігрометр, повітря сухе. Температура 1—2 ступні тепла.

У крипті розміщено 22 труни, у два ряди, головами на захід, 11 з них дитячі; дві з них стоять поверх других трун.

Найцікавіша з трун—№ 2. Вона соснова, тесова, з датою 1754 року, 20 лютого, та з написами, наприклад, такими: „О морс інтолерабиліс" („О смерте безпощадна"). Тут досить добре збереглось й саме погребіння. Небіжчик одягнений у шовковий жупан, цімановий з візерунками.

Де-які труни мають або орнамент, або теж написи, як, напр., „яко цвет вядает з времена века и вечность селит человека; имя ему от роду Василій, Данилов отчеством, по фамилии Гладкий название"... (слово нерозібране), або: „Всяк смотри гроб сей и виждь: каков я, таков и ты будешь"; треба додати, що труп цей зберігся зле.

Найкраще зберігся тут вищезгаданий піп. Коли знято було воздушок, який покривав його обличчя, то на нім показався досить товстий шар висхлих гусельниць, що покривали й ціле погребіння. Коли це обережно зняли, то виявилося надзвичайно добре збережене тіло і вся одіж (див. фотогр.).

Тіло № 2 взято було на лікарський дослід, який зробив лікарь Кисіль. Довожу його дословно: „Труп сохранился целиком, кожные покровы сохранили отчасти эластичность, цвет кожи—серый с желтоватим оттенком. Волос нигде нет, как на трупе, так и вблизи его; ногти сохранились частично на руках и ногах. Сохранились хрящи носа и правого уха; как и весь труп, покрыты кожей. Глаза закрыты вполне сохранившимися веками. В полуоткрытом рте видны частично сохранившиеся зубы. Под кожей мышцы сохранились в высохшем виде. Сухожилия, кости и связки также сохранились, повидимому, без изменения. В области сердца была вскрыта грудная полость, отверстием в один квадратный вершок, ребра легко подрезались скальпелем. Извлечен кусок легкого, в виде темнокоричневой сухой массы, на подобие сухой древесной губки. Полости грудкая и брюшная издают при постукивании коробочный тон". „Части кожи, тканей и торфовидного порошка из грудной и брюшной полостей были взяты для микроскопического изследования".

Взагалі майже на всіх трупах дорослих людей збереглася суха шкіра,—на де-яких вона гладка, на де-яких—шорстка, через брак личка (епідерми). Волосся ніде нема,—очевидячки, вони поїдені тими гусельницями, котрих тут велика сила. Збереглися у всіх трупів п'ясті рук і стопи ніг, з пальцями й нігтями.

Збереглося багацько одежи: вишиваний підризник, парчові поручі і епатрахіль, білий серпанковий покрівець (саван), п'ять очіпків, шапка з блакитної тканини, обшивана тюлем, дитяча шапочка, два „кораблики", шматки вибійки, котрою вистелені труни, підголовок, три дерев'яні ікони,

три—бляшані і одна—на білому папері, нарешті, гравюра у рямці за склом. Де-які з цих речей взято до музею культів чернигівського Держмузею.

Звернемось тепер до південної крипти. Там теж, під прорізаним квадратовим прогоном виявилася ляда, що веде до крипти, такогож розміру і устрою, як і північна. Північна її частина була засипана битою цеглою, під якою опинилося і кілька трун. У південній частині крипти труни стояли в два ряди, рівнолежно довжині крипти. Усіх трун, окрім засипаних цеглою, сімнадцять, з них 8 з тілами дорослих людей і 9 з дитячими. Труни майже всі (за винятком трьох) цілі, частина з них пофарбована, а більшість оббиті тканиною. Тут відчинено тілько п'ять великих трун і кілька дитячих.

Найцікавіша з них, оббита зверху тканиною, мала у собі добре зацілилий труп, покритий парчевим покриттям. Обличчя, руки й ноги мають навіть нормально-тілесний колір, лише трошки потемнілий; обличчя зберігло навіть природну повність. Уцілілий носовий хрящ тільки опустився у носову западину. На голові—„кораблик" темного оксамиту з шовковим кармазиновим верхом, покритим сіткою зі срібних ниток. Одягнена покійниця в кунтуш зі світлої парчи з рослинним орнаментом, на синій підбійці, з коліром кармазинового оксамиту і такими-ж брацарами, обшиваними позументом. Під кунтушем одягнена запаска з ясно-жовтої парчи, знизу обшивана позументом, та шовкова спідниця фіялкового коліру. На тій небіжчиці метальовий взористий хрест на шовковім гайтані, а на п'ятому пальці правиці золота обручка з рельєфним рослинним орнаментом і з фініфтою. На ногах шовкові пантофлі з шкуряною підошвою та високими дерев'яними закаблуками. В головах ікона, у котрої й фарби й поволока майже зсипалися.

Коли комісія скінчила свою працю, то чернигівський Відділ народньої Освіти, маючи на увазі велику вагу такої знахідки, звернувся до Наркомосвіти, тов. Затонського і до Української Академії Наук, прохаючи допомоги, як з наукового боку, так і з матеріяльного, для систематичного досліджування цих крипт. Академія негайно-ж призначила окрему відповідну комісію, в складі фаховців по всіх галузях, яких торкається ця справа, а саме — по анатомії, геології та українському мистецтву, приєднавши до них маляра; але потім, за браком коштів, справа, на жаль, відклалася. Бажано було-б, щоб кошти на це дослідження знайшлись якнайскорше.

ОСИП ГЕРМАЙЗЕ.

Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів.

На засіданню 4 лютого 1890 року „Историч. Общества Нестора Летописца“ І. М. Каманін відчитав доклада „О новых матеріалах по исторіи Колиивщины“. Короткий зміст цього докладу було подано в протоколах засідань „Об-ва“ [1]).

Редакція „Чтеній“ заповідала надрукувати те повідомлення в одній із найближчих книг, але свого наміру не знати з яких причин не сповнила.

Равита-Гавронський в своїй „Historya ruchów hajdamackich“ згадує знову про ті матеріяли, знайдені Каманіним. „Пан Каманін—пише він,—бібліотекар Центрального архіву у Київі, казав мені особисто, що відшукав зізнання Залізняка, але зустрівшися з труднощами до друкування їх у Київі, вислав до Петербургу“.

„Чи праця його, дотична гайдамаччини, появиться скоро—додає Равита—не знаю, гадаю тільки, що вона принесе до раз'яснення останнього акту уманської драми відомости певні і цілком незнані. До цього часу, наскільки відомо, ті зізнання не появлялися“ [2]).

Нам проте відома одна невеличка спроба використання тих матеріялів. Зроблена вона В. Щербиною в його статті „Три Шелеста (из исторіи Колеивщины)“, уміщеній в „Кіев. Стар.“ за р. 1893, кн. 11.

Автор названої статті, виясняючи участь гайдамаків з прізвищем Шелест в народньому русі, подає відомости про Еська Шелеста, про якого—„краткіе, но весьма интересные сведенія встречаются в показаніи, данном Максимом Железняком на допросе в русской следственной комиссии“ (ст. 235). Тут же в примітці В. І. Щербина додає, що „следственное дело о гайдамаках найдено в К. Центр. архиве И. М. Каманиным“.

Оце і все, що ми знали про знахідку Каманіна і про зміст його документів.

Автор данної статті ознайомився з матеріялами Каманіна, що переховуються в б. Центральному архіві в Київі (нині—архіві при Археографичній Комісії В. У. Ак. Н.). Документи ті являються справді матеріялом слідчої комісії, що займалась гайдамацькою справою в Київській губернській канцелярії.

Але знайдені ті документи в вигляді цілком неможливому. Ні початку, ні кінця в справах немає, заховались лише два уривки, досить великі, правда, але між ними бракує багатьох сторінок справи. До того-ж правий верхній кут справи, очевидно, довгий час пробуваючи в вохкому і несприятливому місці, зовсім одсирів і одпав, так що з того, що лишилося, можна розібрати лише частину, при чому уриваються слова та фрази часто на самому інтересному місці.

---

[1]) „Чтенія“, кн. V, 1891, ст. 1.

[2]) Р.-Гавр. Historya, II, ч. 33, примітка.

Повного уявлення про справу гайдамаків в Київі отже з цього документу не можна було дістати.

В-осени минулого 1923 р. при передачі архіву київського генерал-губернатора Київському Центральному Історичному Архіву, директор останнього В. В. Міяковський звернув увагу на паку справ з XVIII ст., тоді як справи з генерал-губернаторського архіву до XIX ст. мали бути давно вже передані до архіву при київському Університеті. Очевидно, з причин недбалости та неуважности канцелярських урядовців ця пака залежалась так довго.

При розгляді її виявилось, що вона і являється як-раз справою, що велася в Київській Губернській канцелярії генерал-губернатора Ф. М. Воейкова про гайдамаків. В справі маємо оригінали рапортів військових російських командирів, що безпосередню участь брали в придавленню гайдамацького руху та в арешті його діячів, допити арештованих гайдамаків, що робилися їм у війську при арешті і в Київі в слідчій комісії, ріжного роду документи, що доповнюють деталі арешту (списки відібраного у гайдамаків російським військом добра то-що), велику справу, що являється власне детальним протоколом засідань судової комісії в справі гайдамаків при Київській Губернській канцелярії; в тій справі маємо переказаними і допити арештованих гайдамаків і судову аргументацію, на якій власне базувався присуд, і переказ (частіше навіть текстуальні цітати) з інструкцій та директив в гайдамацькій справі, що надсилалися в Київ з Петербургу, нарешті—сам присуд над гайдамаками. Справа ця заховалася тут в брульоні, в ній маємо багато поправок та перекреслень, з-рештою можна думати, що це брульон готової справи про гайдамаків; попсований і неповний уривок, знайдений Каманіним, після порівнання його з нашим брульоном, являється тільки переписаним начисто тим же самим документом.

За цією справою в наших документах іде урядова переписка з приводу виконання кари над гайдамаками. На цьому і уриваються наші справи. Все-ж таки до нас дійшло не все.

Ми не маємо, напр., допита Швачки і його гайдамаків (ті матеріяли очевидно, загубилися). Але і те, що ми маємо дає нам повну і цікаву картину, що доповнює нам наші дотеперішні відомості про Коліївщину на Україні 1768 року.

Всі зазначені, за де-яким винятком, справи мають обгортки, канцелярську нумерацію і назви. Згідно цих ознак вони так поділяються:

1) Справа під № 230 має заголовок: „Присылкы отъ полковника Протасова по реэстру 9 члвкъ". По середині обгортки дрібними письмом приписано: „допросы все слушаны августа 27 дня по утру".

З лівого боку унизу зазначено, що в справі 22 арк.

2) Справа № 231. Має заголовок „присылки отъ фастовскихъ гайдамацкихъ атамановъ; по реэстру 2 человека".

Приписка: „Слушанъ допросъ 26 дня августа", на 10 аркушах.

Разом з цією справою зшито і иншу справу, хоть вона й має свою обгортку і свій заголовок, не маючи своєї окремої нумерації. Та справа зветься: „Присылки полковника Гурьева по реэстру 73 члвка, ис коихъ допрашивано 71

а одинъ оказался солдатъ № 70

и одинъ же умре . . . № 73".

„Слушанъ августа 25 дня 30 допрошено по утру, а остальные слушанъ 26 числа по утру".

На 156 аркушах.

Ця справа і єсть, власне, головною, бо в ній знаходяться допити Залізняка і гайдамацького відділу, арештованого разом з ним під Уманню.

3) Справа № 232. „Присылки отъ генерала-маеора Подгоричани, по реэстру 39 члвкъ".

На 88 аркушах.

4) Справа № 233. „Присылки изъ Васильковского форпоста въ 3-х челвкахъ".

„Слушанъ августа 27 всѣ по утру".

На 7 аркушах.

5) Справа № 234. „Присылки изъ Киево-Межигорского монастиря. 5 члвкъ".

„Слушанъ августа 27 дня по утру".

На 14 аркушах.

6) Справа № 235. Має заголовок: „Черные вторичные допросы присылки отъ Ѳастовскихъ гайдамацкихъ атамановъ двухъ человекъ".

Число аркушів не позначено.

7) Справа без номеру, розбита і дуже пошкоджена, кінцеві документи подерті і пошматовані, де-що з документів, знати від вохкости, поодпадало, так що висить саме папірове клоччя, багато документів забруднено грязюкою. В справі находимо листування з приводу арешту отамана Семена Неживого та його товаришів і гайдамаки Семена Чернишенка. Там-же і їхні допити.

8) Нарешті, 2 великих паки, що дорівнюють мало не половині зазначених вже документів, в яких маємо листування з приводу кари над гайдамаками і виконання над ними екзекуції, а також отой протокол самого процесу, що про нього вже йшла мова.

I.

В працях істориків, що досліджували гайдамацький рух (В. Антонович, О. Єфименко і почасти Я. Шульгин) досить повно і всебічно оглянута і вистудіювана та історична ситуація, в якій відбувся народній рух на Правобережній Україні XVIII ст., і ті причини, що породили і керували тим рухом.

Одначе, найголовніший і власне основний момент, що керує народніми рухами, як і взагалі історичними подіями—економічне тло тої епохи було вияснено і змальовано як-найменше.

Отже раніш, ніж приступити до ознайомлення з фактами Коліївщини 1768 року, що їх подають нам ново-знайдені матеріяли, спинімось коротко на характеристиці економічного укладу життя в Правобережній Україні XVIII ст. Звичайно, характеристика наша має бути зроблена загальними штрихами, поскільки ми не ставимо зразу перед собою спеціяльного завдання дослідження економічної історії.

Не тільки для Правобережної України, але і для всієї Польської Речи Посполитої XVIII ст. було епохою, коли остаточно припиняється блискуча доба хлібного і взагалі сільсько-господарського експорта із Польщи в краї Західної Європи через Ґданськ. Ця доба відкривається в другій половині XVI ст., апогей її досягає в середині наступного XVII ст., коли через Ґданськ цифра вивозу польського хліба досягала до 100.000 лаштів на рік. (В році 1648-му вивезено 128.790 лаштів хліба; се була максимальна цифра вивозу) [1]).

Але в XVIII ст. через ряд економічних та політичних причин вивіз хліба через Ґданськ падає. На роки, в яких одбулася Коліївщина, від 1764 до 1772 включно вивозу припадає від 33.984 лаштів (1771 р.) до

[1]) Tad. Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. II, ст. 5.

61.715 лаштів (1770 р.) річно. В середньому за ці вісім років вивозилося річно 47.203 лаштів ріжного хліба[1]).

Очевидно, з припиненням вивозу хліба через Північне море стан сільського господарства в Польщі мусів погіршати, як-що не перейти в тяжкий і майже безвихідний кризис.

В тій частині Правобережної України, що займала поріччя середнього Дніпра та Бога і де прокотилася усім своїм тягарем руїна попереднього століття та всі її оті сумні наслідки, кризис сільсько-господарської продукції в XVIII ст. відбувався надто виразно і болізно. Ми маємо де-який матеріял, щоб судити про цей стан. Люстрації 20-ти київських староств 1765 року, опубліковані В. І. Щербиною[2]) показують, що головний прибуток з тих староств складався зовсім не з експлуатації предметів сільського господарства. Найбільше прибутку приносило здавання в аренду шинків, до якої треба приєднати ще малу по розмірах аренду млинів, салітрених майданів то-що.

В загальній сумі прибутків з староств цифра аренди вагалась між 43,5% (Кагарлицьке староство) та 75% (Корсунське староство).

В середньому оренда, переважно, корчемна складала 64,6% всієї суми прибутків[3]).

Зазначені відсотки корчемної і иншої оренди мають ще, власне, збільшитись, бо в люстраціях показується в графі прибутків і панщина, переведена на гроші, яка фактично одбувалася; коли визначити її, то тим самим відносний характер шинкових прибутків значно зросте.

Цифрові відносини між прибутками виявляють той стан, що організатори поміщицького сільського господарства в Правобережній Наддніпрянщині XVIII ст. всю свою увагу переносили з експлуатації ріллі на легку переробку сільсько-господарських продуктів для потреб місцевого, внутрішнього споживання (ґуральництво) та на здобування прибутків від продажу своїх прав.

В останні десятиліття XVIII ст. правобережне поміщицтво знаходе вихід для піднесення сільського господарства в своїх маєтках. Цей вихід полягав у відшуканню нових шляхів хлібного вивозу через порти Чорного моря, спочатку в 80 р. р.—через Херсон. В люстраціях тих-же Київських староств 1789 року ми бачимо, як цифра корчемної оренди падає, вагаючись від 32,4% до 57,9% всіх прибутків і в середньому виносячи уже 44%. Чорноморська торгівля означала знайдення нових певних шляхів для розвитку сільського господарства, і організація його на землях поміщицьких іде від нині по шляху інтенсифікації, а не екстенсивного промислового використовування продуктів сільського господарства для потреб внутрішньої торговлі.

Таким побитом, епоха Коліївщини—60 р. р.—була часом занепаду поміщицького господарства і переходовою добою, в яку ринки хлібного експорту переносяться з Північного моря на море Чорне.

Епоха непевности в економічному відношенню, доба вагання і відсутности виразних шляхів порождає соціяльне хвилювання, розхитує призвичаєний уклад життя і сприяє появленню всякого роду замішань та баламуцтв.

На Правобережній Наддніпрянщині справи ускладнялися ще й тим, що край переживав часи ступневої, на $1^1/_2$ століття розтягнутої ліквідації революції Хмельницького. Соціяльні відносини були росхитані, класи, що брали участь в революції і в напружених змаганнях Руїни та нової

[1]) Ib. 106.
[2]) Ар. Ю.-З. Россіи, ч. VII, т. III.
[3]) Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. III, ч. 2, ст. 18.

козаччини, стратили ясність та виразність своєї соціяльної формації. Розбурхане подіями життя вийшло з своїх берегів, і не легко було йому увійти в норму, стихнути і знову розвиватись в формах повільних та ступневих.

Все це, розуміється, не тільки не сприяло піднесенню сільського господарства, навпаки, значно погіршувало його.

Населення зробилося надзвичайно рідким, так що, напр., в околицях Київа в 1767 році по наших обрахунках на 1 квадратову версту приходилося всього 16,73 люду.

Друга половина XVIII ст. це—продовження нової колонізації Правобережжя. За 25 років від 1765 до 1789 по приблизних підрахунках В. І. Щербини населення староств на Київщині збільшилось на 24% [1]). Це показує, що висновок того-ж автора, що в 1765 р. наш край пробував в стані переходовому, коли населення ще не вповні склалося, а селянські данини при відсутності, як ми це зазначали, у поміщиків стремління до інтенсивного ведення свого господарства, оставалися надзвичайно легкими—цілком вірний.

У нас склалось переконання, що в 60-ті роки XVIII ст. на нашій території кріпосні відносини проймали собою все життя до самих його глибин. Цифри і инші свідоцтва фактів говорять про порівнюючу легкість тодішньої панщини, та ще порівнюючи високу цифру непокріпаченої цілковито хліборобської людности. По данних люстрацій того-ж 1765 р. на 19261 чоловіка хліборобського населення староств приходилося 2934 люду непокріпаченого. Сюди входили слободяне, козаки та цілком вільні люде. Беручи в відсотках, вони складали 15,2% всього числа загальної хліборобської людности. Через 25 років непокріпачена людність складає вже тільки 1,8% всієї людности. Отже цілковите закріпачення, як і треба було сподіватись, сходиться в часі зі знайденням черноморських портів і припадає на останні десятиліття XVIII в., а наша доба ще тільки невиразно намічає майбутню тенденцію, заховуючи в собі силу пережитків старих відносин часів боротьби і колонізації.

Правобережна Наддніпрянщина та Побережжя находились в XVIII ст., як і більшість України, за винятком її західних областей, в стадії ще незакінченої колонізації, а через те і в стадії незакінченого класового ґрупування. Господарство самих селян мусіло організуватись на новому корені; з тої причини воно легко одривається від одного місця і переноситься на инше. Мобільність хліборобського населення—це одно з найхарактерніших з'явищ і Лівобережної і Правобережної України. В результаті селянських переходів, утеч складається велика група бездомного бродячого пролетаріяту сільсько-господарського характеру, який тиняється по наймах в отих численних винницях та броварнях. Тільки ця промисловість не могла зайняти всі вільні робочі руки. Остається велике число люду, що йде старим козацьким звичаєм промишляти в степи Запорозьких вольностей, багатих рибою та звірем.

Частина цієї людности бере участь і у внутрішній торговлі, що в ці часи зачинає досить жваво розвиватися.

Гайдамаччину взагалі і Коліївщину з-окрема звикли ми розглядати, як вияв класової боротьби іменно селянства, хліборобської людности.

Вже одначе О. Єфименкова звернула увагу на те, що гайдамацькі загони мають основне ядро, складене далеко не з самих селян, а навпаки в більшості не з селян. Основне ядро гайдамацьких загонів, як вірно було зазначено нею, складалося з запорозьких козаків, або, вірніше-б мо-

---

[1]) Ib., ст. 9.

вити, з тих елементів, що тинялись на Запоріжжю, рибальчили на Лимані, наймались на роботу по запорозьких зімовниках, не будучи записані в козацькі запорозькі реєстри. Єфименкова робила своє спостереження про склад гайдамацьких загонів, будучи заінтересована військовою організацією загонів, а не стараючись виявити їхню соціяльну суть. А соціяльна суть була така, що командна роля в гайдамацькому русі належала елементам, одірваним від хліборобської продукції, бродячим наймитам, і особливо тим, хто займався торговлею.

Іще Скальковський в 40 р. р. XIX ст. ставлячи питання до розв'язання, хто такі гайдамаки, приводив досить влучну характеристику їх, данну їм запорозькими козаками. В 1749 р. для полагодження відносин між Ногайськими татарами та Запорозькими козаками була установлена російсько-кримська комісія, на якій козацькі депутати у відповідь на обвинувачення козаків з боку татар, ніби запорожці беруть участь в гайдамацьких пограничних зачіпках, говорили таке: „Татарам кривди чинять не запорозькі козаки... це чинять польські гайдамаки і гультяї, що швендяють по степах, і крім степу, ніякого не мають собі пристановища“ [1]). Кошовий отаман Запорожжя після Коліївщини писав, що гайдамацькі ватаги не належать до Запорозького війська, а вийшли від аргатуючих в Очакові людей,—польських мужиків і винокурів, на чолі яких стояло де-кілька ватажків із Запорозьких злодіїв та самозбройців“ [2]).

Нехай в цих словах багато зумисної з причини дипломатичної крутанини вжитої лайки та різкости, але важно те, що по суті в цих словах—правда, бо ці свідчення сходяться цілком з документальним про гайдамацький рух матеріялом.

XVIII вік, впершися в кризис хлібної продукції, не спиняв проте розвитку внутрішньої торговлі. Ми бачимо, як з'являється і сили набірає чумацький промисел, торгівля рибою та сіллю.

В цьому процесі велику участь бере Запорожжя, економічну основу життя якого становило степове добичництво, рибальство та повільне осідання на хліборобстві.

Запоріжжя бере не тільки жваву участь у цій внітрішній торговлі (ми вживаємо термін „внутрішній“ в розумінню українсько-національному, а не державному, бо торгівля запорожців обіймала собою власне територію трьох держав—Польщи, Криму та Гетьманщини), але й організаторську ролю.

Торг Запорожжя ведеться ріжними продуктами.

Крім риби, ікри, хутра—продуктів ловецтва та рибальства, з вільних степів Запорожжя привозили купці-запорожці, оті, що од них Запорозький Кошовий уряд завжди відхрещувався перед російським правительством,—продукти степового скотарства та бжільництва, яких бракувало в спустошеній, з підупалим сільським господарством Правобережній Наддніпрянщині,—мед, віск, вовну з овець, а до того ще коней та худобу, яких так само бракувало в землях Польської України. Особливо потрібувала вона соли, що вивозилась запорозькими купцями-промисловцями з Кримських озер. Так само тут в краях польського панування закуповували запорожці те, що було витвором вищої техніки і чого не можна було ані виробити ані здобути в багатих, але диких степах Запорожжя—зброю польського та німецького виробу, порох та кулі, сукно, одежу, шовкову та бавовняну матерію, кінську збрую, горілку, нарешті, тут же запасались запорожці дзвінкою монетою, якої обмаль було на Запоріжжі

[1]) А. Скальковскій. Наѣзды гайдамаковъ, ст. 13.
[2]) Ib., ст. 14.

з тої причини, як гадає Скальковський, що російський уряд заборонив увозити туди дрібні та золоті гроші [1]).

Вероника Кребсова, дочка уманського губернатора Младановича, в своїх знаменитих мемуарах про запорожців, що вона потім їх бачила на чолі гайдамаків з Залізняком, згадує, як про торговельну людність. —„На двохтижневий ярмарок на св. Яна—читаємо ми в її мемуарах—приходили запорожці до Умані. Допроваджували вони силу возів з ріжними великими рибами, сіллю, ікрою. Попродавши свій товар, вони довго бенкетували в Умані“ [2]).

Біографії гайдамацьких ватажків і тих з гайдамаків, що складали основи загонів гайдамацьких, яскраво свідчать про цей класовий характер організаторів руху. Всі вони здебільшого люде, що вже в другому часто поколінню одірвались од землі. Батько такого гайдамаки хлібороб-козак чи посполитий Лівобережної Гетьманщини чи Правобережної Наддніпрянщини, рідше Побожжя. Малим хлопцем попадає він на Запорожжя і потім бере участь в торгівлі чумацького типу.

Про дрібну, чумацького типу торгівлю запорозьких казаків з Польщею раз-у-раз зустрічаємо рясні відомості з допитів запорожців в гайдамацькій справі.

В опублікованих вже Скальковським допитах читаємо, нпр:

—„войска Запорожского Низового козак куреня Донского Лаврин Кантаржей показал....: когда он *по купечеству* Польской области в разных дальних городах был и слѣдовал уже обратно в Сѣчь Запорожскую, *натоварясь разными товарами*, через Польскій город Умань 9-го числа“ [3]). або—„казак куреня Ззоневскаго Максим Высоцкій показал:—в бытность его сего году в Польшѣ, по купечеству, гдѣ все весняное время истекшаго іюня 28, под польским мѣстечком Уманью“ [4]).

От іще кілька прикладів приналежности учасників гайдамаччини до торгівлі.

Гарасим Коливайко, учасник загону ватажка Максима Максимова на допиті у ген.-губ. Воєйкова так росказує про своє життя. Сам родом з Гетьманщини, він рано позбувся батька і пристав в найми в с. Луком'ї, Лубенського полку, до хазяїна, що вів торгівлю сіллю. Коли його хазяїн поїхав із своїм наймитом в Січу по сіль, Коливайко остався там і згодом вступив в гайдамаки.

Із того-ж загону Іван Негода оповідає, що він також родом з Гетьманщини, сиротою опинився, а тоді „в бытность в... селѣ для продажи рыбы Кисляковскаго куреня запорожским казаком Васильем Похлыстом заведен в Запорожскую Сѣчь, гдѣ ево и принято в Кисляковский же курень и прозвали Негодою и был у казаков в работниках на рыбной ловлѣ“.

Таких прикладів при бажанні можна булоб навести дуже багато.

Гайдамака Гарасим Гордієнко, що був в загоні отамана Павла Яцковича оповідає про свої попередні заняття, що він—„по найму полътавского купца Лукъяновича ходил с протчими ево работниками для згону в Шлезію на продажу волов“.

Так само гайдамака з загону отамана Якима Репетея Іван Пащенко оповідає за себе, що „родился он в Малороссійском городѣ Полтавѣ, отец ево был посполитий, а назад тому третей год был он Пащенко с Полтавскими купцами Яковом Терентьевим с товарищи для сгону в Пру-

[1]) Скальковскій. Наѣзды, ст. 39.
[2]) Z dziejów hajdamaczyzny, cz. I. Warsz, 1905, st, 160.
[3]) Скальковскій. Наѣзды, ст. 194-5.
[4]) Ib., ст. 196.

сію продажных волов", а потім вступив на Правобережжі в надвірні козаки.

Запорозький Кіш прекрасно розумів свої торговельні інтереси і всякими способами боронив їх від агресивної супроти себе політики російського уряду. В п'ятому пункті Запорозького наказу виборним в Катерининську комісію 1767 року, читаємо: „Ізстари войско Запорожское как с Кримскою сольою, так и за разными собственнаго продукта товары, торги свои в Малую Россію, и в Полскую область имѣло....., а из того получая себѣ подобную користь исправлялось найлутше, яко-то: лошадми, ружъем, одѣяніем, обувом и протчими припасы".).

Одрізане заходами російського уряду від Польщи та Гетьманщини поселеннями Нової Сербії, українською по Орелі кріпосною лінією, Єлисаветградською та Катерининською провінціями, кріпостями, форпостами та шанцями з російськими військовими залогами, Запоріжжя тратило свої торговельні звязки, заходило в безвихідний в економічному відношенню кут. В наказі свойому запорожці просять, щоби верховна російська влада подбала про повернення запорожцям тих умов, при яких можлива торгівля, так потрібна для Запоріжжя.

В першу чергу проситься про знесення пограничних митних рогачок: „пошлину с казаков войска Запорожскаго с провозимой в Малую Росію и в Польщу соли Крымской и протчего заграничного товару, да в Польщу-ж с провозимой же рыбы, и пригонимого туда товару и в° всю Новороссійскую губернію к продаже скота и лошадей, також с вывозимого в войско Запорожское хлѣба, горячего вина и протчего пошлину снять, понеже за наложенною и взимаемую пошлиною, провоз всего с Польщи до Сѣчи оставлен, и не без крайней войску в том следует нужды" [2]).

Штучне стримання запорозької торгівлі спричинялось, з одного боку, до утворення кадрів людности, що могли-б в нормальних умовинах бути зайнятими в тій торговлі, а тепер опинялись в становищі безробітного гультяйства з нахилом до гайдамацьких авантюр, з другого боку— до боротьби за поширення торговельних звязків.

Як би не одписувались запорозькі старшини відносно того, що нічого спільного не мають вони з гайдамаками, по суті гайдамацька боротьба в разі удачи, могла-б розширити торговельний розмах Запорожжя, включивши в сферу безпосередніх економічних впливів Запорожжя Уманщину і инші пункти Київського воєводства.

Умань, як центр подій Коліївщини 1768 року, була нерозривно звязана як раз з цією торговлею. Окрім ріжних причин, що тягли гайдамацькі загони до Умани, одною з найголовніших причин являлось торговельне значіння Умані, як міста, що стояло мало не на кордоні трьох великих держав—Польщи, Росії, Туреччини.

В 60-ті р. р. XVIII ст. торговельне значіння Умани було усвідомлено і його вельможним власником Францом—Салезієм Потоцьким. З пишною та бучною врочистістю відновлюється старе місто. В урочистості беруть участь і місцева залога надвірних козаків Потоцького, власники та посесори сусідних маєтків, духовенство utriusque ritus—католицьке і православне, що церковною відправою благословляє відкриття торговельного міста в той час, як військо салютує з гармат та рушниць при звуках музики. Це свято знаменувало собою перетворення старої Умани на живий, добре зміцнений від всяких можливостей непевного пограничного життя город. Умань віднині діставав добру фортецю, всі улиці та бу-

[1]) А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, вид. 3. ч. III, додаток, ст. 320.
[2]) Ib., ст. 322.

динки у місті планувались так, що їх цілком обороняли кріпосні будови. —„на площі або ринку збудовано ґельда з 20 крамницями, для складу і продажу товарів, так збудованими, що вони можуть замикатися і з середини і зовні 4-ма бастіонами“.[1])

Сама торгівля в Умані діставала нові пільги, так що на 4 роки всі уманські мешканці мають право провадити всяку торгівлю, в тому числі і торгівлю горілкою, без податків, а після вказаного речинця податки вводяться, але менші ніж в инших городах.

Характерно для умов пограничної торгівлі те, що чужоземним купцям (російським та східним) власником Умані даються гарантії оборони їхнього майна. Звичайна сторожа міста для спокою торговців збільшується, підчас ярмарку до нормальної залоги додається ще військова сила. Російським, турецьким та татарським купцям, по їхніх вимогах, має висилатись до державних границь конвой, коли купці будуть їхати в Умань і вертатись звідтіля.

Пільги й допомога чужоземним купцям теж були не малі. Через Бог перевіз для купців безплатно, в Умані купці дістають кватирі і сіно для коней, так само, як і одводиться паша для пригнаного скоту; непроданий товар дозволяється переховувати в міських складах безплатно до слідуючого торгу. На всю цю допомогу Потоцький одпускав з своїх прибутків де-кілька тисяч злотих. Значіння торговельних зносин Умани з-окрема з Запорожжям добре розумів Потоцький, пишучи, нпр., в 1762 р. до кошового Григорія Лантуха: „Прошу вас, ясневельможний пане, чтобы вы цѣлому кошу объявили, чтобы Запорожцы, которые в Польшу ѣздят с лошадьми, скотом, воском, салом, мѣхом и другими товарами, отправлялись за вашими паспортами в Умань на ярмарки“. [2])

Характерно, що і під час повстання, гайдамацькі ватаги продовжували займатися торгівлею, до якої багато учасників гайдамацьких загонів позвикало. Федір Бондаренко, гайдамака з чати Неживого, описує життя чати: „За собраніем же той чаты Неживый.... стоял с оною в тамошнем селѣ Медведовцѣ, около двух недѣль, и стоичи объѣздил околичныя Чигринской губерніи села и по оным гдѣ скот самый только жидовскій знаходил, оный весь забрав, не причиняя при том больше никакого грабительства, бою и обид, продавал разным мало-и великороссійским и лядским купцам, а деньги от них, по договоренной цѣнѣ отбирая, в дувянь пускал“.[3])

Все вище сказане дає змогу прийти до висновку, що акт гайдамаччини, що дістав назву Коліївщини, одбувся на тлі сільсько-господарського кризису Правобережної України, який виник з причин припинення вивозової торговлі хлібом на Ґданський порт і був поглиблений подіями Руїни, з її наслідками — зменшенням хліборобського населення, розхитаністю класових груповань, рухливістю людности і т. д. Активне незадоволення існуючим порядком річей інтенсивно наростало в групах обезземелених, одірванних від ріллі, спролетаризованних бувших селян та козаків Лівобережної та Правобережної України, що займалися степовими добичницькими промислами, ішли в-найми, нарешті, брали участь у внутрішній торговлі чумацького типу [1]).

---

[1]) Скальковскій, Наѣзды... ст. 188.

[2]) Скальковскій. Наѣзды... ст. 43.

[3]) Дослідник Коліївщини Я Шульгин поробив инші висновки, що до складу гайдамацьких ватаг. Він гадає, що саме Запоріжжя не могло давати помітного контингенту пособників руху. „Наслідком же всього цього—кінчає свої думки Я. Шульгин—являеться, як нам здається, безсумнівний факт, що *коліївщина есть рух чисто селянський*“. (Підкреслення наше. О. Г.)—„Кіев. Стар.“ 1890, кн. IV, ст. 426).

Розуміється, міське населення (теж купці ремісники) у своїх економічних інтересах сходилось із цією торговельною людністю, бо й само часто поповняло свої ряди із їх виходців (яскравий приклад—Семен Неживий).

Гайдамацький ватажок Микита Швачка, [1]) оспіваний в народніх піснях, як це видно із протоколів слідчої комісії,—„в прошлом 1767 году в осени выехав в Полшу *для продажи соли* (підкреслення наше О. Г.), там зимовал и пристал напослѣдок к разбойникам".

Для ілюстрації приведу один приклад з наших документів, що малює участь в гайдамацькому русі міського київського населення. До речи сказати, цей документ інтересний і для історії Київа.

Оповідає на допиті, пійманий в Обухові квартермістром Дніпровського пікінерного полку Соловковим „киевский житель цеху плотницкого" Семен Чернишенко.

Чернишенко родився „в Польщі", на Правобережжі, в с. Рубежівці. Батько його з усією родиною переселився в Київ, де явився в київський магістрат, „которым и на житье вѣдомства того-же магистрата в подгородьѣ, называемое Куреневщина приняты".

Під час гайдамаччини—оповідав Чернишенко—зустрів він на Подолі запорожця Василя, (що гайдамакував, як виявилось пізніше, в відділі Швачки) з двома людьми, і вони стали кликати Чернишенка з'єднатись з ними, щоб іти в Польщу та там пристати до Залізняка або до Швачки.

Охочих приєднатись до цієї справи знайшлось до 50 душ. „И тогда находились оные тамож на Подолѣ по разнымъ шинкам". Відділ в 50 душ, складений із київських мешканців, пробрався за кордон і самостійно де-який час провадив гайдамацького ґатунку напади й війни.

II.

Як відомо, конкретна історична обстановка, що утворила ближчі безпосередні причини для Коліївщини, була наповнена і релігійними напруженими змаганнями і ускладнена досить заплутаними політичними інтригами, як внутрішніми, що повставали з органічної соціяльної і політично-державної хвороби польської Речи Посполитої, так і зовнішніми, що залежали од відносин Російського уряду до Польщи.

В цій складній ситуації складалась і ідеологія боротьби народньої

Цей висновок цілком росходиться з нашим поглядом. Гадаємо, що помилковий на нашу думку висновок Я. Шульгина стався з тої причини, що автор мав при своїх дослідах тільки польські джерела, в яких про запорожців не могло бути мови.

Коденська книга, що служила основою для праці Шульгина, занотовує суд над польськими підданцями, тоді як запорожці, будучи підданцями російськими, підлягали і суду російському. Наші спостереження дають одмінні результати. Організаційне ядро майже всіх гайдамацьких загонів складається як-раз з запорожців. Значна більшість гайдамаків, допитаних в Київі у генерал-губернатора Воєйкова заявляє про свою приналежність до запорожців. Може справді, не всі ті запорожці були записані до козацьких реєстрів, а складались із тих елементів, що про них писав кошовий отаман Запорожжя до Воєйкова: „всѣ де из наймитов, кои из Запорожцов при рыболовлях и зимовниках роботывали без вѣдома отлучась, для добычи и корысти к той шайкѣ приставали и, называясь Запорожцами, многих к себѣ из польских подданных преклоняли". (Андріевскій. Реляціи по погранични. дѣлам. „Чтенія в об. Нест.-Лѣт., кн. VII, ст. 114). Цей елемент справді відогравав головну організуючу ролю в гайдамаччині, а він же в соціяльному відношенні далеко не був „чистоселянським", а являвся степовим д.бичництвом, батрацтвом, рибальським та торговельним гультяйством, що його порождало тільки з себе убоге українське село лівого і правого берегів Дніпра.

[1]) Я. Шульгин в свойому „Очерку" помилково називає Швачку Яковом, замісць Микити, як він дійсно звався, і цю помилку що-до імени повторюють за Шульгиним і всі инші автори.

маси. Зрештою вона виявилась досить таки плутаною і часто цілком затуманювала дійсний стан річей, що склався в процесі тої соціяльної боротьби. Конкретна ситуація на Правобережжі 1768 року давала народнім масам картину боротьби російського війська з польською шляхтою. Розуміється, що складалось уявлення про близькість ліквідації шляхетського гніту на Вкраїні, про знесення кріпаччини і заміну його старою, такою любою для народніх мас, вільною козаччиною.

Ідеологічний момент оборони „благочестивої віри" ставав критерієм до роспізнавання класових ворогів, але одночасно з тим цей момент страшенно плутав відносини, накладав на рух вузько-релігійний характер. Спробуємо подивитись, як сами гайдамаки, особливо гайдамацькі ватажки, усвідомлювали для себе той рух, оправдували себе і свої вчинки. Таке усвідомлення було в них, і глибокою помилкою було-б, приймаючи ходячі уявлення польського шляхетського суспільства про гайдамаччину, мислити учасників її, як, мовляв, безідейних грабіжників та й годі. Грабіжництва і розбишацтва, звичайно, в гайдамацькому русі не відкинеш, але ввесь він був пройнятий і певною ідейною основою.

Один із найвизначніших гайдамацьких провідників, Семен Неживий, від якого дійшли надзвичайно інтересні листи до військових представників російськой влади, складені дуже грамотно і майже літературно, сам в тих листах так з'ясовує завдання гайдамацьких змаганнів:

„Поневаж не за имущества втруждаемося, только абы вѣра христіанская... не была больше оскверненная и чтобъ не было враговъ на государство, также ж и на правовѣрныхъ христіан". [1])

Формулюючи задачу своєї боротьби, як оборону „християнської" віри від поляків, гайдамаки разом з тим мали певну і глибоку надію, що їхня боротьба ведеться в інтересах російської політики, бо російська влада ніби боролась з тим самим ворогом, проти якого виступали гайдамаки, і старалась часто в боротьбі спертися на народні маси, принаймні, не відштовхувати їх від себе.

Будучи отже певні в тому, що російська влада не може до них ставитись инакше, як тільки прихильно, гайдамацькі ватажки ввесь час робили спроби увійти в порозуміння з російським урядом, посилали до нього послів і старались зав'язати переговори, в успішному веденню яких ні на одну хвилину не сумнівалися. Микита Швачка з Андрієм Журбою, сидючи в Хвастові шле трьох посланців з листом до самого київського генерал-губернатора Воєйкова. Ці посланці—Дем'ян Чернявщенко, Яків Безрідний та Григорій Джулай прибули, як це видно з наших матеріялів, до Київа дня 28 червня 1768 р. Пізніше Воєйков повідомляв імператрицю, що в листі, який привезено було послами з Хвастова є „уведомленье", „якобы они (Швачка й Журба) по указу и по повелѣнію кошевого в Польшу вступили для люстрированія оной от поляков и жидов; слѣдовательно, они не самовольно поступают, как об них думают" [2]). Сам лист той до нас, на жаль, не дійшов, але ми маємо, правда, в уривках опубліковані листи Швачки і Журби, знайдені Ів. Шпитковським в документах Церковного Музею у Львові. Листи ті знаходяться переписаними в листуванні якогось шляхтича і написані вже польськими літерами. Адресований він на ім'я російських начальників, що стояли побіля Білої Церкви, і в ньому знаходимо ми такі заяви: „Андрій Атаман Журба Каньовського Куреня. Ми з Січи Запорожської в Польщу не самовладно (йдемо), но

[1]) Андріевскій, Реляціи. „Чт. Н.-Лет.", кн. VII, ст. 143.
[2]) „К. Ст.", 1888, кн. VIII, ст. 309.

по указу єя імпер. величества... ми висланни од свойого пулковника М. Железьняка, по малим партіям, по разним містам" [1]).

В других листах, що їх відшукав Ів. Франко в тому-ж Львівському Церковному Музею, Журба вважає себе підвладним „осударині і свойому кошовому" і „свойому полковнику" (Залізнякові). В листі до коменданта Білоцерківської міліції Карбовського Журба пише: „По указу єя в-ва і—ці велено нам запорозким козакам люструвати цілу Україну так городи, яко і села, через особливую зачепку ваше самих (надворних польських міліцій) і конфедерацьку. Желаємо з вами друго і приятельско повитатися без жадної колотні, бо слишимо, што жодних конфедератов в сем городі не іміється, што (в городі є) не іннеє войсько только кролевскоє". В листі того ж Журби до „majora prymiera pułkow Nowo-serbskich Sezlijowa (Серезлій?)" читаємо, що гайдамаки „по указу є. і. в. пришли, не самовласно. А когда (би) ми самовольством вишли..., то ми (би) крилися по лісам, но ми не криємся, но стоїм по кватерах, *яко прочея Россійская армія*" [2]). В других листах Журба просто загрожує російським начальникам: „Ваша милость одержує руку за Ляшеньками" [3]).

Думаємо, звіряючи ці заяви з передачею змісту листа гайдамаків Воєйковим, що, коли один із листів не був той самий, що і лист до Воєйкова присланий, то, в усякому разі, він був до нього дуже подібний і по змісту і по тону.

Звичайно, можна тут робити здогади про свідоме самозванство гайдамацьких ватажків, але трудно було так певно говорити про звязаність гайдамацьких рухів з політикою російського уряду представникам цього останнього, та ще таким визначним і відповідальним, яким був хоч би той самий київський генерал-губернатор. Всяка думка про свідоме самозванство гайдамаків має одпасти, коли ми познайомимось з долею Шваччиних та Журбиних послів у Київ. Очевидно, їдучи в Київ, не могли вони думати, що тут жде їх арешт, суд і тяжка кара, що належала за тяжкі злочини.

Але ждала їх саме така доля. Воєйков заарештував, як злочинців і бунтівників всіх трьох, але одного, як він про це повідомляв Катерину, одпустив назад у Хвастів для того, щоби гайдамацькі відділи не покладали надій на допомогу російського уряду. Посланим від Воєйкова був Джулай, про якого ми більше не маємо ніяких відомостей, а Чернявщенко з Безрідним, не зважаючи на те, що Воєйков писав про них Катерині в такому смислі, що довіряє їхнім словам, були віддані під суд, як і решта силою пійманих гайдамаків, і дістали сувору кару. В судовому вироку про них читаємо: „отсѣчь голову, а вмѣсто того бить кнутом 80 ударов, вырѣзать ноздри і заклеймить и вѣчно на каторгу".

Так само, як Швачка з Журбою, певен в собі і в своїх вчинках і Неживий. 21 червня 1768 р. він звертається до командира гусарського полку Федора Чорби з дуже чемним листом, з якого видно, що свою діяльність розумів Неживий, як допомогу і сприяння заходам російського уряду.

„Я Семен Неживий—пише він,—атаман курѣнный уманскій, видячи кривду народа православнаго, собравши козаков, вооружился и... конфедератов з Украины прогнал, а нѣкоторых ляхов и жидов смерти предал. Теперича содержусь в Медвѣдовцѣ со всею своєю командою и ожидаю от в-го высокородія милостивой резолюціи: что мнѣ поступать поневаж со всею командою народу христіанскому никакой обиды не дѣлал" [4]).

---

[1]) Зап. Н. Т. ім. Ш., т. XCVII, ст. 31., примітка.
[2]) Підкреслення наше. О. Г.
[3]) Зап. Н. Т. ім. Ш., т. XCVII, ст. 33.
[4]) „К. Ст.", 1882, кн. VIII, ст. 306—307.

В цьому листі ще можна вбачати непевність в свойому становищу Неживого і може бажання оправдатися перед грізною силою російського уряду. Але характерний лист того-ж Неживого до підполковника Хорвата, де Неживий не тільки не запобігає перед російською владою, але, навпаки, вимагає, тримаючись гордо і самовпевнено.

Неживий пише з приводу ось якої справи. Коли він із своєю ватагою напав на Крилів польський, то все тамошнє польське і еврейське населення втікло від гайдамаків під оборону російського війська. В обуреному тоні пише Неживий: „не знаем с какой причины, ваше высокородіе, оным погано-невѣрным врагам і непріятелям ея и-му в-у, также ж и правовѣрным христіанам принимаете, понеже оные проклятые жидове ввесь народ христіанскій своим поганством сквернят, то хиба вашему высокородію - уїдливо запитував Неживий,—великое награжденіе зделали, что оных принимаете? За что?—Просим от оных все имущество отобрати и на сю сторону к нам выдать“ [1]). Неживий призначає в тому-ж листі Хорвату побачення для переговорів, як-би Хорват не вволив би вимоги Неживого що-до видачи Крилівських втікачів та їхнього майна. Побачення „на половині греблі“, як призначив Неживий, одбулось. Гайдамаки з Неживим та сотником Василем, чоловік під сто приїхали в Крилів [2]), і старшина вирушила на греблю з боку Крилова польського. Назустріч їм виїхали росіяне з поручиками князем Манвеловим та Бутовичем на чолі. Російське військо в великому числі „с самой крѣпчайшей предосторожностью“ було оставлено на Криловському форпості. Манвелов, вислухавши гайдамацькі вимоги видати жидів і поляків, відповів, що „тѣх жидов и поляков, потому, что оные в силе предложеніев находятся у нас под защитой, отдать невозможно“ [3]). Гайдамаки мусіли вертатись ні з чим, але інтересно те, що, очевидно, вони вважали небажання російських пограничників якимсь непорозумінням і ждали, що погодження їхнє з росіянами має конче статися. Принаймні, той самий князь Ів. Манвелов оповідає, що гайдамаки, повернувшись після зустрічи на греблі до Крилова, а тоді до села Коноборка, наказали залишеному в Крилові отаману, „что если каковы между... поляками и жидами у них суспиціи оказываться будут, то давали бы к нам знать и просили оные нас, чтоб и в том вспомоществование чинили, а во всем об'являя притом, *что де оные места будут в скором времени россійской державы, а не польской* [4]) и чтоб тѣ мужики считались россійскими, а не польскими жильцами“ [5]).

Будучи так лойяльним до російського війська, „Семен Неживий з товариством“, як підписується він в листі до Чорби від 30/VI, виявляє перед цим останнім навіть свою готовність допомагати росіянам ловити їхніх дезертирів, гусарів, що, втікши з війська, пристають тепер до конфедератів [6]).

Так само, як і гайдамацькі ватажки, так і значна більшість зви-

---

[1]) Ib., ст. 309.

[2]) В судовому протоколі київської губернської канцелярії є звістка про те, хто саме, крім Неживого під'їздив ото до Криловського форпосту. Піймані капітаном Троїцького полку Великопольським гайдамаки Яків Кравченко, Максим Степаненко та Василь Кисіль „показали, что пристав они к разбойническому атаману Неживому и быв в разных местах на грабительстве и смертном убивстве, из них Кравченко с товарищи приезжал Новороссійской губерніи к Крыловскому шанцу и требовал выдачи прибегших туда из Польши под протекцію е. и. в. жидов“. Так само признавались в участі в тій події гайдамаки Яків Половий та Андрій Чорний.

[3]) Ib., ст. 315.

[4]) Підкреслення наше. О. Г.

[5]) „К. Ст.“, 1882, кн. VIII, ст. 315.

[6]) Ib., ст. 313.

чайних рядових гайдамаків на допитах в Київі свідчила, що причиною, яка заставила їх приєднатись до гайдамацького руху, була чутка про переслідування конфедератами благочестивої віри на Вкраїні і про боротьбу з конфедератами alias польською шляхтою російського війська.

Безпосереднє і через це, треба гадати, щиро признається гайдамака Іван Негода з відділу Максимова, про намір, з яким він і його товариші пристали до гайдамаків. „Шли—оповідає він—(ми) к оному местечку Белой Церкви с намерением явится при состоящем тамо росiйском войске и служить казаками, а между тем, где б случились поляки и жиды разграбить себе в добычу“.

Відомий вже нам посланець Швачки Дем'ян Чернявщенко на допиті в київській губернській канцелярії від 30/VI на питання, поставлене йому: „По какой причинѣ сіе самовольство и разореніе в Польшѣ начато не побужденіем ли каких либо свѣтских или духовных начальников и кѣм имянно, или только самоохотно для грабежа и разбою предпринято?“—дає таку відповідь: „Якобы конфедератные возмутители в смѣлянской и чигиринской ключи быть имѣли для всеконечного истребленія всѣх тамо жительствующих греческаго исповѣданія людей, а чтоб чьим либо побужденіем о том неизвѣстен“. В пізнішому допиті, зробленому йому 30 серпня, він, відповідаючи на питання, чому саме пристав він спочатку до Залізнякового загону, а тоді до Шваччиного, повторює ту фразу, яка у всіх гайдамаків зустрічається на допиті: „*пристал он Чернявщенко к называвшемуся* полковником *запорожскому* казаку *Максиму Железняку, потому* что слышал от него, что *якобы он вступил в Польшу по указу, а сверх* того усмотря у него *Железняка обыкновенной в войскѣ запорожском* войсковой знак, называемый пернач и восѣм войсковых знамен и потому на объявленного Желѣзняка, якобы он вступил в Польшу по указу и увѣрился“ [1]).

Коли ми можемо ще підозрівати гайдамаків, що вони давали свої свідчення нещиро, бажаючи виправдатися, то ніякого такого підозріння не може бути у нас про Чернявщенка, який їхав до Воєйкова на переговори, зовсім не передбачаючи, яка сумна доля чекає його, і цілком не почуваючи себе ані в якій мірі злочинцем. Треба гадати, що у багатьох з гайдамаків певність в тому, що вони роблять своє діло згідно з інтересами російської влади, підпираючи її, як у Чернявщенка, була щирою, бо до утворення такої певности спричинялись об'єктивні данні з боку російського уряду.

Нпр. 3/V 1768 р. командир єлисаветградських російських полків полковник Чорба писав Воєйкову у Київ, що до його прийшов з Польщи козацький отаман Клим Сухина (або Сухинин, як його Чорба переинакшував в де-яких своїх рапортах) „с козаками доброконными и вооруженными всего числом 62 человѣка“ і заявив, „что они, яко причетники вѣры православнаго Россійскаго исповѣданія, не хотя по нынѣшним в Польшѣ замѣшательствам против единовѣрных Россійских войск с поляками служить, прибѣжище свое взяли к Россійскому престолу“. Чорба їх ласкаво прийняв, хоть в душі й побоювався їх. На всякий випадок він розмістив

[1]) Оригінальним і єдиним між всіма зізнаннями гайдамаків відносно того, з якою метою приєдналися вони до руху, являється свідчення київського міщанина Чернишенка, з якого ми наводили вже вище кілька уривків. Чернишенко оповідав, що запорожці запрохували його в Київі на Подолі „с собою заграницу в Польшу с тѣм, чтоб тамо пристать к запорожским казакам Железняку и Швачкѣ и с ними итти в турецкую землю против возмутившихся тамо татар“. Така мотивіровка являється єдиною серед инших допитів, але і в ній ми бачимо бажання зв'язати якось рух з інтересами польської політики. Проте можливо, що лойяльність в зізнаннях Чернишенка була вже post factum, надуманою спеціяльно для виправдання себе.

їх по кватирях 12-ої роти чорного гусарського полку, а їхніх коней „под претекстом лучшаго присмотру" віддав в роту гусарам, одібравши у козаків і зброю [1]). Воєйков дав на цей вчинок Чорби повну апробацію, а одночасно, діставши від Чорби відповідні повідомлення, звертався до імператриці з проханням роз'яснити, чи приймати нових подібних виходців і чи селити їх окремою слободою, чи розміщати їх між иншим населенням, бо „уповательно — закінчував Воєйков, — что многіе из живущих в той околичности православнаго исповѣданія козаки, укрываясь от польскаго замѣшательства, на поселеніе и в службу в. и. в-ва выходить станут" [2]).

Таким чином, із цієї справи ми бачимо, що російський уряд тут на польському пограниччі був не від того, щоб використати симпатії до себе православних підданців Польщи і старався піддержати в них ілюзію свого доброго до них відношення. Центральний російський уряд в особі самої імператриці так само прихильно ставився до переходів українського населення під час внутрішнього змагання та непорядків з Польщи в Росію, і давав свою санкцію на ті заходи, що ми їх бачили в учинках і Чорби і Воєйкова. Відносно отамана Сухини з його козаками, „кои, убѣгая от согласованія с польскими конфедератами, прибѣгнули под высочайшій покров е. и-го в-ва с желаніем остаться вѣчно в подданствѣ, объявляя, что к такому же выходу и еще многое число казаков намѣреніе имѣют",—імператриця в рескрипті від 11/VII 1868 р. наказувала: „во уваженіе указанного от них усердія принять их ласково и помѣстить между настоящими в Елисаветградской провинціи поселянами, не заводя особых для них поселеній, пока замѣшательства в Польшѣ продолжаться будут". І тут же додавалось: „сіе разумѣется и о тѣх польских козаках, кои впредь из польской Украины по объявленію сих выходцев с таким же точно намѣреніем, с каким и они прибѣгли, выходить будут" [3]).

Колонізаційні інтереси південних степів були остільки важливими для російської політики, що уряд російський мусів з усієї сили користуватись нагодою переманити населення з Польщи до себе, на нові, незаселені землі, а українська маса, тікаючи від польського переслідування і бачучи поверхову прихильність з боку російського пограничного війська до себе, не могла її, очевидно, инакше приймати, як тільки вияв бажання спільно боротись з єдиним ворогом—польською католицькою шляхтою.

Переказаний нами факт прихильного відношення російського уряду до українських втікачів з Польщи одбувався вже за часів Коліївщини, власне, мало не в самий розгар її. Ми маємо факти в наших документах, що тоді-ж російське військо иноді не тільки допомагало тим з українських козаків, що переходили польську границю, але більше того—сприяло, або принаймні не робило перешкод в гуртуванню гайдамацьких відділів для боротьби з польськими конфедератами. Один з близьких помішників Залізняка—Хома Дурний оповідає на допиті про те, як він із Січи пристав до гайдамаків: „В вешнее время, послышав от пріездивших в Сѣчь разнаго званія людей, что поляки имѣют намѣреніе разорять украинскіе благочестиваго исповѣданія монастыри вышел я с семю человѣки запорожцами в состоящей в Елисаветградской провинціи именуемый Черный лѣс, у котораго разъѣздным компанейским казакам объявили, что я с товарищи иду в Мотренинской монастырь для супротивленія полякам конфедератным, почему от оных компанейцев и не удержан". Як бачимо, не

[1]) Андріевскій. Реляціи по погран. дѣлам. „Чт. в Общ. Н. Лѣт.", кн. VII, ст. 133.
[2]) Ib. ст. 134.
[3]) „Кіев. Стар.", 1882 кн. VIII, ст. 319.

тільки правобережне українське населення певне, що проти конфедератів треба боротися, бо та боротьба спірається на волю російського уряду, але й компанійські козаки визнають рацію такого думання і пропускають через російські кордони запорожців для того, щоб ті зміцняли гайдамацькі загони.

І до Коліївщини і після неї російський уряд багато робив, щоб притягти до себе симпатії українського населення в Польщі, маючи на оці свою політику до Польщи і свої колонізаційні інтереси в південних степах. Справді, утворювалась така ситуація, при якій маса українського населення вбачала в російському війську своїх спасителів, і на боротьбу російського війська з польською шляхтою покладала всі свої надії. Але російський уряд, викликаючи такі настрої, не хотів брати на себе всієї відповідальности за наслідки, які мусіли статися під впливом тих настроїв. І в тому полягав ввесь трагізм гайдамацьких мас. Вони ніяк не могли зрозуміти своєї вини, бо їм здавалося, що повстання було підказано їм політикою російського уряду, який їх тепер невідомо за віщо і катував.

Коли Катерина видала свого маніфеста до населення Правобережної України, в якому закликала не бунтуватися, то населення виявило розгубленість від цілком несподіваного урядового російського відношення.

„В одних листах—писав про це Румянцев,—„со всеподданнейшею благодарностію и повиновеніем жители оный (указ) приняли, в других показали уныние в своих сердцах, п. ч. не чают уже от раздраженных своих господ никакого себе помилованія, а в некоторых прямо объявили, что они не могут тех признавать разбойниками, которые от предстоящей им от поляков за православную веру смерти их охраняли, следственно, и от поисков над оными отказываются“ [1]).

Коліївщина була ділом степового українського гультяйства, одірваного від хліборобства, що збіралось по запорозьких степах на рибальських промислах, промишляючи ловами та торгівлею. На цьому русі лежить печатка цього елементу, його торговельних інтересів, так само як і вплив торговельної боротьби Запорожжя з його добичницько-торговельним господарством. Правобережне селянство приєднується до гайдамацьких загонів пізніше, приймає готовий рух, таким чином, вносячи додаткові нові мотиви в рух, творячи новий слідуючий акт крівавої трагедії. Всі ці події розгортаються на тлі своєрідних умов життя біля границь трьох держав, в умовах вже початої інтенсивної колонізації Росією південних степів, під впливом, нарешті, складних російсько-польських дипломатичних відносин і внутрішнього змагання перед остаточною своєю загибеллю польської Речи Посполитої. Не дивно отже, що ідеологія гайдамацького руху в таких складних умовинах була надзвичайно плутаною.

Три моменти в ній виразно можна помітити і прослідити в числених проявах: 1) ненависть до шляхетського режиму, 2) визнання православної віри, як ознаки, що по ній розріжняється приналежність до одного з непримиримо-ворожих таборів, 3) лойяльність супроти Росії і віра в те, що російський уряд має допомогти боротьбі з шляхтою і навіть організувати ту боротьбу.

III.

Після загального огляду причин Коліївщини та ідеології її ватажків і масових учасників ми можемо перейти до використування тих деталів, що подають їх нам наші матеріяли.

[1]) „Кіев. Стар.“, 1882 кн. X. ст. 108.

Почнемо з головного провідника Коліївщини Залізняка. Відомости про життя Залізняка були до сього часу наче-б то повні. Існувала докладна, але на жаль мітична біографія Залізняка, пущена в оборот ще Скальковським.

Ця біографія була подана Скальковським так: „На речке Громоклее (в Бобринецком уезде Херсонской губ.), где теперь с. Алексеевка, жил старий запорожец Григорій Желзняк, некогда куренный товарищ и эсаул полковой, сидевший до 1755 г. зимовником на р. Суре, Кодацкой паланки, а тогда уже переселившийся в эти места. Из двух сыновей, младший Максим заступал его место в войске в курене Тимошовском. Запорожцы, того куреня говорили, что он был родом из Польши, из села Пиковец и только в 1740 или 1750 годах прибыл в Запорожье. Впрочем, все соглашались, что Максим Железняк был казак храбрый, сметливий, грамотный и долго служил в войсковой пушкарской команде". [1])

Цю біографію заперечав в деталях В. Ястребов. Він казав, що зімовник Залізнякового батька Григорія був не на Громоклеї, а на Сугаклеї (на Громоклеї навіть пункта з назвою подібною до Олексієвки немає). Сугаклея—правий доплив р. Інгула. За сім верстов від міста Бобринця, Єлисаветського повіту, находиться на Сугаклеї велике село Олексіївка.

Ястребов, що був в тій Олексіївці, зустрічав там спогади про Залізняка, а в документах Олексіївського маєтку знайшов акти про зімовник Залізняка, що стояв на Сугаклеї, на правому боці її, нижче Олексіївки. У сусідньому селі з Олексіївкою Коротяці місцевий поміщик П—н чув спомини про Залізняка.

„Зимовник Григорія Железняка был на Сугаклее, где ныне село Алексеевское. Этот Грицько был отцом известного Максима Григорьевича Железняка, руковододившего погромом в киевской Украине и разорившего совместно с Гонтой Умань в 1768 г." [2]) Далі Ястребов подавав подробиці Залізнякової біографії, що оповідав дід того поміщика, який був сам в Залізнякові часи 18-тилітнім „реєстровим козаком". Ігумен Значко-Яворський—по його словах,—вів ніби-то серед запорожців, агітацію за виступ проти уніятів, і він „между жителями зимовников заметил особенные способности, пылкое воображение, наклонность к мечтательности в Максиме, давал советы его отцу и вероятно указывал сыну гетманскую булаву по обоим берегам Днепра, и как чародей, вызывал из могилы великую тень Богдана. Возбужденное воображение Максима, хорошо грамотного пушкаря, поддавалась обаянию; и другие седоусые и черноусые козаки, обитатели зимовников, слушали соблазнительние речи красноречивого энтузиаста, безкорыстного монаха, говорившего близким их сердцу языком" [3])

Пізніше, в 80-х р. р. XIX ст., Скальковський виступив з новим варіянтом біографії Залізняка, правда неповної, що засновувалась на зізнаннях курінного отамана Тимошівського куріня. Цей останній показував, що в Запорожжі був козак Максим Залізняк, син жонатого запорожця, родом з польського села Івковець; він прибув на Січу коло 1757 р. і був вписаний в Тимошівський курінь. Спочатку був молодиком по ріжних зімовниках, а тоді в пушкарській команді „часто пропадал без вести и тогда все были уверены, что он „ходив в піхоту", т. е. гайдамачил в Польше. Говорили также, что он проживал послушником в Межигорском монастыре, а

[1]) Скальковскій, Наезды гайдамаков на Зап. Укр., ст. 70—71.
[2]) „Кіев. Стар.", 1885, кн. XII, ст. 726.
[3]) Ib., ст. 727.

чаще всего скрывался в лесах около Лебединского и Мотронинского монастырей. Тут он, по сказанию запорожцев, получил благословление от Лебединского архимандрита на истребление поляков и жидов. В 1762 г. шатался аргатом на Днепровских рыболовнях или шинковал в Очакове". [1]) В цьому варіянті, що також не сходиться з Залізняковою автобіографією, все-ж таки більш правдоподібности, а деталі життя може і вірні.

Зовнішність Залізняка теж була докладно описана і то навіть тими, хто бачив його. Вероніка Кребсова описує Залізняка, як русявого чоловіка, великого на зріст [2]).

В народній пам'яті зовнішність Залізняка закріпилась, як—„не старий іще чоловік, літ може сорок, а може й більш, і на виду повний, кругловидий, уродою хороший, на взрост невеликий та плечистий; уси русяві невеличкі, за ухом оселедець" [3]).

В офіціяльних документах Залізняк описується так: „отъ роду ему 28 лѣтъ, росту большого, долголикъ, волоса темно-русые, глаза сѣрые".

Що до біографічних данних, то вони в зізнаннях самого Залізняка ані трішечки не нагадують того, що так красномовно оповідав Скальковський, і ще красномовніше—дід херсонського поміщика. Скальковський, на жаль, нічого не говоре, які саме документальні свідоцтва послужили йому джерелом для Залізнякового життєпису. Але користувався Скальковський архівом Запорозького коша, і те, як переказує біографію Скальковський, нагадує переказ справжнього якогось історичного акту.

Думаємо, що Скальковський переплутав чи невірно зрозумів свої акти, або в самих актах було якесь непорозуміння, якась плутанина.

Почати з того, що Залізняк на допиті називає себе „Ієвлев син", тоді як у Скольковського батько його звався Григорієм. Дальше Залізняк говоре, що він не з роду запорожців, а „із мужиків" і уроженець м-ка Медведовки на Чигиринщині. Після смерти батька, коли самому Максимові було лиш 13 років, пішов він на Запоріжжя, де і пробув 14 років, а в-осени в листопаді 1767 року вийшов він в польські краї, де і опинився спочатку в Онуфріевському манастирі послушником, а ранньою весною (на другий тиждень великого посту) перейшов в манастир Мотронинський.

Відносно питання про грамотність Залізняка маємо, крім отих, ні на чому не основаних тверджень, ще й документальні данні. Їх два, обидва вони уявляють з себе паспорти, видані Залізняком для вільного проїзду.

Перший паспорт був опублікований Скальковським. [4]) Виданий він був запорожцям Остапові Поломаному та Остапові Бочці з товаришами, що вертали з Польщи через Умань, везучи на 80 возах горілку в Січу. Паспорт підписаний: „А для лучшаго вѣроятія и подтвержденія, собственною своею рукою подписуюсь *По к: Максимъ Железнякъ.*" На паспорті цьому була віза майора Вульфа, командира Орловського форпосту, від 19/VI 1768 р. Знайшов цей паспорт Скальковський в документах Січевого архіву. Другий паспорт був знайдений Вл. П(архомен)ком в документах Моск. Арх. Закорд. Спр. [5]) Цей паспорт виданий громаді м-ка Теплика і Федору Осадчому на те, щоби громада додержувала порядка і слухалась Осадчого. Під цим документом бачимо такого підписа: „*Максимъ Залѣзнякъ, полковникъ Низовскій съ товариствомъ* Д. 1768 года,

[1]) А. Скальковскій. Ист. Нов. Сѣчи, изд. 3 Од., 1885, ч. II, ст. 349—350.
[2]) Див. Скальковский, Наѣзды. ст. 97.
[3]) Куліш. Зап. о Южн. Р., т. I, ст. 252.
[4]) Наѣзды гайдамаков, ст. 191—192.
[5]) „Кiев. Стар.," 1905, кн. III, ст, 243.

іюня 13 дня в Умани". На жаль ні Скальковський, ні П-ко не пояснили, друкуючи зазначені документи, як саме виглядає підпис Залізняка.

Ми не маємо, розуміється, ніякої змоги переглянути ці документи, але і без перегляду в око впадає той факт, що обидва документи підписані не однаково. Прізвище в документі Скальковського має транскріпцію „Железнякъ", в документі П-ка: „Залѣзнякъ". Так само помічається ріжниця і в мові і в стилю цих двох документів. І це приводе нас до того здогаду, що ні перший, ні другий документи Залізняком не підписувалися, підпис гайдамацького полковника ставився мабуть самим писарем, при чому про неграмотність ватажка вмовчувалось, бо це могло знизити авторитет його, а фальсифікація доходила навіть до того, що додавалось „собственною своею рукою".

В наших документах виразно свідчиться про те, що Залізняк грамоти не знав. На допиті його під Уманню 26/VI 1768 р. він позначений неграмотним, а протокол допиту підписав замісць нього Ґонта.. Подаємо той підпис. Зроблений не дуже вправною рукою, з багатьома помилками, польськими літерами. Під 8-ма пунктами допиту тягнеться по кілька слів під кожним пунктом такий підпис: „K sim owietom wmiesto—nasywajemoho Połkownyka—Maksyma Ywelowaho syna—Zalizniaka—za neumienym gramoty—Po iewo prosenyiu—w miestezko Uman—Sotnik Ywan Konta Podpisalsa". (Рисочки розділяють перерви підпису поміж окремими пунктами). До додаткового пункту допиту маємо також підписа: „K siamu owiętnomu Panktu wmiesto Połkownyka Zalizniaka w miestezko Uman. Ywan Sotnyko Konta podpisałsa" Треба думати, що підпис диктував хтось з російського начальства, а Ґонта знаючи писати польськими літерами, варварськи перекрутив російську канцелярську мову. В усякому разі сей підпис, говоре, що Ґонта був не дуже грамотний (вірніш, не дуже освічений), а Залізняк зовсім не знав грамоти, коли за нього мали підписуватися инші.

Ми не знаємо, як поводив себе Залізняк в манастирі, але міркувати можемо про це на підставі деяких данних по аналогії. Ще Т. Лебединцев опублікував був дуже цікавого, з боку побутового, документа, взятого, з архіву Київ. дух. консист.—зізнання священика Гаврила Цариковського, обвинуваченого в участі в гайдамацьких загонах. Цариковський був в 1767 р. в Мотронинському манастирі, і при ньому в манастир прийшов якийсь запорожець Іван, що заходив в келію Гаврила і до инших манастирських ченців і звертався до них з агітаційними промовами: „Доки ви, отці, будете тут сидіти і нужду через тих проклятих уніятів терпіти? коли-б ви мені написали лист до Гарду, щоб голота тут прибула, то-б я їх до Великодня повиганяв, і ви-б на Великдень паски святили". Ченці відповіли козакові: „Нехай лиш порадимося".

—„І так після того—продовжує свої зізнання о. Гаврило—приїздить до нас отець Климент Жаботинський, і я його почав радитися: Отче Климент, єсть тут такий козак, который каже: напишіть мені письмо до Гарду, щоб прибуло тут голоти, то я всіх уніятів повиганяю і ви будете на своїх приходах сидіти, і отець Климент одказав мені: „Добре, пиши, тільки своїм іменем не підписуйся". І я по його пораді написав, і козак, взявши тоє письмо дав ченцеві Філотеру Самбікові, аби його, їдучи по манастирській потребі, оддав в Запорожжя, тільки ж Самбік, його осмотрівши, за границю виїхавши, подрав, а я пішов до господи тайно довідоватись на Вербнім тижні, і як повернувся я з дому, аж говоре до мене о. Антоній Райгородський: „приходив до мене козак Іван і прохав мене, щоб я картки пописав по городах на затяг, і я пописав до Жаботина, до Черкас, до Медведовки і до Чигирина". Аж я йому одказав. „Худо ти зділав, тиї письма ляхи половять і теє не утаїться". І так, як став ослих,

що затяг збірається в манастирі, приходе з мого прихода чоловік по імени Іван, брат Тимоша Жаботинського, з двома чоловіками, і почали радитися з тим козаком, як би почати. Іван, брат Тимошів каже: „Виріжмо перше Жаботин“, а козак говорить: „Ні, брат, не сила наша! Тільки уніятів повигоняймо“. І тот брат Тимошів говорить: „Не колеґа ж я твій“. І так розійшлися. Що чинячи, пішов козак до отця—намісника дозволяться, щоб викликати на затяг посеред манастиря в неділю Віханія, бо много народу було і як почув сіє отець намісник, зараз казав його із манастиря вигнати. І він козак пішов з манастиря у—в одинадцяти затяжцях, і почав по ночах уніятів розгонить, і так всіх розігнав. І ми пішли по своїх приходах, а губернатор жаботинський, зібравши військо, і пішов за ними, і найшов їх в Бовтищці, і там їх розігнав, і так їм кінець був, і велася сія тайна до осени“ [1]).

Історія невеличкого загона козака Канівського куріня Івана, що її так правдиво описав о. Гаврило, трапилася за рік до того, як такий же виходець з Запорожжя Максим Залізняк зробив, очевидячки, аналогічну спробу в тому-ж Мотронинському манастирі, що його менш удачливий попередник.

Гайдамацьким ватажкам була потрібна якась піддержка з боку, коли не освічених, то хоть просто грамотних людей. Адже-ж, як це ми знаємо з опублікованих про гайдамаків документів та із дослідів над ними, гайдамацький рух на всьому протязі XVIII ст. мав дуже близьке відношення до простого грабіжництва, і гайдамаками ставали часто злочинні елементи навіть із рядів шляхти. Для того, щоб потягти маси за своїми загонами, щоб здобути популярність в тих масах, нарешті, щоб рух дістав характер не дрібної грабіжницької помсти, а організованої боротьби, треба було мати якийсь зрозумілий, оправданий тодішньою народньою свідомістю і політичною ситуацією легальний ґрунт. Той ґрунт, як ми вже бачили, знаходився в „творимій легенді“ про наказ російського уряду боротися з конфедератами і польською шляхтою.

Цій легенді охоче вірили сами гайдамацькі ватажки, і то ватажки визначні, як Швачка та Неживий. Віра будувалася на політичній логіці гайдамацького політичного мислення: Росія, мовляв, мусить виступити, мусить оборонити. І російський уряд своїм поводженням тільки скріпляв гайдамацькі сподіванки. Але ту віру треба було оформити. Це зробити могли тільки письменні люде—монахи, і до них звертались гайдамацькі ватажки.

Російський уряд, допитуючи пійманих гайдамаків, в тому числі і Залізняка, хотів добитись підтвердження від них, що ні Запоріжжя, ні духовенство активної участи в гайдамаччині не брали. Коли-б було инакше, то це загрожувало дипломатичними ускладненнями: гайдамаччина могла б бути витлумачена, як інспірація Росії, бо Запоріжжя було під російською зверхністю, а православне духовенство в Польщі було в духовній субординації Переяславського єпіскопа. Залізняк на всіх допитах певно говоре, що він вийшов з Січи запорозької „без ведома кошевого атамана и протчих старших“, але про участь духовенства Мотронинського манастиря він говорить щось инше. В допиті Залізняка у київського генерал-губернатора Воєйкова від 25 VIII 1768 читаємо:

—„А что он Железняк с бывшими с ним в собраніи при Матренинском монастырѣ Запорожскими и полскими казаками имѣл намѣреніе искоренять поляков и жидов о том того Матренинскаго монастыря наместник и протчія монахи вѣдали, потому что он Железняк объявил им, что

[1]) Арх. Ю.-З. Р., ч. I, т. 3, ст. 794—795.

он будет искоренять поляков и жидов, и в том во всем оные наместники и монахи согласны были".

Гайдамака Андрій Голубенко на допиті подає доповнення до цього признання, що ченці Мотронинські навіть відповідну агітацію провадили серед козаків.

Голубенко оповідає, що в великий піст 1768 р. почув він, що поляки збіраються спалити Мотронинський манастир. Голубенко пішов туди і пристав до Залізняка. Залізняк „ево Голубенка приглашал, чтоб он пристал к собравшемуся к нему Железняку войску с тем, чтоб в Полше поляков и жидов искоренять и грабить, и что якобы о том есть у него Железняка указ, *при чем и монахи оного Матренинского монастыря просили всех бывших в том монастыре казаков о защищении онаго монастыря*" [1]).

Ці Залізнякові зізнання, нехай і вимушені, зроблені уже на третьому допиті, проте підтверджені зізнаннями инших, коли їх рівняти до такої правдивої історії, що її ото переказав чернець Гаврило Цариковський,— переконують в тому, що дійсно Залізняк повторив історію свого торішнього попередника козака Івана. Залізняк не міг не знати, що згода ченців на повстання та ідейна допомога їхня не була офіціяльно санкціонована російським урядом. Будучи арештованим і дізнавшись наочно, що російський уряд зовсім не збірається допомагати гайдамацькій справі, Залізняк ще глибше мусів впевнитись в тому, що співчуття та допомога гайдамакам Мотронинських ченців були незаконим вчинком, що має викликати по собі відповідну кару. І Залізняк твердо мовчить про те, хто саме з монахів знав про його наміри і сприяв здійсненню їх.—„Как оных наместника и монахов звать не знает — записують на допиті Залізнякові зізнання— игумена ж помянутого Мотронинского монастыря тогда в оном монастыре не было, а находился как слышно было в Переяславлѣ". Трудно і неможливо навіть припустити, щоб Залізняк, будучи кілька місяців в манастирі, не знав імени намісника або тих ченців, з якими він вів розмови про організацію повстання. Він просто благородно мовчить про своїх співробітників. Але, заховуючи імена їх, він говорить про факти.

Завдяки Шевченкові в нашому уявленню виступ гайдамаків мислиться з моменту освячення ножів в Чигирині. В дуже інтересній роботі Ів. Шпитковського про Шевченкових „Гайдамаків" [2]) ми зустрічаємось з оригінальним поглядом на цю поему, як на історичне власне джерело, бо Шевченко користувався народніми споминами про Коліївщину і переповідає їх в своїй поемі. Драматична сцена свячення ножів, яку так картинно змалював Шевченко, приймалась нами до цього часу, як жахливо-поетичний народній вимисел, але допити Залізняка дають підстави гадати, що рух Залізнякових загонів почався справді з церковної відправи, і мабуть обставлений був відповідною врочистістю. Залізняк на допиті 4/VIII 1768 свідчить, що, зібравшись в манастирі, гайдамаки раніш ніж вирушити в похід, „отбыв преждѣ в монастырь чрез одного иеромонаха, а как зовут не знает, в успехах своих молебен, пошли для исполненія того намѣренія", при чому і тут Залізняк підтверджує, що „того монастыря наместник и ченцы про их собраніе и намереніе знали".

Про молебінь перед походом свідчать і инші гайдамаки. Нечипір Кожухар так описує початок походу: „Железняк со всеми собравшимися там запорожскими и полскими казаками, коих всех было до тысячи до трехсот человек, отслужа в оном матренинском монастыре молебен, при

[1]) Підкреслення наше. О. Г.

[2]) Шевченківський Збірник Н. Т-ва у Київі.

чем в церкве были одни толко их началники и по отправленіи молебня выступя из того монастыря пошли к полскому городу Умани чрез полские местечки Богуславль и Лысянку".

Поскільки Залізняк був центральною фігурою Коліївщини, постільки ми ініціятиву повстання і підготовку до нього приписуємо йому, але сам Залізняк на допиті—трудно гадати, чи з причин власної реабілітації, бажання зменшити свою вину, чи просто, щиро оповідаючи про справжні факти,—старався первісну ініціятиву усунути з себе і приписати її иншим. За тиждень перед Великоднем 1768 року—оповідав Залізняк на допитах у генерал-губернатора Воєйкова—до нього в Мотронинський манастир прийшло сім душ запорожців „и говорили, чтоб итти в Полшу для прогнанія конфедератов и жидов и грабежа их и показывали ему данное им для того писмо якобы от кошевого атамана, кое будто дано было из них бывшему при том с ними атаману Юску Шелесту, который будучи при том же монастыре из них с одним козаком побранясь застрелен". Таким чином, ініціятива повстання і створення фальшивого легального ґрунту належала не Залізнякові, а убитому Юськові Шелестові. Як-що вірити цим Залізняковим свідченням, то простий випадок—убивство підчас суперечки Шелеста, висунув на чоло гайдамаків Залізняка, инакше напевне-б головував ними ініціятор і організатор руху—Шелест.

На Шелеста і його ролю в організації Коліївщини був звернув уже увагу В. І. Щербина в своїй статті про „Трьох Шелестів". [1]) Автор цієї статті, користуючись тими самими свідченнями Залізняка, що і ми (з попсованих матеріялів Ів. Каманіна), рівняє ті свідчення з народніми переказами про Шелеста, Лусконога і Гниду, що їх записав Куліш. [2]) Порівнюючи народній переказ із фактами, поданими Залізняком, Щербина приходив до висновку, що „оповідання записане Кулішем, має характер поетичного подання, а не достовірного викладу фактів" [3]). Ми маємо змогу доповнити звістки про Шелеста свідченнями инших гайдамаків. Цікаві подробиці подає про нього на допиті Нечипір Кожухар, гайдамака з загону Павла Яцковича. Цей Кожухар був з Гетьманщини, Переяславського полку. Малим його одвезено матір'ю, що лишилась удовою, на Правобережжя, а за шість років до Коліївщини переселився він в Єлисаветградську провінцію до свого зятя гусарина, „гдѣ прозвали ево Кожухарем, потому что он будучи портным шил шубы". На третій день Зелених свят 1768 р. (20 травня) пішов він в инше село на польській території, щоб повернути свій борг; в тому селі він застав 50 душ запорожців, які забрали в нього його коні з возом і погнали в Троїцький Мотронинський манастир, при чому веліли і Кожухареві іти з ними туди, обіцяючи в манастирі повернути йому аж двоє коней. В Мотронинському манастирі знайшов він „находящегося при запорожских казаках называющегося полковником запорожца Осипа Шелеста". Шелест, узнавши, що Кожухар—кравець, велів, „чтоб он был с ними для шитья платья", обіцяючи вернути йому неодмінно коня. Кожухар остався про козаках за кравця, а тим часом події сталися такі: „между тем оной называвшейся полковником Осип Шелест с бывшим там запорожским же козаком Кондратом Лусконогом заспорив за началство, оным Лусконогом убит ис пистолета, а на ево место избрали и назвали казаки полковником там же в Мотронинском монастыре бывшаго запорожца Максима Железняка".

Залізняк—по словах Кожухара—вирушив з манастиря за тиждень після його приходу, тоб-то в кінці травня ст. ст.

[1]) „Кіев. Стар.", 1893, кн. 11.
[2]) „Зап. о Южн. Руси". т. I ст. 243—302.
[3]) „Кіев. Стар.", 1893, кн. XI, ст. 237.

В. І. Щербина, розуміється, правий, коли каже, що народній переказ сильно росходиться з історичною дійсністю, але маючи оці нові історичні свідчення, ми мусимо прийти до висновку, що народня пам'ять занотувала важливу в історії Коліївщини діяльність Шелеста і Лусконога, приєднавши сюди і Гниду (про останнього не маємо ми відомостей, але треба гадати, що і він був разом з двома попередніми ватажками і можливо грав теж визначну ролю. [1])

Вертаючись до зізнань Залізняка, ми бачимо, що допіру після вбивства Шелеста, гайдамаки вибірають вже Залізняка „началным"—назва, яку вживає російський писар занотовуючи Залізнякові зізнання. Основне ядро цього загону складалося з 70-ти душ запорожців, як називає їх сам Залізняк; фактично, це були виходці з Запорожжя, не записані в кошові реєстри, за яких кошове товариство і не несло безпосередньої відповідальности. Тут же в манастирі до основного ядра в 70 душ приєдналось ще 300 душ „из казаков и мужиков полских".

Про пробування Залізняка в Мотронинському манастирі і формування ним війська оповідає де-хто з арештованих гайдамаків, ті, що признались в повній участі. Гайдамака Омелько Чуб оповідає, що він, поєднавшись з донським козаком Григорієм Москалем, удвох пішов на послушаніє в Мошенський манастир на Великодньому тижні 1768 р. На Зелені свята до них приїхав якийсь поляк, що став примушувати їх іти в конфедерати, і через те Чуб з Москалем втікли вночі потай до Мотронинського манастиря, де вже був Залізняк, який всім говорив, що має наказа „о защищении благочестивых монастырей от разорения поляками". Чуба Залізняк „пригласил пристать к казакам ево, между коими было уже казаков запорожских до десяти: да тамошних полских до тысячи человек". Із зізнаннів гайдамаки Івана Байрацького можно уявляти ту напружену атмосферу, повну неясних чуток і роз'ятрених сподіванок, що панували в таборі гайдамацькому під Мотронинським манастирем перед походом. Коли Іван Байрацький з кількома товаришами прибув до Залізняка в Мотро-

---

[1]) Приведемо уривок з народнього переказу про Шелеста і Лусконога: „Росказує було покійний наш Гладкий, що гайдамак з самого початку прийшло з Січи в Мотренин манастир тілько три—ніби-то на поклоненіє. І так собі ніби нікчемний народ—вахлаї такі... ходять було схилившись. Один же пішов у Лебединський манастир—звався Дем'ян Гнида, а другий, на прізвище Лусконіг, пішов у Мошенський манастир; а третій, Шелест, зостався був, у Мотрениному. Живе—каже—годів зо два і все робить ратища, скуповує жупани, шаровари, шапки, чоботи". В дальнішому всі оці троє вступають під начало Залізняка і гинуть, будучи замордовані під Манастирищем, де й досі ніби єсть їхні могили.

Куліш, „ Зап. о Южн. Р.", т. І, Порівн. аналогічний запис в Медведовці, що заховався в паперах Фундуклея.—„Кіев. Ст.", 1888, кн. XI, ст. 320—325.

Про дальніші вчинки Лусконога після вбивства ним Шелеста, як і взагалі про дальнішу його долю, ми не маємо певних звісток, але в польських джерелах є досить виразні натяки на те, що Лусконіг брав енергічну участь в Уманській різні і звертав там на себе увагу, як один із визначних гайдамацьких ватажків. В польській поемі про Уманську різню, читаємо, що на другий день після здобуття гайдамаками Умани:

„A watah Laskowski (Лусконіг?) krąg obiezdżą miasta,
Na swym koniu przodem się ustawicznie szasta
Nie uważa, choć iego zewsząd kula pierze:
Nie żartuycie! Mam ufność w diablem charakterze.
(Зап. Н. Т. ім. Ш., т. LXI, ст. 12).

Після різні знову маємо згадку; на цей раз прізвище зазначено ясно, а не в попсованому вигляді:

„Perwszy po pułkowniku
Łaskonohi woła"..... (ib., ст. 26).

Цей Ласконогий (Лусконіг)—чорнокнижник, характерник і завзятий гайдамака в представленню автора поеми.

нинський манастир, там було вже до 500 запорозьких та „польських“ козаків. „И слышали они—оповідав Байрацький,—от него Железняка и от протчих казаков, что якобы подлинно у них такой указ есть, чтоб поляков и жидов из Украины выгнать вон за то, что из них поляков в селѣ Млеевѣ к церковному титару Данилѣ, а прозвания ево не сказывано за недопущение поляков к разорению церквей оные поляки голову отъсекли и к столбу гвоздями прибили, а тело ево сожгли и другие благчестивым монастырям и церквам разоренія причинили“.

В мемуарі Дом. Завроцького маємо звістку, що Залізняк формував своє військо не в самому манастирі, а в околицях його, за кілька верст в лісі... „Росташувався (Залізняк)—пише Завроцькій,—в лісах, що звалися Холодні Яри, в воєводстві Брацлавському, в повіти Звенигородському, в добрах Стан. Любомирського, за пів-чверти милі від Мотронинського манастиря, в лісі під одним назвиськом з тим, що йде від манастиря Мотронинського від Сміли—миль три, від Чигрина—миль 3“. [1])

Гайдамака Мусій Павлов, що був послушником Мотронинського манастиря, складає зізнання, в яких ніби-то підтверджується ця звістка. Павлов оповідає, що Залізняк стояв в двох верстах від Мотронинського манастиря, при чому кінних гайдамаків було у нього 200, а піших 100.— На підставі цих данних можемо прийняти, як факт, що гайдамацькі сили єднались навколо манастиря. Це підтверджує в своїх зізнаннях і Семен Неживий. „По прибытии (в Мотронинський манастир)—оповідає він,— представлены (Неживий з товаришем) оному Железняку, *который тогда стоял близ того Мотронинского монастыря в лесу*“ [2]).

Після молебня гайдамаки вирушили з манастиря на Жаботин, де в-перше зустрілися з конфедератами. Останніх було небагато—50 чоловік, але перша росправа з ними гайдамаків була дуже жорстока. З цих 50-ти—каже Залізняк—було заколото до 40 людей. Після Жаботинського погрому, до Залізняка стали приставати вже в великому числі люде озброєні власною зброєю; набралось їх—на думку Залізняка—чоловік до тисячи. З манастиря Залізняк вирушив в другій половині травня; на початку червня він підходив вже до центра гайдамацьких мрій і стремлінь—Умани. Що-до дати, коли вирушив Залізняк з манастиря, то маємо такі вказівки на це.

Домінік Завроцький в своїх мемуарах подає досить правдоподібно, що молебінь перед походом було одправлено на Зелені свята руські (29/V, як датує він по н. ст.—Дата цілком вірна, бо в 1768 Зелені свята по православному календарю припадали на 18/V ст. ст. або 29/V н.) [3])

Ця дата сходиться приблизно з зізнаннями гайдамаки Кирила Бугового, який показує, що перший відділ Залізнякового війська вирушив в похід на першому тижні Петрівки, отже після молебня на Зелених святах.

Коли ми згадаємо, що Мотронинський манастирь був Троїцьким, отже на Зелені свята мав одбуватися там храм, ми зможемо уявити, яка сила народу мусіла бути на гайдамацькому молебні в храмовий день, і яке широке та вдячне поле одкривалось тепер для гайдамацької поміж народом агітації.

Корективи до зізнань Залізняка знаходимо в зізнаннях инших гайдамаків. Найбільш цінними являються між иншими зізнання того самого гайдамаки Дем'яна Чернявщенка, про якого у нас була вже мова, що його

[1]) Зап. Н. Т. ім. Ш. т. XCVII, ст. 52.
[2]) Підкреслення наше. О. Г.
[3]) Зап. Н. Т. ім. Ш., т. XCVII. ст. 52.

послав Швачка з Білої Церкви до Воєйкова в Київ на переговори. Чернявщенко зазначає, що від самого Залізняка він чув, що Залізняк „истребляет поляков и жидов по данному ему от Коша Запорожского указу". Тоб-то, та фальсифікована легенда лойяльности, що її привіз із Запоріжжя Юсько Шелест, після його смерти, була перейнята самим Залізняком. Для скріплення цієї легенди, надання їй наочної достовірности, треба було обставити і відповідною зовнішністю військо Залізняка. Сам він починає іменувати себе полковником, при чому на допиті не без гордости одкидає підозріння в самозванстві. На питання: „При том войске ты какою старшиною к предводительству почитался, кем и когда учинен?"— Залізняк відповідає: „При показанном войске я к предводительству почитаем был полковником, в которое звание я выбран теми запорожскими козаками, с которыми было у мене согласие... еще при выступлении нашем из Матренинского монастыря".

Чернявщенко додає ще, що при полковникові Залізнякові в Умані пробуває і осаул його, на прізвище Бурка.

Про цю особу—Василя Бурку, осаула полковника Залізняка, про якого раніше ми нічого не знали, тепер дістаємо де-які цікаві деталі. Про них оповідає один з дрібніших гайдамацьких ватажків — Павло Яцкович.

Павло Яцкович, наймит, що переходив від одного хазяїна до другого, на ярмарку в (Ново-) Миргороді на Зелені свята 1768 р. почув від людей, що приїздили з Польщи, „что при полском Мотренинском монастырѣ запорожец Василий Бурка, якобы по указу, собирает желающих людей в козаки против поляков за благочестіе".

Яцкович із якимсь польським мешканцем поїхав у Польщу в с. Турею, де сприятелював з якимсь Їваном, прізвища якого він не знав. Удвох вони прийшли в Мотронинський манастир, де „нашли оного запорожца Бурку, в тамошнем лѣсу стоящего табуром и с ним собравшихся запорожских и полских казаков человек до ста и как они к нему Бурке явились и о желании своем обявили, то оной Бурка сказывал им, что он имѣет указ защищать благочестивые монастыри от разоренія поляками и дозволил им быть при оном собрании в казаках". На четвертий день після приходу до Бурки Яцковича з товаришем, Бурка вирушив на Смілу, де простояв днів 4 і, побільшивши свій відділ новими людьми, пішов на м. Корсунь, Лисянку і Соколівку, а звідтіля до Умани, де був уже Залізняк. Тут допіру Бурка з'єднався із Залізняком. Отже, Бурка являється одним з ватажків, що продовжує те, що починали Шелест, можливо, Лусконіг, і Залізняк. Тільки Бурка визнавав верховенство Залізняка і не претендував на ролю головного чи незалежного керовника рухом, задовольнившись ролею осаула при полковникові Залізнякові. В усякому разі Залізняк в особі Бурки мав тепер енергічного, очевидно, помішника. На жаль, ми не маємо відомостей, що знайомили-б нас з дальнішою долею цього організатора гайдамацького руху.

Залізняк, таким побитом, мав титул, що визнавався масою козацтва, що його оточувала, мав при собі цілком достойного і підходящого осаула. Але, крім цього, треба було мати ще й військові клейноди, які могли-б показати людності, що Залізнякове військо—не свавільна гайдамацька купка, а організоване запорізьке військо, що веде боротьбу по праву і по закону. Корогви і прапорі були здобуті по виході з Жаботина, принаймні Чернявщенко оповідає, що в Богуславі Залізняк мав одну корогву і вісім прапорів. Решта клейнодів, особливо, залізний пірнач, що надавав в очах маси цілковиту законність учинкам Залізняка, була здобута пізніше, про що ми скажемо згодом. Чернявщенко дальше оповідає, як ішли гай-

дамаки з Жаботина через Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів, Мошни, Хвастів, Лисянку, і на Умань, при чому „окрестные многіе села разоряли, из нѣкоторых из сих городов, гдѣ могли найтить пушки и гаковницы забрали с собою". Після погрому в Богуславі Залізняк з осаулом Буркою простяг свої загони до Уманя і до Балти на південь. Козаків—по словах Чернявщенка—тепер було у Залізняка півтораста, а инших гайдамак—до 3.000 люду. Від цієї основної гайдамацької чати відокремилась чата Швачки в складі 10 запорожців та чоловік 200 „польських козаків".

На початку червня Залізняк підходив до Уманя. Військо його збільшувалось „по той причинѣ—додає Чернявщенко,—что он Желѣзняк говорил, якобы имѣет указ, по которому и в Польшу вступил". Думається, що загальна певність у тому, що Залізняк має вищі директиви від російського уряду безпосередньо, або через Запорозький Кіш, була причиною й того, що до Залізняка пристав Ґонта. Залізняк на допитах свідчить, що ніяких попередніх переговорів з Ґонтою у нього не було. „Я ево сотника Конта ис под команды ево никого силно к себе на согласие не призывал"—так передає в російському перекладі слова Залізняка писар. За шість тижнів до приходу Залізняка в Умань—дізнався потім Залізняк—уманський сотник Ґонта з полковником Обухом вийшли були назустріч Залізнякові, узнавши про його похід, але не найшли його і мусіли повертатись додому. Чи з'єднались би вже тоді козаки Ґонти з гайдамаками Залізняка, трудно про це судити, одно тільки ясно, що коли Залізняк став під Уманем, у Ґонти вже був готовий план, невідомий до того Залізнякові, приєднатись до останнього.

Залізняк прийшов під Умань на полудень, „а к вечеру того же дня—оповідає він—і местечка Умане сотник Иван Гонта к нам прибыл и объявил мне, что он имеит казаков до четырех сот человек, и так с обеих сторон согласясь со мной добровольно в то местечко Умане силно вошли по наступлении уже другого дня приходу нашего поутру часу в третем".

У нашій історичній літературі було кілька спроб з'ясувати мотиви, що примусили Ґонту на його вчинок і заразом вияснити саму постать уманського сотника. „Скоріше за все можна припустити—писав ще В. Антонович,—у переговорах із Залізняком він (Ґонта) переконався, що Залізняк підняв повстання в ім'я втілення питомих народніх ідеалів: відновлення козаччини, вигнання панів і знищення унії, і тому визнав за свій обов'язок приєднатись до народньої справи" [1]). Редакція „Кіевск'ої Старин'и" в примітці до надрукованого в журналі портрета жінки Ґонти, розвиває на нього надзвичайно ідеалістичний і цілком безпідставний погляд: „Он приносит себя в жертву народа в эпоху „крайней его погибели"... Его отчаянный порыв поднимает дух народный, колеблет рассвирепевшее море шляхетского буйства и страстей, наносит им последній и самый тяжкий удар, и в потоках крови, в ужасах смертей спасает нам нашу веру и народность. Надобно было иметь великий ум или самое тонкое чутье, чтобы в одно мгновение с самого невысокого пьедестала обнять самый сложный и запутанный ход событий, возвыситься над ним, прозреть грядущее, надо было иметь геройскую душу, чтобы в виду ужасов настоящего, в виду полной безнадежности, несокрушимых препятствій, забыв все на свете и самого себя, ринуться в бушевавший вокруг водоворот народных страстей. Вот подвиг, совершенный безвестным дотоле и потом (?) сотником". [2]).

Далекий від декламацій і ближчий до історичної правди Ів. Франко, коли гадає, основуючись на данних мемуарної про Коліївщину літератури,

[1]) „Кіев. Ст.", 1882, кн. II. „Ум. сотник Ив. Гонта", ст. 263.
[2]) „К. Ст.. 1883, кн. 9—10, ст. 327.

що вчинки Ґонти логічно випливали із самої суті гайдамацького руху, а саме з того, що „гайдамаки стають в обороні королівської поваги против самоволі конфедератів"... „Око в око—продовжує Франко—стара історія з Хмельницьким, якого козаки одразу виступають також в обороні королівського авторитету против самоволі магнатів і покликаються на народні листи... бунт (гайдамаків) ішов не против короля, а радше в інтересах королівської власти" [2]) Я не привожу думок польських істориків, що в свойому відношенні до діячів трагедії 1768 року далеко не одійшли власне від сучасників Коліївщини, що полишили нам свої мемуари, наповнені переживаннями покривджених і змучених людей. Ці сучасники Коліївщини, як і історики з польського табору, без глибокої задуми трактують Ґонту, яко зрадника, що перед собою і не висовував будь-яких ширших завданнів.

Ми думаємо, що справа з Ґонтою стоїть простіше, і спроба витлумачення його вчинків Франком досить правдоподібно добірається до правди. Ґонта незадовго перед різнею складає по вимозі уманського губернатора Младановича присягу на вірність йому, цілує хреста в тому, робить це, начеб-то не вагаючись, а потім різко міняє своє поводження. Згадаймо загальну ситуацію. Російське військо стоїть у Польщі, воно піддержує польського короля, законну тоб-то владу польську, проти бунтівників-конфедератів; при такому відношенні подій надходить чутка, що Залізнякове військо йде по наказу російської цариці, що Залізняк має належні його рангу полковницькі клейноди. Трудно було не вірити тій чутці, і відомо, як відгомін цієї віри, одноголосне припущення тогочасних поляків, що в дійсності існувала грамота Катерини на боротьбу Залізняка з поляками. У споминах Павла Младановича ми маємо характерну деталь, що Ґонта, уже з'єднавшись із Залізняком, перед узяттям Уманя, розвинув прапорі, на яких з одного боку був вишитий портрет російської цариці, а з другого—виписаний наказ її шукати і розганяти гайдамаків. [2]) Ґонта тут, очевидно, діставши відомости про організований рух Залізнякового війська і пройнявшись тою вірою в з'єднаність боротьби гайдамаків із релігійно-політичними задачами російського війська в Польщі, якою (вірою) були перейняті всі, і став в оборону того, що вважалось законним і потрібним, в оборону влади проти бунтівників, конфедератів, шляхти.

В наших документах знаходимо також підтвердження такого погляду на мотиви вчинку Ґонти. Гайдамака Іван Байрацький складає такі зізнання самовидця про перехід Ґонти на бік Залізняка. „По прибытіи к Умани (Залізнякового війська, в якому був і Байрацький) бывшій в тамошнем лесу уманской сотник, прозываемой Гонта, с казаками человѣк до пятисот, явясь к оному Железняку, сказывал, что якобы он из Умани от поляков выслан вон за то, что он не хотел приставать в согласие к польским конфедератам и чинить против российских войск и пристал оной Гонта к нему Железняку и обще с ним Железняком и казаками пошли пешие вооруженою рукою для грабительства оного города Умани". Теж саме оповідає і гайдамака Нестір Литвиниченко. Ідучи на Лиман по рибу, Литвиниченко зі своїм товаришем Швидким зустріли якогось мешканця Лисянки, що поросказував їм, „что при польском Матренинском монастире якобы по указу запорожской козак Железняк, которого называли там полковником, и того монастыря игумен собирают охочих запорожских и польских казаков для недопущения к разорению тамошних благочестивых монастырей и церквей". Литвиниченко із Швидким знайшли Залізняка вже

[2]) „Зап. Н. Т. ім. Ш.. т. LXII, ст. 37.
[2]) Moscicki. Z dziejów hajdamaczyzny, t. I, st. 123.

в Констянтинові, де Литвиниченко „от... Железняка да єсаула Запорожского казака, прозываемого Бурка слышал, что оного Матренинского монастиря игумен, а имяни ево не обявлял, ісходатайствовал указ, чтоб оному Железняку собрать казаков і недопустить поляков к разорению того Матренинского и протчих тамошних благочестивых монастырей и церквей". З Констянтинова гайдамацьке військо рушило через Корсунь, Богуслав і Соколівку на Умань. „А как прибыли под город Умань—оповідав Литвиниченко,—то уманской сотник, прозываемой Гонта, с четырью стами казаками вышед із уманского лесу, пристал к нему Железняку и *обявлял, яко он сотник от уманских поляков выслан для того, что российским войскам противится не хочет и не пристает в согласие к польским конфидератам* [1]) и что при том он Гонта согласился с оным Железняком для раззорения того города Умани и пошел с своими казаками вперед, а по нем шли и оного Железняка казаки, і напав обще на оной город Умань разграбили і поляков и жидов покололи".

Польські мемуаристи в своїх споминах говорять при дужий опір, що чинив гайдамакам невеличкий гарнізон Уманя під командою Шафранського. У Залізняка той опір не полишив ніякого враження, очевидно, він був занадто слабим.—„Как скоро в местечко Умны мы с обеим войском вошли, то, хотя по нас и было из одной прежде пушки, а потом из мелкого ружья выстрел, однако нам никакого урону, кроме одного человека не учинено, и мы против состоящаго во оном местечку народу усилились"—так описує сам Залізняк той опір уманської шляхти і здобуття міста. Жорстокостей уманської різні не зменшує Залізняк.—„Поляков, жидов, а при том и тех, кои и во услужении конфедератов были веры греческой, поколото немалое число—росказує він,—а сколко заподленно знат не могу, однако думаю не менее, как всех мужеска і женска, даже до сущих младенцов тысячи две человек поколото". На питання: „Между показанными заколотыми вами людми сколко каких законов ксензов, попов равно и полского шляхетства было поколото?"—Залізняк відповідав: „Между показанными побитыми нами народом я знать толко могу, что губернатор з женою убит, а о протчих, как ксензах, попах и протчих полского шляхетства ведать не могу, потому что я нездешняго места житель, толко между всех таковых людей поколото доволное число".

Приводячи цей опис Уманської різні, зроблений самим Залізняком, ми маємо бодай трохи спинитися й на хронології уманських подій. Відносно цього існували ріжні гадки і досі, на жаль, вони не являються примиреними. Павло Младанович в своїх споминах говорить, що гайдамацьке військо зблизилось до Уманя в понеділок перед днем св. Яна, різня почалася в день св. Яна, і панування гайдамаків тяглося до Спаса. А чутки про похід Залізняка надійшли до Уманя вже на початку червня. 1-го червня губернатор Младанович мав уже відомости, що гайдамаки в Смілянщині вирізали в кількох корчмах жидів.

Цю хронологію прийняв Равіта-Гавронський в своїй „Історії гайдамацьких рухів".

Але ця хронологія має в собі багато плутаного і неясного. В 1768 р. свята православної церкви по ст. ст. роскладались так: Великдень припадав на 30/III, Зелені свята на 18/V, день св. Івана (24/VI) припадав на вівторок, як це вказує і П. Младанович, але в цей день не могло бути різні, бо 27/VI маємо вже перший офіціяльний рапорт про арешт російським військом великої партії гайдамаків під Уманем.

Можна припустити, що П. Младанович рахував по н. ст., говорючи про католицькі свята.

---

[1]) Підкреслення наше. О. Г.

Католицьке свято Johannis Baptistae, що так само святкується по н. ст. 24/VI припадало в 1768 р. на п'ятницю (13/VI по ст. ст.), отже таке припущення протирічить твердженню Младановича, що різня почалась на св. Ивана в вівторок [1]). Ів. Франко, видаючи польську поему сучасника уманської різні про неї-ж, цілком правдиво відкидає хронологічні уявлення Равіти-Гавронського, побудовані на некритичному прийманню данних мемуарної літератури, але при тім і сам не встерігається від досить глибоких помилок. У Франка ми читаємо: „Отже в вівторок, на три дні перед св. Іваном була різня і трівала не як хоче д. Равіта, три дні і три ночи, а „pięc godzin, nie więcey". А вже дня 27 червня, три дні по св. Івані, тоб-то в понеділок маємо перший рапорт про ув'язнення великої партії „польських козаків", тоб-то Гонти з його козаками, московською командою; значить панування гайдамаків трівало несповна тиждень, а не до Спаса" [2]).

Джерело, що з нього черпав свої данні Франко—поема уманського студента дати всюди ставить по н. ст., а в рапорті російських військових командирів, розуміється, дати стоять по ст. ст. Франко отже бере з поеми дати по н. ст., а свята рахує по старому, тому у Франка, між иншим, і виходе, що день св. Івана був у п'ятницю, а не у вівторок, як воно було в дійсності і як про це цілком правдиво говорить і уманський студент. Як що ми порівняємо свідчення про уманську різню дорослих її учасників, а не малолітків, яким був Павлусь Младанович, що натурально переплутав дні і дати, пишучи по багатьох роках, покладаючись на пам'ять, —то побачимо, що власне росходження великого в установленні дат немає; навпаки всі сходяться на тому, що різня сталася 9/VI ст. ст. або 20/VI н. ст. Дійсно, Корнило Сорочинський, уніятський священик, в свойому опису уманських подій оповідає, що шляхта, жиди „y róźni inni ludzie" стали збігатись до Умани з Смілянщини, Лисянщини, Чигиринщини, Черкащини etc. з 5 червня. 7, 8 і 9 червня духовенство католицьке утверждало в вірі християнській утікачів [3]). Ці дні припадали на п'ятницю, суботу, неділю, що цілком сходиться з календарними датами ст. ст. 1768 р.

В листі Василіянського монаха з Умани Леона Заславського, що переховувався в Архангельському городку під російською охороною від подій, до того самого о. Корнила Сорочинського маємо дату, в якій ясно зазначено, по якому стилю треба рахувати оте фатальне 9 червня. „Dnia 9 juni V. S. [4])—пише Заславський. — podstąpiwszy pod Umań o godzinie pierwszey z południa, dobywał aż do dnia 10 tegoż miesiąca przez calą noc. Na zaiutrz o godzinie 11 przed południem sami się kozacy umanscy, którzi na obronie miasta stali, na stepie bez żadney utarczki z sobą poddali się y wraz z neprzyacielem szturmowali do fortecy [5]). Ті ж самі дати, тільки переведені на новий стиль знаходимо ми і в поемі, виданій Франком. В суботу 7/VI надходить до Умани чутка про погром в Лисянці, в понеділок 9/VI о 2-ій годині з Грекового лісу наступають на Умань гайдамаки, на слідуючий день в вівторок 10/VI з 11 години ранку починається різня [6]). Запорожці Остап Поломаний і Остап Бочка, що були по торговельних справах в Польщі під час Уманської різні, в своїх свідченнях на допиті їх військовою старшиною, так само говорять, що напад на Умань гайдама-

---

[1]) Хронологичні обрахунки робимо ми, користуючись „Археографическим Календарем" Горбачевського.

[2]) Зап. Н. Т. ім. Ш., т. LXII, ст. 40.

[3]) Зап. Н. Т. ім. Ш., т. LVII, ст. 10.

[4]) Veteris styli. Підкре-лення наше О. Г.

[5]) Зап Н. Т. ім. Ш., т. LVII, ст. 19.

[6]) Зап. Наук. Тов. ім. Ш., т. LXI.

ків стався 9/VI, що цілком сходиться і з иншими данними і з нашими міркуваннями [1]). Рівняючи всі ці данні з оповіданням Залізняка, ми не можемо не бачити, що всі вони в загальних рисах сходяться.

Всамперед, Залізняк складаючи зізнання полковнику Гур'єву під Уманню дня 26 червня, зазначає, що він „к местечку Умане пришел назад тому не с болшим две недели", тоб-то справді числа 9 червня [2]).

Числа і дня, свого приходу Залізняк не зазначає, але каже що в той же день поєднався з Ґонтою і місто здобув вже на другий день. Очевидно, ці два дні були понеділок і вівторок 9 та 10-го червня по ст. ст.

27 червня гайдамаки були вже арештовані, отже гайдамаки пробули під Уманню не „несповна тиждень", як хибно встановлював Франко, а несповна три тижні (точно 17 день—від 9 до 26 червня ст. ст.). І цей термін цілком сходиться з свідченнями заарештованих гайдамаків. В найбільш докладних зізнаннях гайдамаків Омелька Чуба, Федора Волошина, Івана Байрацького та инших ми бачимо, як всі вони в один голос свідчать, що між різнею і арештом пройшло біля трьох тижнів. А в самій Умані—свідчить гайдамака Хома Сукур—Залізняк був всього два дні.

Що торкається до самих подій в Умані, то крім досить сухого, хоть з усіх данних правдивого їх опису, що подав сам Залізняк, маємо оповідання про це й инших гайдамаків, що подекуди доповнюють, подекуди стверджують ті наші відомости про різню, що ми про неї знали з польських переважно джерел.

Приведу де-які з гайдамацьких найбільш цікавих зізнань про уманські події. Отаман Павло Яцкович оповідав, що козаки пішки „напав на оной город Умань, розграбили и поляков и жидов до смерти пokололи, а имѣніе их платье, товары, разные вещи и денги вынося из Умани складывано кучами при ставках оного Железняка и протчей бывшей там их старшины". Після того добро було поділено між козаками, і Яцковичу дісталось „кафтан суконный синей и штаны суконные же зеленные".

Гайдамака Кожухар оповідає, що „пришедши к оному городу Умани, усмотрели, что в том городе бывшіе поляки и жиды и польскіе козаки заперлись, от них оной Железняк сперва требовал оного города здачи но на то поляки не согласились, а производили из города из пушек и из мѣлкого ружья пальбу, при чем двух запорожцов убили и несколько человѣк ранили". Сам Кожухар в Умані не був, а находився при гайдамацькому „табурі" і, будучи там, бачив, „что по взятье того города Умани бывшіе там запорожскіе и польскіе казаки приносили в оной их табур разграбленные в том городѣ разъные пожитки, яко-то платье, разную посуду, денги и протчее, а при том от оных же приезжаючих из города в табур запорожских и полских казаков слышал он, что теми казаками бывшіе в Умани поляки и жиды всѣ побиты, кромѣ неболшого числа полских и жидовских женок и девок, изъявивших желание свое принять греческого исповеданія веру, кои по приказу упоминаемого Железняка тамошними священниками в греческую веру крещены". Гайдамака Федір Волошин оповідає про події так: З Мотронинського манастиря гайдамаки поїхали верхи, а ті з гайдамаків, що не мали коней, посунули услід за ними пішки аж до Умани. „И по приходѣ туда на другой день город Умань помянутой Железняк с казаками приступом взяв в оном городѣ Умани поляков і жидов побили и перекололи; при чем ево Волошина

---

[1]) А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи. изд. 3, Одесса. 1885, ч. II. ст. 342.

[2]) В загальнішій формі маємо підтвердження тої дати і в інтересній молитві уманських євреїв. що переховувалась в головній єврейській синагозі. Молитва та читається в роковини різні 5-го тавуза, або, як це пояснює видавець молитви—І. Галант—п р и б л и з н о н а п о ч а т к у ч е р в н я.—И. Галант. К исторіи Уман. рѣзни. в І. К., 1908 ст. 31.

один с них лежа раненой просил, чтоб ево дострелил и за то дал ему имѣвшейся у него в пазухѣ мешок с денгами, которого он и дострелил и мешок з денгами у него взял, и не считая оных денег бросил в кучу, куда и протчіе разграбленные там казаками пожитки и денги сносили в одно мѣсто, токмо ему Волошину при раздѣлѣ из тѣх денег и пожитков ничего не дано, а забрали все то протчіе бывшіе там запорожскіе и полскіе козаки"... „Из жидов же и поляков—додавав Волошин,—из мужеска полу несколко человек малолетных да из женска пола молодых девок и женок, кои пожелали принять веру греческого исповедания, тоже приказал оной Железняк крестить и оставил живых". Нестір Литвиниченко свідчить, що в різні брали участь не тільки козаки з Залізнякового війська, але й селяне. „Будучи там (в Умані під час різні) видел (він), что убивство тѣм полякам и жидам чинили и уманские мужики дубем". Іван Байрацький, що під час різні в Умані не був, а пробував при гайдамацьких конях за містом, бачив, як „по разграбленіи того города... привезено было в... (гайдамацький, за містом), обоз четырнадцать пушек чугунных и две называемые гаковницы чугунные ж и несколко мелкого ружья, також, разного летняго и зимняго платья, посуды сукон и протчих купеческих товаров и вещей немалое число, а сколко и каких имянно не упомнит да денег мелких воз, кои пожитки и денги разделены по сотням ...а сотниками те пожитки и денги разделены по козакам". Після різні Байрацький ходив в Умань і бачив там „поколотых и побитых до смерти поляков и жидов мужеска и женска полу человек до тысячи, молодые же полские и жидовские жены и дети обоего пола иные по их желанию, а другие от страху крещены в православную веру бывшими в оном городе Умани благочестивыми попами, а восприемниками были из того войска козаки, кто пожелал, и затем они оставлены в живых, при чем взятые в Уманѣ питья, яко то хлѣбное вино, мед, пиво и виноградное вино все козаки пили и гуляли до пьяна". В зізнаннях Омелька Чуба маємо фактичне свідоцтво про те, що, коли гайдамаки прийшли до Умані і „напав на оной город у поляков отняли и бывших в том городе как поляков, так и жидов резали и кололи і имения их грабили", то він, Чуб „поставлен был от оного Железняка в том же городе Умане для караулу желающих принять православие, чтоб им какова вреда причинено не было". Гайдамака Степан Яковович передає инший аналогічний факт хрещення гайдамаками жидів тільки не в Умані, а вже в Ставищах. Коли їхній відділ приїхав в Ставище, там нікого вже з поляків і жидів не було, „а нашли—вони—толко брюхатую жидовку с двумя малолетными детьми, которую жидовк и детей бывшей при оных казаках атаман Павел Таран приказал тамошнему священнику окрестить в христіанскую веру и окрещены и оставлены в живых".

Про нестріманий розгул гайдамаків в Умані і про піяцтво самого Залізняка надибуємо свідчення в словах гайдамаки Михайла Моторного. Моторний прийшов в гайдамацький табор під Умань вже по різні і, каже, що до „упомянутого Железняка не являлись, потому что всегда оный Железняк пьянствовал".

Вертаємось одначе до Залізняка. Здобувши Умань, Залізняк подбав про здобуття зовнішних приналежностей влади—військових клейнодів.— „При розграбленіи онного города Умани,—читаємо ми в наших матеріялах,— взял он, Железняк, находившіеся в тамошнем Уманском замкѣ одну пару медных литавр и один барабан медной же да в тамошнем уманском костолѣ взял же два знамя военных и две хоругви церковных польских да по разграбленіи Умани по приказу бывшей с ним Железняком уманского сотника Гонты из полского местечка Торговиц тамошним хоружим,

которого имяни и прозванія не знает, привезены к нему Железняку под Умань в табур, имевшіяся в Торговцов пару литавр медных и одно знамя военное да ещѣ посыланными от него Железняка партіями привезено к нему из разных полских мест церковных и военных знамен, а сколко числом не ведает, толко помнит, что всех оных знамен было до пятнадцати, да бывшего в татарской слободѣ Балтѣ из посыланных туда полских уманских казаков партіею привезено к нему Железняку употребляемой в войскѣ Запорожском войсковой знак, называемой перначь, деланый из железа, а гдѣ оной перначь тѣми казаками взят, о том ему Железняку оные казаки не обьявляли, из коих знамен при посылкѣ куда либо для добычи партіи, которая состояла до ста человѣк и болѣе, даваны были по одному знамю каждой партіи, а протчіе знамена, литавры, барабан и пернач находились в главном ево Железняка при Уманѣ табуру, что все при взяте его Железняка забрано російских войск командою".

На першому допиті Залізняк міг згадати тільки про те, як в його руках опинився один пірнач. Про другий пірнач він нічого не міг пригадати, але на допиті 25 авг. згадав, що другий пірнач привезено до нього „козаками польськими" з містечка Смілого, а де саме і яким способом ті пірначі були козаками здобуті, про це Залізняк нічого не міг оповісти.

В Умані Залізняк став своєю головною кватирою і нікуди не виїздив звідтіля, так само, як і Ґонта. Власне вони опустили саме місто, виїхавши з нього за 3-4 версти в поле, як це оповідав на допиті отаман Залізнякового війська Павло Таран. В самому місті було залишено невеличкого гайдамацького гарнізона на чолі з сотником Власенком. Цей благополучно утік, як тільки Залізняк з своїм військом був заарештований російським урядом.

Залишає Залізняк Умань, причини, що в Умані не було змоги оставатись після того, як така сила народу була побита, і далеко не всі трупи були відразу поховані, а до того ж в місті не вистачало паші коням; отже табор гайдамацький розбивається за Уманню, де він і був оточений полковником Гур'євим і поручиком Кологривовим.

Склавши цілком правдиві зізнання про вбивства в Умані, Залізняк так само не намагався якось затушувати гайдамацьке грабіжництво. „В Умані— каже він,—було пограбовано грошей тисяча сто рублів, „а протчих пожитков, сколки их числом знат не могу, потому что всякой казак имел по себе, где сколко кто мог захватить; я ж из оных никуда, кроме что помянутому сотнику Конту ис тех награбленных денег дал сто золотых червонных и шестисот рублев монете и трое часов, не отправлял". По иншому пункту допитів Залізняк додавав, що після взяття Умані—„я... посылал в разные места ис команды своей казаков, а то малое число, которые ко мне приваживали денег рублей по два и по пяти".

Ми вже приводили зізнання кількох гайдамаків про грабіжництва, поділ добра пограбованого та його розміри. В доповнення нагадаємо спомини про це иншої сторони. Павлусь Младанович, сидючи в Умані, в ратуші, бачив—„золота, срібла величезні стоси поміж ще більшими стосами; розбиті скрині", бачив „козаків, що надягали на себе по п'ять, по шість кунтушів, а на коней накидали замість покрова по два, по три і більше робронів" [1]). Другий сучасник, невідомий автор, мабуть, що уніятський священик, про уманське грабіжництво подає такі враження:

„Від людей, що були в їхньому (гайдамацькому) лагері і що дивились на злочинний поділ їми добичі, я чув, що вони довгенько міряли

[1]) Moscicki, Z dziejów hajdamaczyzny, cz. I, st. 129.

золото соусником, а серебро мідною чашою; пишну шовкову одежину рвали на шматки, перед тим навантаживши нею вози; коней попригонили ціле стадо; коляски та кованиї вози продавали по рублю; шаблі ж та салдатські палаші іноземні купці купували в них за де-кілька десятків грошів“ [1]). В наших матеріялах гайдамака Лук'ян Довгополий оповідає, що, коли він з товаришами приєднався до Залізняка після різні, то в гайдамацькому таборі „было увязанных з добычью разною возов до пятидесят“. Іван Байрацький додає, що „золотые и серебреные деньги и протчие знатные вещи... забраны оным Железняком и сотниками, а сколько не знает, некоторые ж казаки между себя говорили, что было серебряных денег до тысячи шестисот рублей“.

Коли ми до цих відомостей додамо ще те, що говорив про награбоване чатою Швачки добро козак Чернявщенко: „Добычь... чата Журбина и Швачкина при себѣ на возах имѣет, которая добычь многочисленна, как в денгах, так и в протчих вещах“,—то нам ясно стане, що награбоване добро в чаті Залізняковій мусіло бути колосальним. Але при арешті Залізняка Каргопольським карабінерним полком та донськими козаками, та здобич виявилась зовсім не такою великою, як цього можна було сподіватись.

Андрієвський в „Чт. Н.-Лѣт.“ опублікував дуже інтересну переписку Катерини II-ої і київського генерал-губернатора Воєйкова, з якої ясно, куди дівалось добро, пограбоване гайдамаками. В листі Воєйкову від 19/VII 1768 р., як раз, коли йшла ще ліквідація Коліївщини, Катерина звертала увагу і робила відповідні роспорядження з приводу чуток про грандіозні грабіжництва одного із усмирителів гайдамаків — генерала Кречетнікова.

Імператриця приписувала Воєйкову „защитить службу от презрительного поползновения“, одкликала Кречетнікова од його команди і веліла перевести таємно слідство над майном Кречетнікова, що він його одправляв з України цілими обозами і яке, по чутках, складалось виключно з пограбованих річей. Із секретної відповіді Воєйкова від 6/VIII 1768 р. випливає, що командири російського війська грабували, розуміється, не тільки гайдамаків. Так ген.-майор Подгоричані після здобуття Бердичева від конфедератів одправив в своє село коней, ніби-то придбаних для свого заводу кобил і жеребців. Про обоз Кречетнікова вахмістр рейтарської роти Гребьонкин доносив, що в тому обозі „везется множество серебра, денег и всяких вещей, а, кромѣ цуговых лошадей, одних верховых около шестидесяти имеет“ [2]).. Воєйков додає у відповіді імператриці, що гайдамаків приводили з самими „безделными“ пожитками, що складались „в одном только поношенном платье и лоскутьях“, „ибо по допросам явствует, что денги, серебро и протчіе пограбленные дорогіе вещи у сих разбойников при поимке командирами тех деташаментов отобраны“ [3]). Справді, в протоколах допитів гайдамаків, раз-у-раз зустрічаємо заяви арештованих, що гроші, майно, а иноді одежа, одібрана у них російськими офіцерами. Не зважаючи на таке грабіжництво, у Залізняка оставалося ще чимало добра. Зважаючи на його цінність, ми приведемо повністю акт опису майна, одібраного під Уманню у гайдамаків полковником Гур'євим та поручиком Кологривовим.

„Присланного изъ Польши Каргапольского карабинерного полку от полковника Гурьева пойманной въ Польской Украинѣ гайдамацкой пол-

---

1) „Кієв. Ствриня“ 1882. кн. III, ст. 529.
2) Андрієвскій. Реляціи по пограничн. дѣлам, ст. 21 „Чт. в Общ. Нест.-Лѣт.“. VII.
3) Ibidem.

ковникъ Максимъ Желѣзнякъ съ ево шайкою показалъ. 1768 году іюля 18 дня.

„Пограбленныхъ имъ Желѣзнякомъ съ ево командою у разных польских жителей серебра, денегъ и вещей было слѣдующее число, а именно: полмѣшка ламаного серебра, которое куплено у него маркитантером а имени и прозванія ево неупомнитъ. За ето, за сѣмдесят рублевъ, которой де маркитантер былъ подсыланъ для покупки того серебра отъ находящагося при донской командѣ порутчика Кологривого. Золотая табакерка въ полтора фунта, два сѣдлы окованные серебром вызолоченные такъ же и рондикъ серебряной вызолоченный, у него Желѣзняка была сабля подъ серебреною оправою вызолоченная, пара пистолет въ серебреной же оправѣ подъ черню каждой пистолет былъ съ двумя рульками, и другая пара турецкаго дѣла пистолетъ подъ серебромъ вызолоченные, такожъ ево Желѣзняка команды у козаковъ подъ серебреною оправою, какъ сабли, такъ пистолетъ и ружьевъ было многое число, которого онъ припомнит неможет россійской серебреной монеты сѣмъ сот рублевъ да завышепоказанное проданное сто сѣмдесят рублевъ. Ево Желѣзняка команды у козаковъ какъ счисляет он Желѣзнякъ до четырех сот человѣкъ было поделено имъ Желѣзнякомъ денегъ у каждого по сту и болѣе рублевъ, також разного хорошаго платья лисьих и волчьих шубъ покрытых сукномъ и лошадей было множественное число, изъ которыхъ лошадей немало было и таких, которые могут быть продаваны по сороку по пятидесят и выше рублевъ, поясъ плетеной изъ серебра съ золотыми кистями въ семдесят рублевъ разных сортовъ сукна было поставовъ до пятидесят, тонкого полотна, рубах, скатертей, салфетокъ утиральников и протчаго бѣлья было множественное ж число, что все отобрано у него Желѣзняка и ево команды бывшим при поимкѣ ихъ вышеписанного Каргапольского карабинерного полку маіоромъ котораго имени и прозванія незнает показаннымъ порутчикомъ Кологривовымъ, и бывшею тогда при немъ донскою командою, да онъ же Кологривов взялъ у него Железняка ординарных червонных восемдѣсят, да у козака Павла Тарана серебренной монеты болѣе тысячи рублевъ и нѣсколько медныхъ денегъ“.

Для порівняння приведемо заразом і спис річей, одібраних Московського карабінерного полку полковником Протасовим у отамана Швачки. В обозі було,—„серебреная чарка одна, серебрених рондиков два, а третей рондик золотой... или визолоченный, три сабли под серебреною оправою, блюд и тарелок оловяных было полвоза..., несколько хорошаго платья и протчих пожитков, серебряной рублевой монеты в двух выделаных козлинах и в четырех мешках холщевых, да в четырех черезах, которых было по примеру до получетверти,... також медной російской монеты два мешка осьминнных да данных им Швачкою бывшим при нем казакам сто рублев“. Крім того підполковник (Брінк) одібрав у Швачки 30 червонных „в том числѣ империял один и полуимпериялов два“ та у Шваччиного гайдамаки Микити Даниленка одібрано було 3 червонних і 20 рублів.

Як відомо, Коліївщина була приборкана російським військом. В Польщі з 1767 року був введений під командою ген.-м. Кречетнікова російський армійський корпус, що складався з двох карабінерних полків (Тверського та Нижегородського), двох піших (Троїцького та Білозерського), гусарського Ахтирського Слобідського полку під командою ген.-м. Подгоричані та 500 донських козаків. Пізніше, в 1768 р. до цього корпусу приєднались ще де-які частини, і окремо спеціяльно для боротьби з гайда-

1) „Чт. в Общ. Ист. и Др. Рос.,“ 1863, кн. X. Дневник генерала Кречетникова.

ii ками був присланий від малоросійського генерал-губернатора гр. Румянцева військовий відділ під командою полковника Протасова [1]). Російське військо мало спеціяльне завдання боротьби з конфедератами і піддержування потрібної для Росії політичної лінії в Польщі; гайдамаками воно мало інтересувалось, і треба до того ще припустити можливість, коли не прихильного, то і не ворожого відношення на місці російських військових відділів до гайдамаків, які одверто виступали, допомагаючи росіянам, декларуючи свою з ними солідарність. Російська влада пропустила й не помітила повільної підготовки Коліївщини. Оті чутки, що від Великодня (30/III) 1768 р. ходили по Правобережній Україні, по Запорозьких „риболовних дачах" на Інгулі, Лимані, Гирлі, що бентежили народ, даючи йому надії на скоре визволення і вказуючи на територіяльний центр для організації повстання—Мотронинський манастир,—все це не доходило до вух російської влади ні в Київі, ні в самій Польщі. В нашому роспорядженню є дуже інтересний документ, що свідчить про цілковиту необізнанність із ситуацією російської влади в Київі. Це—лист до Переяславського єпископа, київського генерал-губернатора Воєйкова. (Лист є в тогочасній копії, власне канцелярській чернетці).

З листа цього, датованого 12/V 1768 р., тоб-то писаного менше, аніж за місяць до самої різні Уманської, коли в Мотронинському манастирі йшла організація гайдамацьких сил, видно, що Воєйков і не підозрівав, яка грізна можливість полягає в смиренних проханнях духовних осіб про оборону православного населення Правобережжя.

Приведемо цей лист повністю.

„Преосвященнѣйшій Єпископ Переяславскій и Бориспольскій.

Млствый Гдрь мй!

Вашего преосвященства писмо от 6 сего маія купно с промеморією в кіевскую г. канцелярію из духовной вашего преосвященства консисторіи и с приложенным при оной полского мѣстечка Жаботина содержащих вѣру грескаго исповѣданія обывателей доношеніем касательно причиняемых им от поляков разореней я получить честь имѣл; и что оным писмом изволите требовать о учиненіи тѣм жаботинским обывателям в означенном их разореніи защищенія, то хотя охотно желалбы я в том показать вашему преосвященству удовольствіе, но как обстоятельство сего дѣла принадлежит до разсмотренія вышних правительств то в разсужденіи того запристойно нахожу вашему преосвященству представить мой совѣт не соизволитель по сему дѣлу адресоваться по командѣ в правительствующій Синод или в Государственную Коллегію іностраных дѣл, чего ради и оных полских подданных доношеніе обратно при сем включаю испрашивая при том вашего п. благословенія с особливым моим высокопочитаніем пребуду" [1]).

Військова російська влада, що пробувала в Польщі, не більше за київського генерал-губернатора була обізнана в ситуації і розбіралася в справах. В офіціяльній переписці представників російської влади про Коліївщину починають власне згадувати тоді, коли вже сталася Уманська трагедія. Репнін, російський посол у Варшаві узнав про рух майже одночасно з Кречетніковим, що пробуває на Вкраїні. 19/VI 1768 р. Репнін

[1]) Архівна збірка документів про гайдамаччину, складена І. М. Каманіним. Цей лист в купі з усією перепискою надрукований був Т. Лебединцевим в Арх. Ю.-З. Р., ч. І. т. 3, ст. 633—636. З переписки ясно, що Воєйков і не підозрівав грізних можливостей і боявся втручатися в справи Правобережної України. Див., напр., аналогічну раду його епіскопу Переяславському Гервасію звертатися по справах релігійних відносин не до нього, а до петербурзьких центрів (ibid, ст. 295).

пише до Паніна в Петербург: „слышно еще, что мужики здѣшней Укр-ины около мѣстечка Богуслава и Черкасс близ наших границ, зачинают бунтовать против своих господ“ [1]), а Кречетніков узнає десь тільки перед 17/VI про „учинившееся открытіе замешательства“ в районі Умани [2]). Як політик і дипломат, Репнін, розуміючи, що в інтересах Росії спіратися на незавдоволення селянських мас проти польської шляхти для боротьби з останньою, радить Кречетнікову—„не способствовать сему новому огню, а напротив всячески стараться оной потушить, не оскорбляя однакож тех мужиков, а ласку к тому употребляя, уговаривая их дружески, чтобы они в домы свои возвратились и жили б там смирно и в повиновении к помещикам, как обыкновенно“ [3]).

Репнін пише свої поради 24/VI, коли вже заносилось на цілковиту ліквідацію Коліївщини, знаючи про різню і инші, з'язані з нею події. Проте не бачнмо ми в тоні його писаннів якогось роздратовання або обурення. Тон його листів різко міняється лише тоді, коли він узнає про зачіпку гайдамаків з турками в Балті. Але про це буде ще мова нижче.

До нас дійшли думки з приводу гайдамаччини і другого визначного російського діяча на Вкраїні і учасника боротьби з гайдамаками—малоросійського генерал-губернатора Румянцева. В листі в Петербург до Паніна Румянцев робить надзвичайно інтересну спробу вияснити причини гайдамацького руху. На його думку, такими причинами явилось „простое усердіе к вере благочестивой, противоборство оной от римского духовенства, распространяемое с лютым безчеловечіем“ [4]). „Когда сими жестокими угнетеніями—продовжував Румянцев, — (особливо, „суровые поступки противу исповедующих закон греческой церкви оффиціала украинского уніатского Мокрецкого“—про що говорили самі шляхтичі, які у Румянцева шукали собі рятунку)—страждущія сердца дышали внутреннею ненавистью против своих гонителей, то при таком расположеніи не трудно было преклонить непросвещенные умы простолюдинов так называемыми гайдамаками на все известные дерзости. Возжечь сей пламень нашли они наилучшую удобность, составив ложные от имени ея величества указы о своем туда приходе и уверивши, что они сих пограничных жителей навсегда с под польского владычества освобождают“ [5]). Румянцев не тільки не має злоби проти гайдамаків і не вбачає з потреби якось жорстоко з ними росправлятись, навпаки, в листах до Репніна в Варшаву і до Паніна в Петербург він просить їх обох вжити заходів, щоб селянам в правобережній Україні польське панство не учинило помсти за гайдамаччину, бо в противному разі знову рух може початися. „Смею объявить—пише він, —способ, что ежели облегчить сих польских подданных участь ваше сіятельство изобресть изволите средства, чтоб не оставить их в жертву полного мщения их господ, но привесть последних власть в умеренность, то уповать можно, что оные, при том провождаемы будучи увещеваніем и обнадеживаніем высочайшим е. и. в., яко единоверным милосердіем, возвратятся в свои домы к спокойной жизни“ [6]). Такі заходи і старання, на думку Румянцева, потрібні і для того, „чтоб не изгнать из сердец (українських селян) искренней преклонности к нашей стороне“ [7]).

Маючи факти такого відношення до гайдамацького руху в листах Реп-

[1]) Моск. Чтенія, 1863 кн. X, ст. 237.
[2]) Ib., ст. 171.
[3]) Ib., 238.
[4]) „Кіев. Стар.“, 1882, кн. X, ст. 101.
[5]) Ib., ст. 101—102.
[6]) Ibidem.
[7]) Ib., ст. 103.

ніна і Румянцева, трудно говорити про „страшное негодованіе", яке було у представників російської влади, з окрема у Репнина, як про це писав Я. Шульгин [1]). З усього ми бачимо тільки те, що російський уряд не помічає спочатку гайдамацького руху, тоді бере участь в його приборканні без мстливого ентузіязму, одночасно шукаючи заходів до зменшення кар над бунтівниками. Відношення міняється, коли стало заноситись на війну з Туреччиною в наслідок погрому гайдамаками Балти, і коли з Петербургу надійшли роспорядження від центрального уряду, що вказували на невигоду для російської дипломатії існування в Польщі селянського антиурядового руху. Але ті роспорядження (листи Паніна, інструкції і рескрипти Катерини) присилалися вже в липні місяці, тоб-то, коли Коліївщина в найголовніших своїх проявах була скінчена.

Кречетніков веде лінію в гайдамацькій справі, що цілком сходиться з інструкціями Репніна. 17/VI, Кречетніков посилає під Умань козацький полк під командою поручика карабінерного полка—Кологривова, одного з самих ретельних і діяльних офіцерів Кречетніковського корпусу, як видно це із сили відповідальних доручень, що давались Кологривову під час боротьби з конфедератами. Кологривов дістає інструкцію, щоби з повстанцями „вооруженною рукою впредь до приказа не поступать, а только благосклонно уговаривать, чтобы шли в домы свои и жили бы спокойно, ибо уже конфедераты все разрушены, следовательно, и они ни от кого притеснены быть не могут, к тому уже и я (Кречетніков) с войсками в здешней стороне для наблюденія тишины и покоя нахожусь, то бы они конечно успокоились и были бы в домах своих все" [2]). А разом з тим той самий Кречетніков вагається, чи взагалі треба встрявати йому в ту справу, і 18/VI він просить в листі директив у Репніна, що робити з гайдамаками, „каким образом с сими новыми возмутителями поступать, или совсем, яко в внутреннее их и поземельное дело, не мешаться" [3]). З цього урядового листування, на якому виразно позначилась непевність і хитання російського уряду в гайдамацькій справі, бачимо нові підтвердження того, що поводження російського війська в Польщі не могло в гайдамацьких колах порождати погляд на те, що воно ставиться негативно до їхнього руху. Навпаки, все говорило, що гайдамаки ведуть правильну політичну лінію, і що з'єднання з російським військом є річ не вимріяна, а необхідний факт, що мусить статися.

В усякому разі, поручик Кологривов виступає в напрямку на Умань через тиждень після здобуття його гайдамаками—17/VI ст. ст., услід за ним іде полковник Гур'єв і 27 VI було вже по всьому. Того числа Кречетніков мав від Гур'єва рапорта про арешт гайдамаків [4]).

Польські джерела говорять нам про те, що обидва гайдамацькі ватажки до останнього часу вірили твердо в те, що російське військо іде їм на допомогу, що і мови не може бути про якусь там між ними боротьбу або що. Залізняк, а за ним, треба думати, і Ґонта, що в Сербах під час нелюдського катування сціпивши зуби мимрив, чом нема з ним Залізняка, були повні тієї переконаности в логічну необхідність сполучення російського війська і гайдамацьких загонів так само, як трохи раніш ту ж певність виявляли Журба і Швачка, з Білої Церкви посилаючи послів в Київ на переговори про спільну проти поляків акцію.

Правдоподібні по суті свідчення польських мемуаристів про арешт Залізняка і Ґонти, росходяться проте з тим, як описує цей арешт пол-

[1]) „Очерк Колеивщины", К., 1890, ст. 190.
[2]) Моск. Чтенія. 1863, кн. X, ст. 171.
[3]) Ib ст. 102.
[4]) Ibid., ст. 175.

ковник Гур'єв. Гур'єв оповідає, що, „приближась...с Каргопольским полком к полскому местечку Умани стоявших в полѣ вооруженных разделявшихся в три части оных разбойников окружа их с трех сторон, посылал к ним от себя офицера с шестью донскими козаками со увещанием, чтоб они от злодейства воздержались и возвратились в свои места, но они не только не приняли того увещания, не допустя до себя того офицера стреляли по нем из ружей и ранили двух козаков, после чего по учинении нами стремительной атаки [1]), бросяя они ружья и оставя имѣвшиеся при них пушки здалися" [2]).

Власне кажучи, і оцей рапорт Гур'єва можна примирити з тим, що говорять польські мемуаристи, бо у останніх читаємо ми тільки про зрадницький арешт самих ватажків (Залізняка і Ґонти). Успіх атаки Каргопольських салдат міг завдячувати як раз тому, що ватажки були арештовані вже, і серед гайдамаків могли легко з'явитись непевність та паніка. Із свідчень поляків в усякому разі повинні ми викинути те, що російські офіцери довгий час провадили переговори з гайдамацькими ватажками, готуючи зраду. На самому ділі, все це сталося в дуже короткий термін.

Що торкається до числа, коли Гур'єв з Кологривовим арештовували гайдамаків під Уманню, то це було 26 червня ст. ст., як зазначає це Гур'єв в свойому рапорті до Воєйкова. 27 VI Кречетніков мав вже рапорта про арешт, допит Залізнякові під Уманню зроблено 26 VI, тоб-то в самий день його арешту.

В працях про Коліївщину на цьому моменті арешту головних ватажків Коліївщини уриваються відомости про долю Залізняка. Ґонта, виданий полякам, як польський підданець, карається під Сербами, а доля Залізняка і инших ватажків—російських підданців тільки уривками давала про себе знати. Наші документи дають цілком певний матеріял для цієї останньої сторінки гайдамацького руху 1768 року. Всамперед, вони збивають всякі легенди про втечу Залізняка з російського табору з-під Умани. Вероніка Кребсова оповідає про втечу Залізняка з переодяганням, а Скальковський в своїй праці про гайдамаків, користуючись тою непевною звісткою наддав, їй характера безперечної правдивости, ґрунтуючись на даних де-яких справ кошового архіву. Де-хто з запорожців давав в коші зізнання, що бачив Залізняка в кінці червня місяця в степах. Напр., полковник Бугогардовської паланки Мусій Головко показував, що він бачив 27 червня гайдамаків на запорозько-польському пограниччі, і один із тих запрожців говорив Головкові, що він є Залізняк, і що його з Умани вигнало російське військо. Сам Головко особисто Залізняка не знав, і тому дуже просто,' що хтось з уцілілих Залізнякових гайдамаків хвастаючись, назвався цим страшним для поляків і славним серед запорожців іменем.

---

[1]) В щоденнику Кречетнікова передається рапорт Гурьева так, що дістаемо кілька нових деталів (до гайдамаків було послано іменно Кологривова: „Получен рапорт от полковника Гурьева—записував Кречетніков в свойому щоденнику,—что он, прибыв под местечко Гумань, нашел лагерь грабителей, к коим послал порутчика Кологривова с тем, чтобы они отдались; но оные, не допустя его до себя, стали стрелять, почему он, увидя их сопротивление, тот-час аттаковал и, не дав им справиться, всех взял, коих нашлось: наших запорожцев 65 да здешних разных козаков 780 человек, и при них взято 14 пушек и великое число ружей и протчаго, и до тысячи лошадей". (Моск. Чтенія, 1863, кн. X, ст. 175.)

Той рапорт, що ми його приводимо в тексті, був писаний Гур'євим у Київ до Воєйкова.

[2]) Атака була зроблена російським військом у складі трьох ескадронів. „Без всятого убивства—пише Гур'єв,—взято под караулъ семъ сотъ трилцать пят человекъ, а при разборе оных оказалось между называемыми гайдамаками запорожцев сорок восем, беглых желтого гусарского полку гусар, четыре человека, а остальные сие здещние казаки да пред тем поимано . . . поручиком Кологривовымъ запоросцов двадцать пять казаков".

І сам Скальковський, що пустив в оборот звістку про втечу Залізняка в 40-х р. р., в 80-х мало не через півстоліття, став сумніватися в можливості, що Мусій Головко справді бачив Залізняка.

—„Что ж это значит?—питається Скалковський, передаючи в своїй „Ист. Нов. Сѣчи“ переказаний вже ним в „Наѣздах“ епізод,—или Железняк точно избежал кары, вполне заслуженной, или какой-нибудь ватажок назвал себя Железняком, чтобы и свою старшину и „Москалів в шори убрать“ [1]). На передодні того, як ніби-то Бугогардовський полковник бачив Залізняка, останнього допитувано під Уманню. 1-го липня його було одправлено полковником Гур'євим у Київ.

12 Липня Київський генерал-губернатор Воєйков писав уже реляцію Катерині про те, що Гур'єв розбив гайдамацький загін в 736 чоловік, з числа яких 73 чоловіка запорожців „при конвоѣ, забив всѣх в колодки, отправил сюда, кои приведены и под караул отданы, в котором числѣ находится и главный всей разбойнической шайки начальник Максим Железняк“ [2]).

14 липня в Києві вже роблять Залізнякові нового допита в київській губернській канцелярії генерал-губернатора Воєйкова.

Занадто ясні ці факти, щоби можна було припустити якусь тимчасову втечу Залізняка і пізніший його арешт полковником Чорбою, як це думав Скальковський.

За Скальковським слідуючи, багато нафантазував і один із новіших істориків гайдамаччини—Равита-Гавронський. Він не обмежується припусканням втечі Залізняка з-під російського арешту, а пише цілу епопею його пригод після тої мітичної втечі.—„Утікаючи, (Залізняк)—оповідає наш історик,—мав при собі ледве 20 гайдамаків і з ними здолав дістатись до Дністра і до Богу. Переховувався він в урочищу Романова-Балка і через дуже короткий час мав ватагу з 200 люда. Установився він в околицях Балти і Голти на самому пограниччі турецькому і гайдамачив між Синьою водою та Кодимою“ (Ravita-Gavronski, Hist. ruch. haid., II, st. 230). Після всього сказаного нічого додавати, що вся та епопея збудована на безпідставному ототожнюванню гайдамацьких ватажків, що орудували з своїми відділами на турецько-польському та запорозькому пограниччі в часи і після Уманської різні, які могли часами іменувати себе іменем уманського героя Залізняка, що сидів з початку липня в казематах Києво-Печерської фортеці.

Тим часом, народня слава залюбки приписувала вже заарештованому Залізнякові ряд голосних подій. Самою голосною подією з числа їх був, безперечно, напад гайдамаків на турецькі слободи Балту і Голту, що находились на самій границі. Перші офіціяльні відомости про цей напад маємо ми в реляціях коменданта фортеці св. Єлисавети полковника Корфа та коменданта Орловського форпоста майора Вульфа, що одправляли ці командири київському генерал-губернатору Воєйкову. Справа полягала в слідуючому: 18 червня в містечко Палієво Озеро, що находилось в польських володіннях недалеко від кордону, приїхали чоловік до 300 гайдамаків і повбивали там поляків и жидів. Де-хто з останніх успів про те вивтікти і сховатись в турецькому містечку—Балті. Тоді гайдамаки поїхали на Балту 21 чи 24 червня (в рапортах дати росходяться) і стали вимагати від турецького каймакана Балти видачи втікачів. Каймакан зрікся вволити їхню волю. Тоді гайдамаки, поповнивши свої сили новими силами, маючи при собі 4 гармати, ввірвались в Балту, а також в инше

---

[1]) А. Скальковскій. Исторія Новой Сѣчи, изд. III. Од., 1885. ч. II. ст. 354.

[2]) Андріевскій. Реляціи по погр. дѣлам. „Чт. Нест.-Лѣт:“, кн. VII. ст. 144.

пограничне містечко Голту, що лежало на правому березі р. Бога при впадінню в нього р. Синюхи, проти Орловського форпоста, і там „с крайнею предерзостью и звѣрскою яростью,—як писав уже сам в обуренні Воєйков,—.... и укрывшихся от тиранства их... нѣсколько человѣк польских шляхтичей и жидов, безчеловѣчным образом измуча, покололи и убили, между коими и три Голтянскіе жиды находились, а других в рѣку Буг потопили“ [1]). Сам Голтянський каймакан з переляку утік в Орловський форпост. Так само гайдамаки примусили утікати турків і з Балти.

Цей напад, дуже голосний, як це ми побачимо згодом, народня слава приписала Залізнякові. Сам Воєйков держався тієї версії і 2 липня писав запорозькому кошовому отаману листа, передаючи ті чутки, що циркулювали в Київі про події при Голті і Балті і про участь в них Залізняка.—„При Гардѣ—писав він—24 числа минувшаго перешли через Буг рѣку до 30 человѣк пѣших и до 20 конных запорожских казаков, кои в урочищѣ Романковой, разстояніем от Голты в 15 верстах, расположились и... главный начальник реченной злодѣйской шайки, Максим Желѣзняк, называвшійся полковником, имѣет при себѣ осаула с перначем, одну хоругов и 8 прапоров [2]). Ми знаємо, що Залізняк 1/VII був вже одісланий в Київ, але Воєйков, натурально, на другий день, пишучи листа в Запоріжжя, ніяк не міг знати про арешт Залізняка і охоче припускав правдивість чутки про участь його в тих подіях, а подробиці про осаула, пірначі і инше, взяв він слово в слово із зізнаннів про Залізнякове військо, що дали йому невдачливі посли з Білої Церкви від Швачки та Журби. На цих непевних домислах Воєйкова будували свої висновки Скальковський та Равита-Гавронський, дарма, що реляція Воєйкова від 12 липня, яку ми вже приводили, цілком відкидає твердження попереднє.

Тим дивніш таке некритичне відношення до свідоцтв, що в мемуарній про гайдамаків літературі надибуємо зовсім инший опис нападу на Балту, в якому не фігурує зовсім Залізняк.

В опису, нпр., що заховався в архіві Уманського Базиліянського манастиря і складенному, очевидно, якимсь уніятським монахом, читаємо ми, що на чолі гайдамаків, що напали на Балту, стояв сотник Шило. Він ніби-то збірався вже вертатись з-під Балти, але у його гайдамаків вийшла якась з турками зачіпка, в наслідок чого гайдамаки напали на турків, прогнали їх, але самі мусіли тікати, бо на допомогу турецькому гарнізону йшли буджацькі ногайці [3]).

В історичній літературі прийняв без всяких оговорок версію, що Балта була погромлена сотником Шилом, а зовсім не Залізняком — С. Соловйов [4]).

Як побачимо в дальнішому, участь Шила в Балтянській сутичці підтверджується і нашими джерелами.

Тим часом, ця сутичка дістала несподіваний ефект. Відносини між Росією і Туреччиною були в той час надто делікатними, і кожна найдрібніша зачіпка могла викликати дипломатичні й військові замішання. Справді так воно і сталось.

22/VIII 1768 року київський генерал-губернатор Воєйков писав імператриці про те, що кримський хан протестував в самих різких тонах проти нападу на Балту і Голту [5]). Із другої реляції Воєйкова від 3/IX взна-

---

[1]) Скальк., Наѣзды, 197.
[2]) Ibid. ст. 197—8.
[3]) Ibid. ст. 223—225.
[4]) Исторія Россіи, кн. VI, т. 27, ст. 525.
[5]) Андрієвскій. Реляціи по пограничным дѣлам „Чт. Н. Лѣт.“, VII, ст. 97.

ємо про повідомлення представника російського уряду в Константинополі Обрєзкова про те, „что при учинении Порте представления о нападении на Балту и Голту немалой команды из находящихся в Польше... легких войск предъявлено, что убит один салтанский сын, один мурза и до тысячи осьмисот всякого звания людей и турецких подданых, при чем по проискам одних, по неистовству других и по невежеству третьих, оное таким ужасным делом истолковано, что Порта, пришед в запальчивость, едва не приняла резолюцію признать тот поступок за прямое мира нарушение и потому приказала к войне такія распоряжения и приготовления делать, которые означивали, якобы неминуемо и скоро война объявлена быть имеет" [1]). В дальнішому Обрєзков доносив, що вже з турецьких провінцій в Хотин, Бендери, Очаків від 15-ти до 20-ти тисяч, і із Константинополя 13/VII по Чорному морю в Варну одправлено яничар і топчіїв до 2 тисяч чоловік [2]).

Було від чого перелякатися російському уряду! І Воєйков відразу бере до уваги попередження Обрєзкова „иметь на границах осторожность и почтительное бдение, чтоб на всякий случай готовым быть". Румянцев з тої самої причини стягує військо ближче до Новоросії, а в самій Новоросії ген.-м. Ісаков дістає наказа „неприметным образом форпосты войсками приумножать и удобовозможную от неприятеля иметь предосторожность" [3]). Заносилось на війну. Молдавський князь Григорій складає на ім'я Кречетнікова протеста проти нападу на Балту [4]), і в землях, підвладних Туреччині ладні були розуміти цей напад, як вияв бажання Росії роспочати війну.

В з'язку з усім цим, напів-байдуже і не дуже агресивне відношення російського уряду і війська до гайдамаків, як виновників Балтської події, різко змінюється на активно-вороже відношення, і представники російського уряду вимагають самої рішучої і безпощадної боротьби з гайдамаками.

Репнін пише Кречетнікову 10/VII: „Понеже известен я подлинно, что татарское местечко Балта бунтовавшими здешними крестьянами разорено, в коих всех безпорядков наши запорожцы участіе имеют, и понеже и то знаю, что одним сим последним татары, вышеописанное разорение, причитают, то надлежит нам строгости против сих разбойников и для сыску их стaранія пріумножить" [5]).

Із цієї переписки бачимо, що вся ця історія мусіла схвилювати російський уряд, як найдужче. Оцінюючи взагалі Коліївщину, ми на епізод в Балті і Голті дивимося, як на дрібний факт, що його і рівняти не можна з трагічними подіями в Умані. Але в ті часи російська дипломатія инакше оцінювала ті факти, і инакше їх приймала. Для неї Уманська подія не могла означати ні війни, ні якихсь инших ускладнень. Польща, де трон короля підпирався російською дипломатією, могла цілком завдовольнитись аби-якою екзекуцією, що її російський уряд перевів би над своїми підданцями-гайдамаками із запорожців. Инше діло з Туреччиною.

І Катерина в своїх рескриптах та листах про гайдамаків до Воєйкова навіть не згадує про Уманську трагедію, хоть не знати про неї вона не могла, за те про Балту пише чимало. Ось уривок із її рескрипта: „Извѣстно через доношенія пребывающаго в Полше чрезвычайнаго полномочнаго посла князя Репнина, что пойманныя в Польской Украинѣ За-

[1]) Ib. ст. 99.
[2]) Ibidem.
[3]) Ibidem, ст. 100.
[4]) Чтен. в М. О. И. и Др. Рос., 1863, кн. 3, ст. 187—188;
[5]) Чтен. в М. Общ. Ист. и Др. Рос., 1863, кн 3, ст. 239.

порожцы отосланы в Кіев. А как произведенныя ими в Польской Украинѣ злодѣйства, а особливо разграбленіе напослѣдок татарской слободы Балты требует справедливого и достойнаго наказанія, то ему генералу и генералу губернатору и кавалеру поступить с ними в разсужденіи онаго по точной силѣ посланного Государственной Коллегии Иностранных дѣл в Кіевскую Губернскую канцелярію указа, но чтобы сіе самое наказаніе здѣлать при настоящих обстоятельствах сугубо полезным, то есть больше видимым и удовлетворительным для Порты Оттоманской и хана Крымскаго, кои разореніем слободы Балты и побитием там людей имеют быть не огорчены и больше опять страшным для самих запорожцев, кои может быть не безызвѣстны были о заговорѣ товарищей своих", тому Катерина пропонувала ряд заходів для покарання злочинців.

Таким чином, для російської політики гайдамацька справа прийняла зовсім несподіваний оборот; її трактовано, як міжнародню, дипломатичну справу тільки не в бік Польщи, з якою серйозно не рахувались, а в бік Туреччини і Криму; з другого боку, одночасно робився кивок і на Запоріжжя, якому в Петербурзі не довіряли і од якого ждали всяких неприємних можливостей.

Ми вже казали, що російський уряд в допитах особливу увагу звертав на те, чи були у гайдамаків якісь організаційні та ідейні з'язки в їхній справі з Запорожжям. Тут нічого виудити не вдалося, бо всі гайдамаки, що були з'язані з Запорожжям, оповідали, що вони пішли з Запоріжжя без відому кошового атамана і старшини, кошова канцелярія прекрасно одписувалась, заявляючи, що ніхто з Запорожців участи в гайдамацькому русі не брав, бо й справді майже всі гайдамаки, що з Запорожжя повиходили, в реєстрах запорозьких не рахувались; словом, тут ніяких зачіпок не можна було найти.

З однаковою енергією допитувалась у гайдамаків російська влада про відносини їх до Турції та Криму. Очевидно, по директиві з Київа, ще на першому допиті під Уманню полковник Гур'єв питав додатково в арештованого Залізняка, „не был ли он к турецкой или за оной границею, в каких именно местах, сам или партей не посылал ли не было ль против тех партей оттуда каких супротивленей". Відповідь на це Залізняка була така: „Он полковник Зелезняк к турецкой и за оную границу сам не ездил и с команды своей никого не посылал, а только посылал до села Хощева, которое состоит от местечка Умны в четырех милях при сотнике Шиле запорожских казаков пятдесят человек, которые, возвратясь обявили ему, что они были и на турецкой границе в местечке Балте, далее ж они были ль и какое там убивство или грабителство починили и было ль против оных с турецкой стороны супротивление, о том он неизвестен".

В Київі Залізнякові учинили відразу специяльного допита про його відносини до татар і турок тим більш, що від арештованих гайдамаків російська влада взнала про якісь листи, що їх Залізняк ніби-то одсилав до Балтянського каймакана через гайдамаку Хому Дурного. Залізняк не заперечав, що він вів листування з Балтянським каймаканом, але пояснював тільки, що в тому листуванні нічого небезпечного для спокою Російської держави не було.—„По взятіи мною украинскаго полскаго мѣстечка Умани—росповідає Залізняк,—прислан был из... Балты от тамошняго татарского началника турчин ко мнѣ с писмом, которым требовано, чтоб я находящихся тамо в Уманѣ турецких купцов от своевольцев защитил, а как от меня и бывших со мною казаков оные купцы ничем не были тронуты, то я о том только через реченного Хому Дурного к оному началнику и отвѣтствовал".

Як бачимо, мабуть справді хвилювання Воєйкова і инших агентів російського уряду в Київі, що Залізняк міг мати якісь таємні зносини з татарами та турками, не мали під собою ніякої підстави.

Свідчення Хоми Дурного цілком сходяться із свідченнями самого Залізняка та із тими мемуарами Базиліянськаго ченця про напад на Балту, що ми їх приводили. Залізняк—по словах Дурного—послав після взяття Умани своїх гайдамаків в числі 200 чоловік під командою Шила і Попадка з 4-ма гарматами в с. Хощевате на р. Богові, щоб не допустити татар переправлятись на польський беріг, бо ходила чутка, що по проханню поляків татари мали виступити проти гайдамаків. Коли через п'ять день після того Залізняк послав Дурного з листом до Балтянського каймакана, то тоді ж усно наказав йому переказати сотникам Шилові й Попадкові, щоби вони не займали турецького кордону. В м. Палієвому Озері Дурний почув і про події в Балті. Непорозуміння між гайдамаками та татарами виникли з того, що козаки рішили помститись над татарами за вбитого поляками при допомозі татар Хощеватинського сотника і за полонення татарами 4-х гайдамаків. Дальніші події описуються Дурним в загальних рисах так, як ми маємо і в инших вже цітованих джерелах. Зважаючи на важливість Балтянського нападу, приведу повністю зізнання Дурного:

„Разоривши Умань,—оповідав Дурний на допиті в Київі 11 липня,—отправилъ онъ Зелѣзнякъ до состоящаго надъ рекою Бугомъ полскаго мѣстечка Хащеватого двухъ сотниковъ из полскихъ войскъ Шила и Попадку съ двумя сотнями казаковъ и 4 пушками для недопущенія татаръ переправлятся въ Полшу, о которыхъ онъ Зелѣзнякъ извѣстился, что по прошенію поляковъ обѣщались помощействовать противъ ихъ гайдамаковъ, а черезъ пять дней послалъ меня и съ толмачемъ къ Балтянскому гетману съ письмомъ, причемъ словесно мнѣ наказавъ обявить онымъ сотникамъ и войску чтобъ отнюдь турецкой границы некасались. Я прибывъ въ мѣстечко Палѣево Озеро послышалъ отъ тамошнихъ обывателей что находящіеся тамо означенные двѣ сотни казаковъ наканунѣ того дня учинили тамо ж съ татарами драку якобы за убитого от поляковъ и помоществующихъ татаръ, хащеватинскаго сотника и за взяте 4 полскихъ казаковъ на турецкую сторону в полонъ. Оные жъ обыватели и казаки мнѣ сказывали что тогдаж наканунѣ перешедши поляки и турки въ Палѣево Озеро по выступленіи от туды оных двухъ сотенъ тамошнихъ сѣми человѣкъ купцовъ греческихъ убили а лавки съ товарами сожгли, почему по усильному прошенію обывателей, опять оные сотни возвратились въ Палѣево Озеро, для выгнання турокъ и при сближеніи къ оному всѣ турки ушли въ свою сторону въ Балту, откуда съ замку стреляли из мѣлкаго ружья на казаковъ, напротивъ чего и казаки съ двухъ пушекъ выстрелили толко два раза отъ которыхъ они оставивъ замокъ вышли в поле, а казаки бросившись къ нимъ разсыпали и прогнали въ отдаленные мѣста, однако какъ сказываютъ съ обоихъ сторонъ ни одного не убито. Казаки возвратились съ турецкой стороны и ночевали въ Палѣевомъ Озерѣ, а на другой день по прибытии моемъ туда отправилъ я въ Балту къ гетману данное мнѣ отъ Зелѣзняка письмо чрезъ толмача которой уже оттуду невозвратился. Я объѣздя с сотникомъ Шиломъ поставленные отнего надъ рѣчкою Кодымом караулы увидѣлъ собравшееся на турецкой сторонѣ въ закрытомъ мѣстѣ татарское войско болѣе тысячи человѣкъ, которые переправлялись чрезъ оную рѣчку на сію сторону для сопротивленія коему собрались упоминаемые двѣ сотни казаков да до двухъ сотъ присоединившиесь из полских побережныхъ мѣстъ казаки и ожидали от оных татаръ начатія сраженія, от которыхъ и учинена атака, но от пущенной стрѣльбы всѣ татары обратились вбѣгъ, а казаки за ними не-

гнались по моему увѣщанію и какъ сіе сраженіе я самъ видѣлъ то заподлинно знаю что ни съ одной стороны убитых не было, кромѣ ранено одну казацкую лошадь.

Между тѣмъ присланный отъ гетмана янычаръ обявилъ мнѣ, что оной гетманъ дожидается меня къ себѣ, съ которымъ янычаромъ я къ гетману пришедъ слышалъ отъ него на казаковъ угрозы за причиняемые тамо разорении. Причем по домогательству ево гетмана отданы ему имѣвшіеся в Палѣевом Озерѣ полских шляхтичей лошади и награбленные казаками разные вещи состоящіе в сукнах оловѣ меди и в протчем, и нѣсколько мѣшков медных денегъ зачто онъ гетманъ обѣщался дат мнѣ росписку, что их сторонѣ никакой обиды отъ казаковъ не послѣдовало. Но за скорымъ отъѣздом тогож дня казаковъ обратно къ Зелѣзняку, той расписки неполучено. По прибытии жъ въ Умань явились ему Желѣзняку, съ которымъ я взятъ подкараулъ донскими казаками и отправленъ въ Кіевъ".

До зізнаннів самого Дурного варто додати ще зізнання Ігната Побошкоровича, гайдамаки, що приєднався до Дурного, коли той вертався з Балти. Побошкорович з 13 років „служил у разных Запорожских козаков ис платы", а тоді переселився в с. Кузьминці. Коли почався рух, він рішив піти „к российской границе с тем намерением, чтоб иттить на прежнее свое жилище" але по дорозі в м. Хощеватому „в то время приехал в оное ехавшей из татарской слободы Балты запорожский козак, ему знаемой Фома Дурной с казаками, коих было человек до двухсот, а какие те казаки он не знает и опасаясь он, чтоб поляками не был пойман, просил оного Дурного, чтоб взял ево с собою, и потому оной Дурной дал ему лошадь и обще с ними приехал к стоящим под польским городом Уманью казакам", де і був арештований російським військом на другий день по приїзді. Як що це свідчення правдиве, що до вірної вказівки на час повернення Дурного з-під Балти, то вся військова кампанія з відділом гайдамаків в 200 душ люду тяглась днів 10—в 15—24 днях червня ст. ст. (напад на Балту 18/VI).

Із усього цього і для російського уряду ясно було, що Балтянська справа так само, як і лист Залізняка до каймакана, нічого серйозного чи важливого в собі не мала і ніяких підозрілих замислів не було викрито; і сама можливість існування таких замислів підривалася; все зводилося до того, щоби погасити обурення татар і турків екзекуцією гайдамаків.

Тоді ж власне і з'явилась думка, у Репніна вперше, що гайдамаків треба покарати так, щоб з того вийшов відповідний політичний ефект. Репнін в листі до Катерини 10/VII підказує їй ту кару над гайдамаками, яку і звеліла згодом учинити імператриця. „Тоже не прикажете-ли,—писав він,—и здесь нескольких из оных (гайдамаків) повесить, а особливо начальников в близости границ турецких, и дав им об этом известие, дабы узнала через то Порта, что мы участия в их поступках не имеем" [1]).

IV.

Наші матеріяли дають нам ряд подробиць до історії гайдамацької організації, самого руху і боротьби. Про те, як Залізняк, будучи, ще в Мотронинському манастирі, організував своє військо, мали ми до цього часу відомости в мемуарі Домініка Завроцького. Він оповідає, що Залізняк, вийшовши весною 1768 р. в Україну, припровадив із собою 14 запорозьких козаків, а потім, коли зібрав військо і вирушив в похід,

[1]) Вл. П-ко. К исторіи Колiивщины (Матеріалы,) „Кіев. Стар.", 1905, кн. III. ст. 239.

то й поділив їх на 14 чат по числу своїх помішників, при чому на чолі кожної чати (сотні) став один з тих запорожців. [1]) Гайдамака Іван Байрацький свідчить на допиті, що під Уманню військо Залізняка було поділено на 16 сотень, а в кожній сотні було по сто і більше душ. Імен сотників, найближчих, треба думати, помішників Залізнякових ми знаємо не всіх. Маємо відомости тільки про Шила і Попадка, Грицька Савченка, Толмача та Власенка.

І стара мемуарна література і нові матеріяли представляють нам Шила, як одного з найближчих до Залізняка організаторів.

Із свідчень Федора Волошина узнаємо, що Шило не був запорожцем, а „польським козаком": — „В татарскую слободу Балту — оповідав Волошин,—посылал оный Железняк полского казака Шилу, назвав ево сотником".

Він, як це ми бачили, стояв на чолі знаменитої експедиції на Балту, що спричинила стільки клопоту російському урядові і кінець-кінцем все-ж таки викликала війну. Про Попадка більш нічого не знаємо, крім того, що його посилано Залізняком разом із Шилом на Балту. Очевидно, це якась блідніша фігура гайдамацького руху.

Про сотника Григорія Савченка узнаємо із дуже цікавого зізнання Йосипа Хоменка. Молодий ще, 20-ти літній хлопець, Хоменко оповідає за себе, що він народився в м—ку Кропивному, Переяславського полку на Лівобережжі. Батько його був посполитим, а малий Йосип 11-тилітньою дитиною зайшов в Запорізьку Січу, де пристав в Платнірівський курінь, але через три роки переїхав в Очаків, де три роки жив у наймах у турка. Після того повернувся на Вкраїну, де й оженився, а в Петрівку пристав до гайдамаків, які його запровадили аж до Умани. Тут сотник Григорій Савченко звелів віддати Хоменкові його власного коня і рушницю, що їх були в нього одібрали гайдамаки для того, щоби Хоменко їх не покинув, і послав його та ще 11 люду „в польскіе места за хлебом и другими харчевыми припасами". „И при той посылке—додає Хоменко,—приказывал оной сотник ему Хоменко и всем тем казакам называтца запорожцами, почему он (Хоменко) запорожцем и назывался".

Про сотника Толмача згадує гайдамака Мусій Павлов, татарин з походження, що був в Мотронинському манастирі за послушника. Павлов ішов із Залізняком до Умані, але, по його словах, при різні в Умані він не був, а оставався при обозі, вже пізніше він навідався з сотником Толмачем до міста, при чому цей Толмач і оповідав йому про посилку Шила на Балту.

Про Власенка маємо цілий ряд згадок в польських, мемуарах; про цього сотника повідомляє і Залізняк, стверджуючи на допиті ту звістку, що по виході війська Залізнякового з Умани в самому місті був полишений невеличкий відділ гайдамаків („караул" каже Залізняк) на чолі саме з Власенком, і цей Власенко „как скоро уведомился о прибытии сюда росийскаго войска бежал". „А куда, я о том неизвестен"—додавав Залізняк.

Взявши Умань, Залізняк посилає в околичні, а також і дальніші села, невеликі загони з спеціяльними дорученнями. В допитах Чеповського, Яцковича і инших читаємо, що Залізняк послав з Умани в м. Джунків 4-х чоловік гайдамаків „для сыскания грабежем лошадей". Ми вже бачили в зізнаннях Йосипа Хоменка, що його посилано було для здобуття провіянту. Хоменко з своїми товаришами їздили в Гайсин та Степанівку, де в останньому селі і були заарештовані російським військом.

[1]) Зап. Н. Т. ім. Ш., т. XCVII, ст. 52—53.

Нестір Литвиниченко показує, що його було посилано в недалеке від Умани с. Соколівку „с тамошним соколовским жителем для починки ружей“.

На чолі відділів, що розсилалися Залізняком в ріжні сторони по ріжних справах, стояли, так звані, отамани. Отаманство—це дуже інтересне з'явище народнього життя взагалі. В гайдамацьких справах ми зустрічаємо цю назву, як дефініцію, що прикладається до керування якоюсь ватагою, иноді самою найменшою. Ота ватага, що була посилана по хліб в складі 4-х душ, мала своїм отаманом Павла Яцковича. Спробуємо зараз прослідити оці більші і менші ватаги з отаманами на чолі, беручи на увагу особи самих отаманів, як людей вищих по-над звичайний рівень гайдамацької маси людей, що відогравали в гайдамацькому русі організуючу ролю.

Найбільш визначними гайдамацькими відділами, що оперували самостійно, тримаючи тільки загальный зв'язок з Залізняком, були відділи (чати) отаманів Микити Швачки, Андрія Журби та Семена Неживого.

Відносно перших двох ми вже чимало подавали відомостей, взятих з наших матеріялів. Знаємо, що Микита Швачка іменувався отаманом-Канівського куріня й почав свою діяльність разом із Залізняком. Треба думати, що він був в числі Залізнякових козаків ще в Мотронинському манастирі, бо в зізнаннях відомого нам Чернявщенка говориться про те, що Швачка відокремився від основного Залізнякового відділу допіру після того, як Залізняк прибув в Богуслав.

В зізнаннях отамана Семена Неживого маємо вказівку, що Швачка був спочатку в чаті Неживого і разом з нею брав участь у відомому нападі на Канівський замок. Після спалення замку Неживий послав Швачку з 10-ма козаками в с. Ходоров для наведення порядку, але Швачка, рушивши туди, до Неживого більш не повертався. Отже Швачка починав свою діяльність, як підручний Неживого.

Шваччин відділ пішов понад Дніпровським побережжям, і кінець—кінцем опинився у Хвастові, де, як ми це вже бачили, Швачка із своїм помішником Журбою займались не тільки військовими операціями, а й вели інтенсивне листування з представниками польської і російської влади. Що до розмірів Шваччиної чати, то Чернявщенко про це так свідчив: „Запорожцев в сей чате будет до десяти, а протчих к ним приставших польских казаков, до двух сот человек, при которых казаках и Белоцерковский порутчик Копиткевичь“. Раніш, ніж осістися в Хвастові, Швачка робив спробу підійти до Білої Церкви, і взяти її, але безнадійно. Я. Шульгин приводив свідчення гайдамаки Олекси Яхименка, що давав він Коденській військово-судовій комісії, з яких видно, що Швачка не зважився робити штурма на добре-зміцнену білоцерківську фортецю, маючи порівнюючи невелике військо [1]). Свідчення гайдамаків на допитах у Києві сходяться із наведеним свідченням. Демян Чернявщенко на питання, поставлене йому на допиті: „С каким намерением к Белой Церкви приходили?“—дає відповідь: „С тем подошли к Белой Церкви, чтоб оную разграбить и разорить, а отстали оттуда, что тамошней комендант им объявил, что он до последней крайности намерен от них обороняться“.

На жаль, допити Швачки, як і його товаришів, до нас не дійшли, і тому ми не маємо змоги докладніше познайомитись із Швачкою, як особою, головне, а данними його біографії. Де-що переказано з Шваччиного допиту в протоколі судової комісії, але переказ той досить скупий, і з нього дізнатися можна, що Швачка виїхав„ в Польщу“ в 1767 році в-осе-

---

[1]) Я. Шульгин. Очерк Колиівщины, К. 1890, ст. 58.

ни, мабуть, з Запоріжжя „для продажи соли“ і зімував там, приставши до Залізняка.

В другому місці наших матеріялів знаходимо вказівку на вік Швачки та на його зовнішній вигляд: „Никита Швачка, от роду ему 40 лет, росту малого, волоса темнорусые, глаза светло-карые, долголик“.

В своїх вчинках що-до вбивств та грабіжництва Швачка цілком признавався („винился в многих грабительствах и смертных убивствах“). Залізняка Швачка визнавав своїм начальством, про що свідчать, крім инших фактів, ще й зізнання самого Швачки, дане їм підполковнику Брінку при арешті, що він так само, як і Неживий „посланы от помянутого Максима Железняка по всей полской Украине для истребления поляков и жидов“. Арештував Швачку посланий від командира Московського карабінерного полку Протасова підполковник Брінк, при чому подробиці арешту маємо в переказаному рапорті Протасова такі: „во время марша (Брінка), не доезжая местечка Богуславля верст за десять... атаман Швачка с шестьюдесят восемью человеки из двумя знамями взят там“.

Андрій Журба представляється нам значно блідніщою фігурою. Листи з Хвастова розсилалися з зазначенням імени обох отаманів, але Журба вважався мабуть тільки найближчим помішником Швачки, а не самостійним отаманом, так що чата їхня звичайно іменувалася чатою Швачки. Журба був оточений російським військом одночасно з Швачкою тим же Московським карабінерним полком під командою полковника Протасова, під с. Блощинцями. Протасов про цей факт так писав: „Как скоро он к полскому селу Блощинцам с командою стал подезжать, то от собравшихся тамо запорожцев близь оного села стоявщие на... карауле два человека тотъ час бросились в то село и уведомя о том бывших на одном болшом дворе запорожцев, кои сев на лошадей и вооружась выскакивали из того двора, производя из ружей на карабинер стрельбу, но вреда людям не причинили, а ранили толко двух лошадей“; „по такому оных супротивлению—переказує наш документ рапорт Протасова до Воєйкова,—полковник Протасов на них ударил и привел в замешательство всех с имевшимся при нем четырю знамями с двумя медными и одною чугонную пушками и с пятью железными гаковницами взял, при чем их атаман Журба и до тритцати человек казаков на месте побито“. Так скінчив своє життя цей сподвижник Швачки.

Значно більше, ніж про зазначених двох отаманів, заховалося у нас відомостей про отамана Семена Неживого. Головним чином, маємо два допити Неживого, один, зроблений йому 8/VII 1768 бригадиром Чертковим зразу ж після арешту, другий—від 13/VIII в Київі. Обидва ці допити значно доповнюють ті досить змістовні матеріяли про Неживого, що були опубліковані раніше і використані Я. Шульгиним.

Неживому було всього лиш 24 роки, був він, як описують його в наших джерелах, „росту болшого“, зовнішність мав таку: „волоса темнорусые, гласа серые, долголик, на правой брове неболшой знак“. Батько його називався Лук'ян Мусієнко і був родом з Гетьманщини з м. Єреміївки, Переяславського полку (на першому допиті Мусієнко говорить помилково: Миргородського полку). На короткий час батько був переселився в м. Боровицю, „Чигиринської губернії“, де й родився Семен. Коли Семенові було всього пів-року, то батько його знову повернувся в свою батьківщину—Єреміївку, де жили його батько і дід. Коли Семенові сповнилось 6—7 років, батько віддав його до заїзжого в Єреміївку гончара Власа Терещенка, який і одвіз хлопця до себе в Чигирин „в научение гончарному мастерству“. На цій науці пробув Семен років з шість, а тоді

подався на Запоріжжя, записався в Уманський курінь і дістав, як це водилось в Січі, нове прізвище Гончара.

Батько його тим часом помер, мати переселилась в Китай-город, і на допиті Неживий не міг вже нічого певного сказати, чи жива вона ще, чи померла.

На Запоріжжі Семен займався тим, чим займались майже всі, що потім поприставали до гайдамаків, а саме „был в запорожских дачах в разных урочищах для рыболовного промыслу". Нарешті його найняв, до себе „ведомства Новороссійской губерніи слободки Нестеровки житель і тамошних питейных казенных зборов откупщик Савелий Перехрист". Тут в двох допитах Неживого знаходимо значні росходження. А саме—бригадиру Черткову Неживий показує, що він жив в ріжних польських містечках, аж нарешті осівся в Медведовці, де й до нині живе у власній хаті із жінкою, а в Києві маємо зовсім инакші признання. Тут він каже, що шість років перед тим оженився в Суботові з тамошньою дівчиною Явдохою („Авдотья"—в допиті), мав від неї сина Степана, і нарешті перейшов в с. Мелники, „а где ныне оная жена ево находится не знает". Як помирити ці протиріччя—трудно гадати; можливо, що при першому допиті писарі неточно передали слова Неживого або гаразд не зрозуміли їх, і тому утворилось це росходження.

В усякому разі трудно віриться, що в Медведівці у Неживого була не тільки головна гайдамацька штаб-кватиря, але і власний дім чи хата, де він віддавна жив. На допиті в Києві Неживий зазначає, що все майно, що він ним роспоряджував під час своїх військових операцій, находиться в домі шляхтича Квасневського. Про свою хату він при цьому нічого не згадує.

Про дальнішу свою долю Неживий оповідає, що на Зелені свята в його село приїхало четверо запорожців на чолі з козаком Ковалем, і цей останній „принуждал тамошних жителей итти в казаки к находящемуся при полском Матренинском монастыре называвшемуся отаманом запорожцу Максиму Железняку, которой якобы по указу собирает охочих людей в козаки для защищения от поляков благочестия и недопущения к умерщвлению нехотящих принять унию христіанского народа и что якобы поляки збивают на новых россійских монетах государственную корону и высочайшей ея императорскаго величества патрет". Неживий ніби-то не хотів іти з ними, але Коваль загрожував йому і иншим бійкою і спаленням їхніх хат, так що Неживий з иншим чоловіком мусіли іти проти своєї волі в Мотронинський манастир до Залізняка. Ці свідчення Неживий так само змінив на допиті в Києві, бо на першому допиті він говорив, що до Залізняка пішов своєю волею з тої причини, що Залізняк закликав до себе тих „кто за веру христіанскую вступитца желает". Неживий вирушив з Залізняком з манастиря, але в Корсуні одділився від нього з 11-ма козаками. На першому допиті Неживий каже, що відстав від Залізняка через те, що приїхали з Канева тамошні люде і просили допомоги у гайдамаків проти канівської польської влади. У Києві Неживий пробує свій вчинок пояснити инакше, оправдуючи свою незвязаність з Залізняком і взагалі з гайдамаками. Неживий ніби-то, бачучи, що указ, про який говорив Залізняк, не „объявляється", і підозріваючи, що слова про нього—вигадка, рішив втікти від Залізняка, і для тої мети відпросився у Залізняка поїхати в близьке село, назви якого не міг пригадати, ніби-то для шукання поляків і, діставши на це дозвіл, поїхав з 11-ма козаками, щоб втікти від гайдамаків. Але по дорозі вони зустріли якогось канівського мешканця, котрий росказав їм, що йде до гайдамаків „дать знать, яко поляки каневских казаков заперли в замок и отобрав у них ружье, хотят

перерезать за благочестие и уже де одного казака и зарезали". Канівець просив козаків, щоб ті йшли на поміч, але Неживий рішив їхати до-дому, і тільки тоді, коли по дорозі в Мошнах його нагнав священик з с. Михайлівки, якого повідомив про Неживого отой канівець, і просив „о защищеніи и недопущеніи побить до смерти... каневских казаков и обывателей, от чего в таком же страхе и Мошенскіе обыватели уже были",— тільки тоді Неживий рішився іти на Канів. З порівняння цих двох зізнань знати, що Неживий на першому допиті після несподіваного арешту ще не з'орієнтувався в відношенню російської влади до гайдамаків і не криється із своїми вчинками, а в Київі цей розумний чоловік зрозумів вже добре в чому справа, яку лінію треба вести. І лінія його оборони перед російською владою була та, про яку вже був догадувався Я. Шульгин [1]), а саме—Неживий старався зазначати в своїх вчинках те, що мусіло бути з погляду російської влади законним і допустимим, і відмежуватися від гайдамацького розбишацтва, за що, як він міг думати, гайдамаки несли кару і зазнавали таку немилість від тих, з ким вони думали з'єднуватись. Неживий мав при собі грамоти Канівських і Мошенських мешканців в тому, що він добре з ними поводився, і на допиті показує ці грамоти, які і прикладаються до його справи [2]).

Повернувши в напрямку на Канів, Неживий збільшив свій невеличкий загін новими людьми, що приєднувались до нього з усіх сел (на першому допиті каже Неживий, шо до нього приєдналось 30 душ, так що ввесь відділ виносив 40 люду, а на другому зменшує цю цифру, кажучи, що приєдналось тільки 20-ро і ввесь відділ складався з 30 душ; треба думати, що і перша цифра занадто мала, щоби можна було з такою жменькою козаків зробити те, що було зроблено в Каневі). Поповнений новими силами загін вибрав Неживого за свого отамана. Стоючи під Каневом, Неживий, по його словах, тричі писав до Канівського „губернатора" Новицького, щоби той „благочестивый народ выпустил ис Канева без повреждения", але Новицький не тільки не випускав арештованих, але навіть нахвалявся перестріляти Неживого з невеличким відділом, що прибули в Канів на переговори. Тоді Неживий, „по общему живущих вне Каневского замку обывателей согласію"—підкреслює він по свойому звичаю цей момент на допиті,—„состоящей за тем (Канівським) замком каневского порутчика пустой дом, обволокши соломою, зажгли, отчего как вне замка так и в Каневском замке сделался по ветру сильной пожар, и выгорел весь тот каневской замок". Губернатор Новицький з своїми драгонами утік за р. Дніпро, ті з поляків, що не встигли втікти, були Неживим перебиті, ті, правда, що не оборонялись, були оставлені в живих, багато, тікаючи, втопились в Дніпрі. Замок згорів, а „состоящее ж близ того замка обывательское селеніе—знову підкреслює Неживий,—осталось в целости". Приблизно так само описує пожар Канівського замку і арештований з Неживим гайдамака Василь Шульга. Цей Шульга ішов ніби то на прощу з Запоріжжя до Київа, і в Мошнах надибав Неживого з козаками, до яких і пристав. Неживий казав Шульзі, що „в местечке Каневе содержатся под караулом того местечка сто человек казаков за то, что не пошли в конфидарацкую службу, и намерен де того местечка Канева губернатор Новицкий казнить их смертию, чего ради он Неживый поидет в оное местечко Канев и от смерти оных казаков освободит, почему он Шулга при нем Неживом и остался". Беручи замок, по словах

[1]) Шульгин, Очерк Коливщины, К., 1890, ст. 54.

[2]) Грамоти ці цілком сходяться за де-якими незначними змінами з тими, що їх опублікував М Костомаров в „К. Ст.", 1882, кн. 8.

Шульги,—гайдамаки підпалили спочатку пустий дім і жидівську корчму, а від цього пожару зайнявся і замок. „Оказавшіеся в замке... казаки—оповідав він далі,—отбив тюрму, вышли.... и к ним... пристали, с которыми соединились... (вони) в оной замок вошли и бывших тамо поляков и жидов побили“, „А пожитков их и денег не брали“—в тон Неживому твердить і Шульга.

На першому допиті Неживий на цьому власне і кінчає оповідання про свої вчинки. Здобувши замок, він ніби то лишив Канівським мешканцям „греческого исповеданія... наставленіе, каким образом им там обращатся“, роспустив своє військо, а сам з 27 козаками вернувся до свого дому в Медведівку. Це свідчення одначе спростовується самим Неживим на другому допиті, а також і зізнанням Василя Шульги. На другому допиті Неживий оповідав, що, здобувши Канівський замок, він послав 10 душ своїх козаків „до полского села Ходорова на ярмонок для усмиренія народа от междуусобного забойства, кои за отлучкою поляков, не имея над собою власти, как известно было, друг друга убивали“. Отже і тут Неживий старається виставити себе, як доглядача законности і порядку, що переймає на себе, так потрібне в бурхливу пору, виконування урядових функцій. Сам Неживий підкреслює, що тоді ж рішив з'язатись з законним російським урядом і послав в Переяславську полкову канцелярію „доношеніе с тем, как далнейше дозволено будет тамо ему поступать“.

Правда, відповіди він не дістав, але заховав росписку в тому, що його листа було прийнято, і цю росписку показував на допиті, як доказ своєї лойяльности до російської влади і відсутности у нього будь-яких розбишацьких намірів.

З другого допиту Неживого та із зізнань Шульги, ми взнаємо, що пішли гайдамаки в Медведівку не додому, а з иншою метою. Вони мали оборонити Медведівський манастир від... гайдамацької ватаги в 70 душ, що прийшли під той манастир. Про бажання розігнати іменно гайдамаків говорять і Неживий, і Шульга. Для Неживого, в його продуманій системі своєї оборони на суді, згадка про гайдамаків являється підтвердженням всього його зізнання,—а саме, що він ставав в оборону порядку проти сваволі і розбишацтва. Поміж гайдамаками були грабіжницького ґатунку ватаги, і від них, як бачимо, старається відмежуватися Неживий, а вслід за ним і Шульга.

Ідучи походом, Неживий грабіжництв або шкоди якоїсь населенню не чинив, „толко едучи трактом для пищи ис пасущагося в поле скота по небольшому числу брали“. В Медведівці сидючи, Неживий вступив у відомі вже нам переговори з полковником Чорбою, посилаючи до нього в Мглинський шанець спеціяльних посланців з листами. Тим часом, військо Неживого збільшувалось запорозькими козаками; кінного війська набралося у нього тепер замісць 27 або 28—число, з яким він вирушив був з Канева, уже 200 душ. А крім того, він поодпускав від себе всіх піших козаків числом сто душ. Неживий не міг одкинути того, що він тих козаків гуртував і організовував, і пояснює, що він робив це „в надежде той, что таковое от поляков благочестивому народу защищеніе чинить ему дозволено будет“. Не міг одкинути і того Неживий, що у нього в Медведівці було чимало майна, грошей і худоби всякої, здобутих напевне далеко не дозволеним способом. Але він і тут находить оправдуюче для себе пояснення. „На содержаніе... казаков—оповідає він,—ис оставшагося в том местечке Медведовке после разбежавшихся поляков и жидов скота несколько он Неживый собрав, продал и получил за то денег серебренною монетою сто тридцать да мелких восемдесят итого двести десять рублев, кои и остались при оных казаках, да ис того ж скота

осталось еще при оных же казаках в Медведовке волов сто, да разной мелкой скотины". На першому допиті Неживий признавався, що скот одбірався у власників („брали у жидов лошадей"), а гроші від продажу „отдавали неимущим, а протчие разделяли своей команде".

Полковник Чорба нарешті дав Неживому відповідь, приславши до нього нарочного і запрохуючи до себе по справі. Неживий поїхав до Чорби в с. Галаганівку з Медведівським писарем Ісаєнком та канівським сотником Василем Мизиним.

В Галаганівці гайдамаків ждала гусарська російська команда, що обезброїла їх і одправила в Глинськ до самого Чорби, а цей одправив їх в Кремінчук до бригадира Черткова, звідки вже було їх перепроваджено до Київа.

З усього того, що ми оце узнали про Неживого, його образ встає перед нами, як образ людини, що, не зважаючи на свої 24 роки, на свою неписьменність, робив спробу увійти в порозуміння з урядом, виявивши і розуміння політичної ситуації і швидко з'орієнтовуючись в самих ріжнородних обставинах. Не його вина, що російська дипломатія росходилася з російською політичною практикою.

Чата Неживого так і осталася не арештованою; можна думати, що після арешту її ватажка вона роспорошилася на дрібніші гайдамацькі віддіSли, яких так багато сновиґало по Україні і до і після Коліївщини. В Київ, крім Неживого, було привезено відомого вже нам Василя Шульгу, Тихона Плохого і канівського сотника Василя Мизина. Де дівся і що сталося з медведівським писарем Ісаєнком, про якого згадує Неживий, що він із ним разом поїхав в Галаганівку до Чорби, ми не знаємо, хоть ця постать інтересна тим, що мабуть ніхто инший, як він був автором отого характерного листування з російською владою, про яке ми говорили вже в иншому місці. Постать сотника Василя Мизина теж заслуговує на певну увагу, але з инших причин—він був одним з небагатьох гайдамаків, в невиновність яких повірила київська російська влада. Мизин був канівцем зроду. Під час нагінок на православіє від канівського губернатора Новицького, Мизин, не приставши до Унії, мусів тікати вже з-під арешту з Канева, кидаючи власну хату, бо Новицький загрожував навіть смертю за непокірність і упертість. Вернувся він уже після того, як Неживий здобув від поляків Канів. Неживий з Медведівки прислав до Канева трьох козаків з тим, щоби ті привели Мизина до нього. З Медведівки ж, коли Неживий поїхав до Чорби, взяв він з собою силою і Мизина. Очевидно, потрібний він був Неживому, як представник канівського населення, за інтереси якого і вступався Неживий. Російський уряд визнав Мизина невинним, бо і Неживий ствердив правдивість його зізнаннів, і, як польський підданець, Мизин був одпущений „за границю" в Канів.

Переходячи до инших гайдамацьких ватажків, отаманів, спиняємося всамперед на Павлові Яцковичу, ім'я якого ми вже не раз називали. Він був уроженцем Правобережної України, мав 30 років (більшість заарештованих гайдамаків була молодша цього віку), походив з „мужиків". Батько й мати його ввесь час переходили з села в село, не маючи місця постійного осідку. 23 років Павло відділився від батька й пішов в Гетьманщину, де служив у наймах, а тоді переїхав до Київа, де два роки прослужив також. З торговцями, що привозили до Київа з польської України хліб, Яцкович перебрався знову через кордон і в кінці опинився в наймитах в Новоросійській губернії у гусарського майора. Цей наймит, що тиняється по всій Україні, не маючи постійного і певного пристановища для себе, типовий для характеристики соціяльного складу гайдамацьких ватаг, пристає на Зелені свята 1768 року до тих куп, що фор-

мувалися Залізняком та його помішниками. Ми вже оповідали про те, як Яцкович пристав до Бурки, та про те, що Умани сам Яцкович ніби не грабував, бо прийшов вже по різні. Тоді ж посилано було його на чолі відділу в 3 душі в села для шукання гайдамакам коней. В м. Джункові Яцкович зустрівся з інтересною особою, типовим авантюристом і „стяжателем“ дячком Семеном Чеповським, або Лук'яновим, як його називано по імени батька. Чеповський власне направляв всю діяльність ватаги Яцковича, і тому спинимось трохи і на цій особі. Батько Чеповського був попом в с. Полонному. Коли ще Семенові було сім років, батько його переселився в Київ і став тут за вікарія в Покровській церкві у Верхньому городі, [1]) тоді перейшов в церкву Фроловського манастиря; в р. 1766 батько помер, а син попадає у с. Глеваху, маєтність Київо-Михайловського манастиря і тут шинкує вином. Крім шинкування, манастирським очевидно, вином і від манастиря, Чеповський займається і торговлею, бо р. 1767 „накупил он холста и выбоины с намерением, чтоб с оным товаром для продажи ехать в Полшу“. Легально, по дозволу переїхавши кордон, Чеповський заїхав в м. Борщагівку до знайомого шляхтича Антона Мандреєвського, де і склав свій крам, а у Мандреєвського взяв на пробу ренського вина, з яким і їздив двічи до Київа, шукаючи на те вино покупця. На Провідному тижні до Мандреєвського приїхали із Шпичинець конфедерати числом до 200 чоловік, забрали Чеповського, повезли його до свого маршалка й записали до конфедератів. Після того конфедерати на чолі з своїм полковником Лебединським в числі 500 душ посунули до Білої Церкви“ „для осмотру имеющего там в ведомстве регіментара войска“. Тут ще до конфедератів було додано 30 душ „польських козаків“ і конфедерацький відділ пішов на Липятин, де стояли російські донські козаки та гусари числом до 400 душ. На них конфедерати зробили напада, але були в результаті розбиті. Самого Чеповського було поранено, і він дістався в полон до донців, які опреділили його до квартирмейстра для допомоги йому в здобуванню провіянту та фуражу. З російським військом ходив Чеповський на Бердичів і Хмельник, а тоді відпросився у начальника поїхати на побачення з жінкою, яка ждала його в Борщагівці. По приїзді в Борщагівку, поїхав Чеповський з борщагівським д'ячком до Джунківського уніятського попа, і тут і надибав Яцковича з його трьома козаками. Зійшовшись з гайдамаками, Чеповський грає при них ролю інструктора, дбаючи одночасно і про накопичення у себе ріжного грабованого добра. Чеповський запросив спочатку гайдамаків до себе в Борщагівку в гості. Тут, по словах Яцковича, вони гостювали і піячили з тиждень. Попіячивши, поїхали гайдамаки разом з Чеповським в с. Попівку (Попівці?) і тут, мордуючи, допиталися у сільського гуменного, де сховано добро його панів, що повтікали від гайдамаків. Гуменний показав їм в льоху і в хліві, де було добро закопано, і гайдамаки поодкопували шість пар пистолів, шість пар суконних кафтанів і сідло „під золотом“ та ще забрали вісім коней. Чеповський з своїм приятелем дячком та з трьома козаками, поділивши поміж собою здобич, повернулись на Борщагівку, де „застали пригнанных и оставленных великороссійскими купцами грабленных у поляков тритцать лошадей, которых они к себе и взяли“. А Яцкович з одним гайдамакою, що допіру пристав до нього, поїхали в якесь инше село, де в поміщицькому домі примусили, страхаючи побоями, „некоторого малчика“ вказати на місце схованки панського добра. Забравши закопані під хатнім помостом дві

[1]) Давній Київ складався, як відомо, з двох „городів“—Нижній город (Поділ) та Верхній, на горі, що обіймав пізнішу Старокиївську часть.

скрині з жіночою одежиною, Яцкович з товаришем також повернули на Борщагівку. Яцкович свідчить, що Чеповський після того вирушав на грабіжництво, стоючи на чолі гайдамацького відділу в 8 душ, серед яких тільки двоє—Нечипір Кожухар та Гарасим Гордієнко були запорожцями, а решта складалась з борщагівських селян, і пригнав з якогось містечка до 50 коней та два „анъталa вина". Бачив Яцкович також і те, що до Чеповського привозили „польські" мужики „польское и жидовское платье, оловяную посуду и неболшую наволочку медных денег". Привезене добро складалося у Чеповського в льоху. Чеповський же оповідає, що отаман Яцкович з трьома козаками їздив в м. Погребище по проханню тамошнього мешканця грека Василя; по приїзді в Погребище гайдамаки пішли до тамошнього уніятського попа, питались у нього, чи скоро повернуться назад поляки і, діставши відповідь, що піп того не знає, заявили йому, що хотять забрати з місцевого манастиря ікони і инші речі, і дійсно позабірали з церкви ікони і ризи. Загін Яцковича був арештований ген.-м. Подгоричані в тій же Борщагівці. Подгоричані, між иншим, в свойому рапорті додає, що Чеповський в загоні Яцковича іменував себе сотником.

В з'язку з Яцковичем і його товаришами згадується ще й отаман Федір Скиба. Про нього довідуємось тільки те, що він послав Яцковича з товаришами по коней із Залізнякового табора. Більш ніяких звісток про нього ми не знайшли.

Повною малюється перед нами історія отамана Павла Тарана. Родом він був з с. Крупичполя, Ніжинського полку, на Гетьманщині, мав 23 роки. Рано лишився він сиротою і жив в свойому селі по родичах.

З двома своїми родичами—запорозькими козаками, він десятилітнім хлопцем подався на Запоріжжя, де пристав в Канівський курінь і змінив батьківське прізвище Сабадаш на нове—Таран. В Петрівку 1768 р. почув він від торговців, що приїздили в Січ по рибу, про гуртування в Мотронинському манастирі козаків „для искорененія поляков за разореніе іми благочестивых монастырей". Зговорившись з 8-ю козаками, в числі яких був і відомий вже нам по Балтянскій історії—Хома Дурний, Таран пішов в Польщу без дозволу старшини і, потай перейшовши кордон, дійшов в Мотронинський манастир до Залізняка. З манастиря Таран вирушив спільно з Залізняком, був в Черкасах і Богуславі, але з останнього містечка відокремився, бо був посланий з 60-ма козаками по коней. Козаки вибрали Тарана своїм отаманом, і цей титул так і остався при ньому ввесь час. Загін Тарана роз'їздив по ріжних селах, і Таран признається, що під час мандрівки гайдамаки „грабили оставшіе после бежавших поляков денги и пожитки и оловянную посуду". Кінець кінцем Таран зупинився в с. Галайках. Сюди не прийшов, а прибіг, як висловлюється Таран, мешканець з м. Тетієва, і заявив гайдамакам, що на Тетіїв напав польський відділ в 30 чоловіка; поляки повбивали 18 душ тетіївців. Таран з 9-ма гайдамаками поїхали в Тетіїв. Там вони вже не застали поляків, бо ті вже переїхали в с. Стадницю. Гайдамаки нагнали поляків в тому селі саме тоді, коли поляки стали підпалювати стадницькі селянські хати. Побачивши гайдамаків, поляки зачинились в місцевій винокурні, але гайдамаки одбили замка в винокурні і „хотя оные поляки противились и по ним стреляли, токмо он Таран с товарищи из оных поляков человек до двадцати копьями покололи".

Решта поляків встигла повтікати. Ясно, що в цій баталії не міг Таран розпоряджати тільки 9-ма гайдамаками. Мусіло їх бути значно більше, щоб справитися з таким, досить сильним польським відділом. Після Тетіївської бійки Таран повернувся до свого основного загону в Галайку,

і забравши звідтіля всі пограбовані речі, повернув на Умань, але в м. Лукашівці зустрівся з донськими козаками на чолі з відомим поручиком Кологривовим, і був арештований. Добра одібрав Кологривов у Тарана чимало, а саме до тисячи рублів грошей, „да немалое число пожитков из платя и оловяной посуды,—додавав на допиті Таран,—а сколко чего імянно не упомнит, толко знает, что всех оных пожитков было на четырех возах“. Таран був одвезений до Умани, а звідтіля разом з Залізняком припроваджений до Київа.

Трагічна доля, в тому смислі, що йому і розгулятися не довелося, спіткала отамана Саву Позіхайла. Життя його склалося так само, як і більшости гайдамацьких організаторів. Родом з Гетьманщини, Позіхайло в ранньому дитинстві остається сиротою. В 6-ть років він уже на Запоріжжі, і тут „находился... в разных запорожских дачах для рыбной ловли“. Ловлючи на першому тижні Петрівки на Лимані рибу, він почув від тих самих торговців рибою, що завозили сюди всякі новини, що „находящиеся в Полше донские казаки яко бы по указу принимают к себе запорожцов на помощ против поляков“. На цю чутку відгукнулось зразу 22 душі, що вибрали з-поміж себе Позіхайла за отамана. Переправившись без дозволу старшини через кордон, Позіхайло з товаришами прийшли в с. Войтівку, де стояла російська гусарська команда під командою якогось поручика, і „о желании быть с донскими казаками объявили“ тому поручикові, але він мусів вчинити довірчивим гайдамакам велику прикрість, заарештувавши їх і переславши в Манастирище до ген.-м. Подгоричані.

Скупі досить відомости знаходимо про атамана Якима Репетея. Про нього оповідає ряд гайдамаків, що до гайдамакування служили в надвірних козаках у шляхтича Якуба Петкевича в м. Торговиці. Сам Петкевич утік під російську охорону в Архангельський городок, скоро тільки зайшла чутка про гайдамацький рух. В Петрівку до Торговиці приїхав отаман Яким Репетей на чолі гайдамацького відділу чоловік в 50. Репетей був один із посланців Залізняка, що вербував по селах охочих, а часто і взагалі навіть проти їх волі до гайдамацького війська. Торговицькі козаки свідчать, що Репетей силою примушував приставати до гайдамаків, і таким способом йому вдалося поповнити свій відділ ще на 50 душ в самій тільки Торговиці. Всіх навербованих Репетей поодводив до Умани. Дальнішої долі цього отамана ми не знаємо. В списках арештованих його немає.

На загальному тлі гайдамацьких біографій окремо вирисовується постать отамана Максима Максимова. Про цього отамана та його загін в літературі уже були невеличкі повідомлення. Я. Шульгин в Коденській книзі знайшов вказівку на те, що Максимов грабував Полісся і що у нього в загоні був шляхтич з походження, що пристав до гайдамаків, Стефан Пйотровський. [1]) З наших документів ми взнаємо де-що більше.— Величезна більшість гайдамаків, основне організаційне ядро гайдамаччини складалось з бездомної голоти, бувших наймитів, степових добичників, рибалок, торговців чумацького типу. Максимів—запорожець, що має свого зімовника. У нього на зімовнику пробуває бездомний волоцюга Гарасим Коливайко, і із зізнаннів останнього ми взнаємо, що Максимів загітував і Коливайка піти в гайдамаки, переказавши йому чутку про те, що в Польщі приймаються до російської армії запорозькі козаки для оборони православних манастирів та церков. Максимів з Коливайком покинули зімовника і дійшли до р. Громоклеї, де вже зібралось 40 душ

[1]) „Кіев. Стар.“, 1890, кн. IV, стор. 50.

запорожців. Тут Максимів і був обраний за отамана. Загін Максимова іде на Білу Церкву, щоб з'єднатися з російським військом, але по дорозі почули вони, що польський губернатор заарештував в с. Кам'яному Броді православних за те, що ті не прийняли унії. Гайдамаки ввірвались в те село, закололи 4-х поляків і пограбували 44 червінці. Польська шляхта була пограбована й побита і тут в Кам'яному Броді, і в с. Боярці, звідкіля були пригнані ще й пограбовані коні. Кам'яний Брід здобувався так само, як і Умань, в тому відношенню, що загін ділився на дві частини: одна оставалась при обозі, а друга робила напад. По словах учасника нападу гайдамаки Івана Негоди, напад робило чоловік двадцять гайдамаків. Загін Максимова був розбитий під П'ятигорами відділом Московського карабінерного полку 30/VII, але арештувати всіх росіянам не вдалося, затримано було тільки девятьох, 13 душ було убито, а решта розбіглася, в тому числі, треба думати, і сам отаман. Героєм арешту цих девяти душ був відомий нам підполковник Брінк.

В наших матеріялах не заховалось допита досить великого і організованого гайдамацького загону отамана Остапа Лепехи. Маємо змогу щось уявляти про цей загін на підставі переказів в судовому протоколі київської комісії. Остап Лепеха мав при собі двох осаулів—Лук'яна Тарана та Данила Непоспішного. Київська комісія вірила свідченням Лепехи і його численним (70 чоловіка) заарештованим товаришам, що вони встигли у якогось попа пограбувати три „кафтана", але на цей загін падало инше, значно серйозніше для російського уряду обвинувачення, а саме, що загін Лепехи не хотів по добрій своїй волі здатися генералу Кречетнікову. Гайдамаки, чинячи опір гусарській команді, убили двох гусар і поранили трьох.

Нарешті, повинні згадати ми ім'я останнього отамана з числа тих, що поіменовані в наших документах, це—запорожець Василь, прізвище якого осталось невідомим, що формує гайдамацький загін у Київі з подільських мешканців.

Василь формує свій загін вже зімою, в грудні 1768 року. На Подолі назбірав він 50 душ охочих до гайдамакування, і хто на коні, а хто піший пішли, закупивши подекуди зброю у подільського коваля Григорія Димерського, спочатку в Петропавлівську Борщагівку [1]). В Борщагівці Василь примусив селян дати їм підводи, і на тих підводах гайдамаки поїхали до с. Мотовилівки, де Василь замінив борщагівських підводчиків мотовилівськими. На нових підводах гайдамаки доїхали за 5 верстов до кордону, і вдосвіта потай перейшли кордонну лінію, Мотовилівський форпост, направившись в Мотовилівку польську. Тут Василь поділив свій загін на дві частини. Одна частина складалась з 30 гайдамаків, і отаманом над нею був назначений („учредив над оною отаманами") запорозький козак Савелій або Сава. (До речи мовити, це єдиний випадок, коли гайдамацький отаман не вибірається, а призначається). І Савине прізвище, як і Василеве, до нас також не дійшло. Василь лишився отаманувати в другій частині свого загону. Перша партія на чолі з отаманом Савою мала завдання іти в Канів, де вона повинна була злучитися з партією другою, що туди ж простувала иншою дорогою, а тоді увесь загін мав намір іти до Залізняка, про якого ішла чутка, не зважаючи на те, що він в ту пору був не тільки що арештований, але навіть і суд над ним вже одбувся, і який ніби то, по тих же чутках, перебував на зімівлі в Смілянщині. За Мотовилівкою на першу партію гайдамаків на-

[1]) Під Київом є ряд сел з назвою Борщагівка, що належали ріжним манастирям київським.

пав був великий відділ російського війська в 100 душ. В результаті сутички поляки закололи 4-х підводчиків з мотовилівських селян, постріляли і списами покололи з самих гайдамаків 7-х, а поляків було убито семеро. До Канева загін після того дійшов без усяких пригод. Що було дальше з цим загоном, ми не знаємо, бо автор цього описання гайдамака Чернишенко надумався був утікти од гайдамаків з 4-ма товаришами. Отаман, дізнавшись про їх намір, велів пов'язати їх, а в Каневі роз'язав і поставив їх стерегти гайдамацьку зброю, але гайдамаки повтікали звідтіля і були арештовані вже в Обухові квартермістром Дніпровського пікінерного полку Солодковим.

Про відділ самого Василя в наших матеріялах не знаходимо більш нічого, що з ним сталося, але про нього знаходимо звістку в тих матеріялах, що їх надрукував С. Грущенко в „Зап. Н. Тов. ім. Ш." [1]). В одному із тих документів, взятих з арх-ву київської духовної консисторії, оповідається про те, що з Васильківського форпосту в Київ був доставлений запорожець Василь Журба, арештований як гайдамака, і він на допиті росказував, „что по подговору живших в (Межигорському) монастире запорожских козаков Михайли Щуки і Михайли Гриви, пошел он с ними для разбою в Полшу и с ними пришел в стоящій близ оного монастыря Черной лес, в коем и пристали к гайдамацкой шайки, *в которой был атаманом с Подолу Василей* [2]), а прозваніе не знает, только объявлял им, что есть у него в кіевском магистрати канцеляристом брат. Да с ним еще были запорожскіе ж казаки Осип Швидкій, Иван Журба да бывшіе ж на Подоле в разных монастырех, а в которых именно не знает, там же запорожскіе казаки Еремей Переходченко, Яков Молдава, да с Подолу от разных церквей школники Федор и Иван, а как их прозывают, не знает". Відділ цей опинився знову під Васильковом, де був розбитий російським військом і розбігся. Отаман Василь в полон не попався, бо в списках арештованих його немає.

V.

Інтенсивна ліквідація Коліївщини російським урядом провадилася в червні і липні 1768 року. І після цих місяців гайдамаччина не припинилася, із нею ввесь час ішла боротьба, але на серпень місяць можна вже було приступити і до суду. В київській в'язниці сиділо гайдамаків, арештованих ріжними групами в ріжних місцях всього 223 душі. Це були переважно ті, що були з'язані з Запоріжжям, і що відогравали ролю визначну і організуючу в русі. Соціяльний їх стан ми вже з'ясовували в инших місцях нашої роботи. Зараз скажемо, що наш загальний висновок про те, що організаторами Коліївщини явились люде, одірвані від хліборобства, запорозьке гультяйство, походженням з селянства Правого і Лівого берега, стверджується і вражінням судової російської комісії. 223 гайдамаки—робить підсумки судова комісія—показували, що вони повиходили „из дач Запорожской Сечи и от рыболовных заводов". Звідтіля, як тільки чутка з'явилася про гайдамацький рух, вони і по одинці і великими групами стремилися на Вкраїну (гайдамака Остап Байда показує: „был на Лимане для ловли рыбы, а оттудова сего году после Петрова дні з запорожскими казаками *человек с семдесят* вышли в Польшу для разбоя и грабительства"). Величезна більшість їх походила або сама, або з батька і з-діда з Гетьманщині. Але були серед них і виходці з дальших країв—з Слобожанщини. Гайдамака Яким Жерлай був родом із Змієва, Юхим Прийма, теж із Слобожанщини, при чому раніш ніж перейти

[1]) Т. LIX.
[2]) Підкреслення наше. О. Г.

на Запоріжжя, рибальчив на Дону, як наймит, а тоді з п'ятьма такими самими, як і він, перетягся на Запоріжжя, і т. д.

Біографії всіх гайдамаків досить одноманітні і схожі одна на другу. Для прикладу приведу біографію гайдамаки Івана Заверюхи. Допит його в київській губернській канцелярії записано так: „как отца ево звали и прозывали и где жительством находился не знает, потому что по смерти оного отца ево и матери остался он в малых летах и находился в Малой Россіи, а в котором городе, селе или деревне не знает же. От роду ему двадцать два года и назад тому будет лет шестнатцать завезен із Малой России в малолетстве торгующими в запорожскую сечь малоросіянами... и сперва до возврату находился он у запорожских казаков во услуженіи, а по возврате, чему уже будет более десяти лет записан он в Кисляковском курене в козаки, где и прозвание ему дали Заверухою, и пред сим за четыре года находился он в дачах войска запорожского на Лимане для рыбкой ловли". Звідтіля Заверюха пішов до гайдамаків в складі ватаги таких, як і він, тридцятьох душ.

Своєрідною і одинокою являється біографія гайдамаки Мусія Павлова, єдиного до речи сказати,—письменного з усіх гайдамаків. Мусій Павлов був казанський татарин, „и будучи в татарском законе назывался Манасин". Мати його привела малого хлопця до казанського єпіскопа Луки Конашевича, щоби той охрестив його. Хлопця охрестили й дали прізвище по імени хрещеного батька Павла, келейника єпіскопа, теж бувшого татарина. Хлопець остався при єпіскопі, з яким і переїхав в Білгород, де єпіскоп і помер. Уміраючи, він одіслав Павлова до переяславського єпіскопа Гервасія(Линцевського). Будучи при ньому, Павлов навчився грамоти, але не міг одоліти латини, і в 1767 р. „по причине непонятия ево латинскому языку" мусів кидати Переяслав і пристав до Мотронинського ігумена Мельхиседека. В Мотронинському манастирі жив Павлов в хуторах, а тоді вступив до Залізнякового загону, як він почав там гуртуватися. Гайдамаки такого типу були, розуміється, випадковим елементом так само, як і випадковою була присутність серед гайдамаків великоруських людей (донський казак, нпр., Москаль, про якого у нас вже згадувалося) і російських дезертирів. В Київі на допиті піймані гайдамаки старалися затушувати, а то і зовсім заховати де-які факти своєї діяльности. Значна більшість арештованих гайдамаків одмовлялася від участи в Уманській різні. Вони казали, що прийшли до Залізняка тоді, як все було скінчено. Але трудно повірити цьому, щоб більшість захоплених з Залізняком під Уманню випадково складалась з тих, що не брали участи в самій різні. Але російський уряд якось не дуже брався, щоб ловити гайдамаків на брехні, принаймні тільки один випадок знаємо ми, коли гайдамаці Михайлові Білоусові було вчинено очну ставку з Залізняком, щоб установити, чи правду каже Білоус, що він випадково був заарештований, не маючи ніякого відношення до гайдамаків. На очній ставці Залізняк заявив, що Білоус приєднався до нього ще в Мотронинському манастирі і був увесь час в його загоні, беручи участь в грабіжництві і розбою. Білоус мусів признатися в брехні, пояснюючи, що брехав, „опасаясь должного наказанія".

Очні ставки робились, правда, Залізнякові ще з двома арештантами, але ті були люде мало причетні до руху, і їх кінець кінцем було випущено.

Арештовані гайдамаки сиділи в Київській фортеці, при чому були голі, босі і обдерті. Уже з документів, опублікованих В. Антоновичем в „Кіев. Старині" [1]) знаємо ми про це. Після суду над ними, коли треба

[1]) „Кіев. Стар." 1882, XII.

було одвозити їх на місце екзекуції, а тому відповідним способом одягти, київський плац-майор Вас. Лбов, виконуючи наказа ген.-губ. Воєйкова, виписував для обмундирування гайдамаків 15/IX 1768 р. 51 свиту, 70 шапок, 49 сорочок, 56 штанів і 150 пар лаптів. Ці цифри наочно свідчать, скільки було босих і обдертих гайдамаків в київській в'язниці.

Де-кому з гайдамаків удалося навіть втікти з під арешту. 9/IX 1768 р. Воєйков писав „предложеніе" в київську губернську канцелярію, в якому говорив, що по рапорту київського обер-коменданта Єлчанінова він дізнався, „что стоящие в старокиевской крепости у Печерских ворот в карауле канониры Яков Шурыгин, Семен Секерин и Шебай Чекунов без позволенія стоящаго у тех же ворот в карауле штык-юнкера Веревкина из содержащихся под караулом гайдамаков Степана Сученка выпустили на двор для испражненія, которой от оных часовых сего сентября 6-го пополуночи, в 6-м часу чрез вал бежал и поисками не найден".

24, 25 і 26 серпня одбулися засідання київської губернської канцелярії, на яких розглядалась гайдамацька справа і де було винесено і приговора гайдамакам. Власне вирок було визначено наперед в Петербурзі самою імператрицею. Катерина і її уряд не могли не бачити, що гайдамаки в часи Коліївщини фактично підпирали російську інтригу в Польщі, і робили тільки послідовні і практичні висновки з того, що випліталось петербурзькою дипломатією, і що настрій гайдамаків був підтриманий в значній мірі політикою російської влади. Отже в відношенню російського уряду до гайдамаків не було і не могло бути тої скаженої злоби і жагучого бажання мститись,—почування, яких так густо було у польської шляхти і які виявилися в жахливих формах в Кодні і в Сербах. Караючи гайдамаків, російський уряд ставив перед собою дві мети: з одного боку, треба було зняти з себе про людське око можливі обвинувачення в ідейній співучасті, в нацьковуванні, а з другого, як ми вже бачили, треба було дати сатісфакцію Туреччині, і на всякий випадок, полякати Запоріжжя. В рескрипті Катерини, а також в указі, присланому з Державної Колегії Закордонних Справ до Воєйкова, давалися певні інструкції, як судити гайдамаків, власне, готовий вирок над „присланными из Польской Украины разбойниками и убійцами из Запорожцев". В пунктах 2, 3 і 4-му указу читаємо:

„—2. в судѣ положить на мѣрѣ формальный приговор на основанiи законов, ибо колодники, будучи взяты с оружьем в руках противу войск ея і-го в-ва не могут конечно оправдаться ни в бунтовщичьем супротивленiи волѣ и оружію ея в-ва ни в разнообразных в Польшѣ произведенных варварствах, когда они на самом дѣлѣ пойманы, и слѣдовательно судимы быть должны, яко бунтовщики, нарушители общаго покоя, разбойники и убійцы.

3. Когда по сим уваженiям в слѣдствiе всѣх на свѣтѣ законам опредѣлена будет смертная казнь, перемѣнить ея при самом исполненiи в тѣлесное наказанiе кнутом, клеймом и вырванiем ноздрей, ссылкою в Нерчинск, оковавши на мѣстѣ в кандалы.

4. Самое наказанiе, которое однакож по частной каждого винѣ размѣрено быть должно, как при слободѣ Балтѣ на самой здѣшней границѣ, так и в Сѣчѣ Запорожской или в блисозти ея произвесть публично и со всѣми в таковых случаях употребительными обрядами".

Докладніші інструкції читаємо вже в рескрипті імператриці: „присланных из Польши разбойников разделить на двѣ части, из которых одну отвесть в близость разореной слободы Балты, не переступая однакоже границы россійской, и велѣть там у оной произвесть над ними опредѣленное наказанiе, описавшись наперед с начальником той слободы извѣст-

ным Якубом о днѣ и мѣстѣ экзекуціи, и давему знать, что как учиненный в Балтѣ разбой весма раздражил ея и-го-в-ва двор, то и повелено преступников наказать и жесточайшею казнью, которая в империи ея и-го в-ва употребителна с величайшими только преступниками, а другую часть винных наказать в самой Сѣчѣ или по крайнѣй мѣрѣ, естли он генерал и генерал-губернатор (Воєйков) за неудобно признает, в такой от Сѣчи близости, чтоб хотя нѣкоторые казаки самовидцами быть, а протчія о учиненной им казни скоро и лехко свѣдать могли".

Маючи такі інструкції, судова комісія під головуванням Воєйкова постаралася підвести вчинки гайдамаків під найсуворіші російські закони. В акті обвинувачення перелічуються ті статті законів, що на них збудований судовий вирок. Статті взяті із Уложенія Алексєя Михайловича (21 пункт 2 розділу), де говориться про бунти і заговори на царя, воєвод і инших представників царської влади); для запорожців специяльно вжиті норми Воїнського Артикулу, в яких заборонялись бунти, повстання, колективні виступи військових людей, недонесення про заговори, підбурювання, порушення військової субординації і т. д.

Нарешті, для тих з гайдамаків, що були втікачами з Лівобережної Гетьманщини, взяті укази Сената від 8 марта 1723 р., 20 ноября 1728, де говорилося про енергічну боротьбу з утіканням селян і підбурюванням до утікання.

Майже всі ці статті виголошували смертну кару для злочинців.

І офіціяльна мотивировка приговору, що вийшла з київської канцелярії, повторювала те, що писалося в рескрипті та указі Катерини. Так само зверталась головна увага на інцідент на турецькій гряниці; його не тільки робили рівноцінним з усім рухом, а ще й відокремлювали, як найяскравішу й найважнішу подію, хоть, як ми бачили, епізод сам по собі не мав великого значіння і був досить дрібним.

Приведемо повністю приговор над Залізняком:

„Приказали по силе выше прописанных высочайшаго ея и-го в—а рескрипта также уложенным пунктом воинских артикулов и указу учинить следующее: 1-е как из произведенного в киевской губ. канцелярского следствия явно оказалось, что упоминаемой изъ запорожцов Максимъ Желѣзнякъ ложным своим представленіем якобы ему по указу велено состоящие в Полше греческого исповедания монастыри церкви и живущих тим греческого ж исповедання людей защищать, а поляков и жидов искоренять, привлекши к себѣ в сообщество тоже не малую толпу из запорожцов і изъ польских обывателей подступить на такое мерское и богопротивное предприятие произведением в соседственной польской области между подданными оной возмущения и бунта, а потом соединясь с оными не только в разных польской Украины городах, местечках и селах, но к соседственной области светлой оттоманской Портѣ принадлежащей земле на слободы Балту и Голту напав безчеловечные грабительства и смертные убивства дѣлал, во время окружения его и всей онаго шайки войсками ея и-го в-а и увещания к здаче вооруженною рукою противился, самоволно полковником назывался, и одним словом всему злу был главным зачинщиком, предводителем і исполнителем; то в разсуждении всех выше реченных столь тяжчайших преступлений, наипаче же за предерзость на земли блистательной Порты яко россійской имперіи наидружественнѣйшей державы, с которой она дѣйствительно намерена в добром соседствѣ и согласіи непременно пребывать по точной силѣ счастливо настоящих между обоими имперіями вѣчно мирных трактатов в удостоверение обижаемымъ ея подданным его Желѣзняка яко главного нарушителя пограничной тишины колесовать и живова положить на колесо, но вмѣсто того

отмѣня оное в н ыынѣ употребляемое самонаиважнѣйшим преступлением наказания бить кнутом дать сто пятьдесять ударов, и вырезав ему ноздри и поставя ня лбу и иа щеках указные знаки сослать в Нерчинск в каторжную работу вѣчно".

Така сама кара спіткала і инших отаманів—Швачку, Неживого. Гайдамакам менш визначним, в тому числі і дрібнішим отаманам було присуджено також одрубати голови, а замісць того дати по 80 і 70 ударів і заслати в Нерчинськ на каторгу.

Рядових гайдамаків, виновність яких була з певністю установлена, присуджено було повісити, а замісць того дати по 50 ударів і також заслати в Нерчинськ.

Відносно тих гайдамаків, що їхня вина була не так твердо установлена, присуд на смерть зовсім не виносився, а тільки постановлялося бити їх не „кнутом", а „плетьми нещадно", а тоді заслати в Нерчинськ на каторгу, або в Сибір на поселення. За малолітство зменшувалась екзекуція з 50 на 30 ударів або замісць 30—20. Раненого п'яними товаришами-гайдамаками — гайдамаку Сидора Головатого було визволено від „вырезания ноздрей и от поставления указанных знаков", а дано було лиш 25 ударів. Трьох підданних Межигірського манастиря, що виявили були намір піти за кордон, щоб пограбувати полишений там якимсь шляхтичем скот, було велено „бить вместо кнута плетьми нещадно и отпустить на прежние жилища". 8-ох арештованих було одпущено, або через те, що виявлялась їхня повна непричетність до гайдамацького руху, або як польських підданців, що до Київа попали випадком, було одправлено до Польщі. Відомі нам отаман Яцкович і його сподвижник Чеповський дістали по 80 ударів, так само, як і отаман Лепеха. Сава Позіхайло з своїми 23-ма товаришами дістав легку кару—„бить плетьми вместо кнута и сослать в Сибирь на поселение вечно". Павло Таран і Хома Дурний попали в категорію найбільш винних і дістали по 80 ударів.

Російський уряд, таким побитом, робив своє діло. Не почуваючи себе аж ніяк в праві карати гайдамаків, яких він сам же провокував до певної міри на повстання, він не зовсім благородно, про те дуже хитро виходив з трудного становища, зменшуючи фактично кари, і заміняючи їх показною для дипломатичної мети театральщиною.

Друга частина цієї сумної трагедії повстанців одбувалась не в Київі. Згідно з інструкціями імператриці Київський уряд роспорядився про місце екзекуції так: 70 гайдамаків з Залізняком на чолі було велено одвезти для кари в Орловський форпост, у Новоросію, на беріг р. Бога проти як раз татарської слободи Голти, і доручено було виконати ту кару Орловському бригадиру Черткову.

49 иншим гайдамакам з Семеном Неживим кару було велено перевести теж в Новоросії, при Глинському шанці на польській гряниці, проти Мотронинського манастиря, „в коем первоначальное зборище и гнѣздо сих злодѣев было".

8-мом гайдамакам з отаманом Остапом Лепехою кару мало бути зроблено при Богородицькій фортеці, на березі р. Самари, „на которой Запорожскіе селенія слободами заведены",—додавала урядова інструкція.

28 гайдамаків із Швачкою мали бути карані при Васильківському форпості.

Місце кари мало значіння виключно показне, і через те приписувалось одбути кару, тільки наперед повідомивши тих, для кого ця ганебна комедія влаштовувалась.

„Находящемуся в Новороссійской губерніи генерал-майору и кавалеру

Исакову о времени и мѣстѣ казни, так же надлежащее уведомленіе татарской слободы Балты началнику от него... дано быть имѣет",—писалось у відповідній про це інструкції.

Для одправки 1-ої партії засуджених гайдамаків—70 чоловік—в Кремінчук була організована спеціяльна конвойна команда під началом обер-

Останній пункт допиту Залізняка під Уманню, з власноручним підписом Гонти.

офіцера Козловського полку поручика Сави Жеронкина, в складі одного офіцера і 43 солдат. Маршрут цієї партії лежав через Баришпіль, Любарці, Переяслав, Хоцьки, Піщану, Золотоношу, Ірклїів, Жовнин, Городище і до Кремінчуку. Вирушив Жеронкин з Київа 12/IX.

Одночасно з одправкою гайдамаків Воєйков писав в Кремінчук до генерал-майора Ісакова, як саме треба проводити екзекуцію і кому її до-

ручити: „определить к первой партіи при Орловском форпосте желтого гусарского полку подполковника Хорвата, к другой партіи при Глинском форпосте того ж желтого гусарского полку полковника Чорбу, к третей при богородицкой крепости Днепровского Пикинерного полку полковника Адабаша, из которых для первой партии, назнача день имеющаго быть оным разбойникам при Орловском форпосте наказанія чрез находящагося при том Орловском форпосте Елисаветградского пикинерного полку премер-майора Вулфа, пригласить на россійскую сторону Балтянского воеводу да Голтянского каймакана, чтоб и они могли быть той казни самовидцами".

Очевидно, все було і виконано так, як писалось в наведеній інструкції.

24/IX була одправлена в Васильківський форпост партія гайдамаків в 28 чоловік, в тому числі і Швачка. Конвой цієї партії держав підпоручик Севського піхотного полку Урбанович з 30 солдатами. Швачку везли в Васильків через Хотів, Крушинку.

А 28/IX командир Васильківського форпосту секунд-майор Воєйков вже доносив в Київ генерал-губернатору Воєйкову, що екзекуцію виконано: „ Швачке с товарищи... присужденное им наказание у Васильковского форпоста при границе в присутствии моем чрез отправленного Киевской губернской канцелярией палача Леонова учинено".

Неживий з групою в 48 гайдамаків одправлений під конвоєм прапорщика Бєлевського піхотного полку Баранова з Київа 16/IX. 24/IX Баранов здав уже Неживого в Кремінчуці жовтим гусарам.

Остання партія в 68 душ з отаманом Лепехою одправляється в Кремінчук 18/IX під конвоєм підпоручика Орловського полку Старостина, який 8/X здає гайдамаків конвою Дніпровського пікінерного полку в Кремінчуці.

Інтересні інструкції, котрі давались начальникам конвойних команд, що одпроваджували гайдамаків. Приведу кілька характерних пунктів із тих інструкцій: „3. в пути нигде без крайней нужды нимало не медлить, а за колодниками накрепко смотреть, чтоб они никаким образом уйти или отбится или каково либо себе вреда учинить не могли, чего ради как днем, так и ночью над оными колодниками чесовым всегда быть с обнаженными шпагами и во всякіе сутки по утру и в вечеру имеющиеся на оных колодниках кандалы самому вам (конвойному офіцеру) осматривать, все ль оные целы и нет ли при них колодниках каких либо для себя вредительных и к разломанію кандалов способных орудій и буде таковые найдутся, оные у них отбирать и истреблять, ежели же у кого найдутся поврежденные кандалы, оные за надлежащую заплату из выданных вам денег починкою исправлять, дабы оные колодники ни малѣйшего способу к побегу сыскать не могли.

5. Будучи вам в пути, особливо найкрепчайшее смотреть, чтоб тех колодников воровскіе люди нечаянным нападеніем отбить не могли, чего ради для лутчей от того предосторожности всех находящихся в команде вашей солдатам иметь всегда заряженные ружья и тех колодников вести всех вместе, и одним вперед уходить, и другим назади оставаться, ни для чего не допускать, наблюдая при том, чтоб между оными колодниками тайных разговоров не было, а естли б паче чаянія могло учиниться на вас с командою воровское нападеніе, в таком случае поступать вам, как с непріятелем и отбитию оных колодников отнюдь не допускать и употреблять всевозможные к тому силы и способы, чего ради вам и всей вашей команде быть при оных колодниках всегда безотлучно, и всего того накрепко наблюдать под опасеніем за слабое смотрение воинского суда и неупустителного по законам штрафа". В інструкції наказувалось ні-

кому не переказувати про одправку гайдамаків і навіть нічого не писати про ці справи „в партикулярном письме“.

Екзекуцію над гайдамаками було виконано. Ген.-м. Ісаков в Новоросійській губернії мав від Воєйкова наказа прямо після кари одправити гайдамаків у Москву в „учрежденную при Московской губернской канцеляріи розыскную экспедицію для отправленія оттуда их в повеленные... Государственной Коллегии Иностранных Дел указом места, то-есть в Нерчинск“. Ті ж гайдамаки, що їх карано при Васильківському форпості, мали бути привезені в Київ, а тоді вже їх мали одправити в Москву також.

На цьому власне і кінчаються ті відомости про останній акт гайдамацької трагедії 1768 року, що ми їх могли почерпнути із наших матеріялів. З уже надрукованих джерел ми знаємо, що Залізняк зробив спробу втікти ще на українській території на межі між Гетьманщиною і Слобожанщиною в слободі Котельві. [1]) Ця Залізнякова спроба датується 1 листопада 1768 р. Офіціяльний документ оповідає про неї так: партія арештованих гайдамаків в складі 71 чоловіка направлялася через Котельву в Білгород. Залізняк, умовившись з 51 арештантом, „разбив караул и выломав двери и отбив у солдат 10 ружей и у казаков копья и ружья“, утік.

33 душі втікачів удалася скоро піймати; в їх числі був і Залізняк, пізніше ще заарештували двох, а 16-х так і не вдалося зловити. [2]) В кінці 1768 року або на початку 1769 Залізняк, як це зазначає в своїх записках Г. Державін, сидів вже під арештом у Москві, [3]) і очевидно, був згодом одісланий туди, куди послав його судовий вирок—в Нерчинськ на каторгу.

Ми скінчили свій огляд Коліївщини, подаючи читачеві освітлення тих моментів, що були за браком відповідних історичних відомостей до цього часу неясними, знайомлючи його з тими епізодами епохи крівавої боротьби скаламучених народніх мас, що вперше стають нам відомими завдяки оцим новим джерелам, що ми ними користуємось, нарешті, ми постарались звірити описи фактів по старих матеріялах з новими. Ми не мали на меті зараз подати вичерпуючого огляду Коліївщини. Але ми гадаємо, що за майже 35 років, як була опублікована перша спроба дати історичну монографію про Коліївщину (Я. Шульгина. Робота вийшла в 1890 р.), було знайдено і опубліковано так багато нового матеріялу, що в черзі робот наших істориків має стати і монографічна робота про Коліївщину, або й про всю гайдамаччину, що звела б в одне і науково розробила разріжнений матеріял.

Sotnik ywan honta Podpi
satsa

Автограф Гонти під одним з пунктів допиту Залізняка.

---

[1]) Сл. Котельва, нині Охтирського пов., тоді Охтирської провінції, входила спочатку в склад Гадяцького полку Гетьманщини.

[2]) „Кіев. Старина“, 1882, кн. XII, ст. 568.

[3]) Див. замітку Ол. Маркевича, „Зап. Н. Т. ім. Ш“. т. XLV Miscellanea.

Проф. ОЛЕКСАНДЕР ГРУШЕВСЬКИЙ.

Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в.

Соціяльна та політична боротьба українського народа проти польського соціяльного ладу та політичного режіму виявилась і в українській церковній реформації XVI—XVII в.в. Справа внутрішніх змін в українській церкві національній ускладнена була боротьбою проти поневолення. Одночасно приходилось і роздумувати над церковними традиціями і захищати себе від нападів з боку польських впливів культурних та церковних.

Умови життя наложили свій знак і на утвореній тоді вищій школі українській. Вона мала своїм завданням і боротьбу против цих ворожих впливів. Поруч із освітою почесне місце зайняла і полеміка. Перевірка старих традицій та. вироблення нових сполучились із відпором нападів з боку польського панства та католицького духівництва. На основі латинської науки виросла система освіти для діячів церковного життя та полемістів—оборонців від чужих нападів.

Освітні інтереси українського панства не було прийнято на увагу при будові вищої школи української XVII в. Але це панство було втягнено в вир цієї боротьби і з великою уважністю поставилось до нової школи. Чужа вища школа була далека і національно і культурно. Боялись затроєння ворожими думками і поглядами, перенесення їх до рідної хати. Посилали з боязню дітей до чужої закордоної вищої школи, що славилась навкруги добре поставленою наукою, але більшість посилала до близького Київа, до тутешньої Академії.

Бажання панства українського що до освіти невповні були задовольнені. Перед сином полковника чи когось з генеральної старшини була своя життєва карьєра в складну добу Гетьманщини; військо, адміністративна посада, фінансові проблеми займали потім обозного, сотника чи подскарбія. Служба і службові обставини швидко додавали реального знання до того теоретичного, що виносили з Академії. До утворення окремої школи військової, фінансової, ще не прийшло; у вищій школі клали лише основу, на якій потім обов'язки осаула чи діяльність ігумена манастиря накладали свої спеціяльні призвичаєння та вміння.

Ріжнорідний склад учнів Академії поволі впливав на програм, діти шляхетського дому приносили своє. „Починаючи з інфіми (низшої класи) до реторики цей універсалізм учнів приносив свої поправки. На лаві в класі реторики перед учителем сиділи поруч син генерального осаула і син пароха, сам будучий парох, і теми свої вчитель підбирав так, що міг би зацікавити обох. Вправи реторичні, орації, похвали мали темою і військові вчинки, і визначну діяльність адміністратора і уважність до школи певного ієрарха.

З такими поправками в звязку з сучасністю Академія заснована, і під керовництвом духовництва, притягла до себе і старшину доби Гетьманщини. З Академії виносили ці старшинські діти загальну основу, розвій загальний, суму знання, з якого потім приступали до служби, до ріжнородних її обов'язків. Невидко в XVII в. якихсь заходів з боку старшини Гетьманщини внести дальші і глибші поправки до системи Академії. Посилали дітей, обдаровували і при житті і зазначували в тестаменті більші чи менші дари для підтримання та поширення своєї almae matris, яка в своїх класах збирала до купи дітей панства—старшини, багатого козацтва та духівництва. Очевидячки, між панством і Київською Академією утворились добрі відносини і панство задовольнялось в більшості своїх освітних потреб навчанням в Академії Київській. Переглядаючи реєстр студентів Академії з початку XVIII в.. легко помітити тут значну кількість синів старшини.

Для східньої частини Гетьманщини для тутешньої старшини в початку XVIII в. виявилась ще одна освітня можливість: засновано було Колегіум. Задумано її як школу для духівництва—в звязку з новими просвітними планами імп. Петра, в сьому ріжниця цієї школи від її попередниці Київської Академії, що виросла вповні на місцевім ґрунті в звязку з місцевими планами; такою і заснована вона при Білгородській катедрі. Але знов таки інтереси місцевого панства вплинули на організацію цієї школи. Замісць того, щоб бути школою лише для духівництва, вона—Білгородська школа—стала притягати увагу місцевого панства, яке тут в 1720-х роках не мало близьких шкіл для освіти дітей.

Інтереси місцевого панства підтримував представник адміністрації місцевої князь Голіцин. Він разом із ієрархом Тихорським були меценатами Білгородської школи, пізніше Харківського Колегіума. Князь Голіцин добре розумів освітні інтереси тутешнього панства і його уважність до школи була викликана ясним розумінням інтересів своєї верстви. Записані маєтки, як село Пісочки, хутір Гуки від кн. Голіцина та ген. Шидловського, обдарування землями церковними, клопотання про збільшення бібліотеки книгами м. Стефана, це виявляє уважність з боку світської влади місцевої, як і з боку влади духовної: і та і друга розуміли потребу в вищій школі для своєї верстви, піддержували Білгородську школу (пізніше Харківський Колегіум).

Але поволі коло половини XVIII в. намічається зміна в освітних інтересах панства Гетьманщини; хоч воно оточує своєю уважністю—як і раніше—обидві вищі школи: і Київську Академію, і Харківський Колегіум, але вимоги терплять зміну. Втягнена в вир европейських дипломатичних рахунків та европейських війн, шляхта відчуває потребу змін в організації військової справи. Традиційна виучка на самій службі вже не задовольняє, ясніше виявляється потреба в шкільнім підготовленню до військової кар'єри. Артилерійська техніка вимагає шкільного підготовлення, також це виявляється і в сфері військової інжінерської науки. Вища школа в теперешнім (1720—1730 р. р.) складі навчання не може цього задовольнити і мусить статись якийсь компроміс між старими програмами і новими потребами.

Друга течія, яка теж вимагала з боку панства змін в традиційній системі школи, це—нове товариське поводження. Старі звичаї та манери лівобережного панства здавались перестарілими, коли з півдня попадали до столичного оточення, чи у себе дома починали обертатись серед заїзжих службовців. Тутешня українська мова і українська вимова російських слів давали провінціяльну ознаку, якої так старанно хотіла швидше позбутись панська молодь Гетьманщини в 1740—50 р. р. Навпаки

знання европейських мов повишало її в очах столичного товариства і через те здавалось дуже потрібним молоді Гетьманщини.

В цім напрямі йде праця коло зміни шкільного навчання. Технична підготовка, европейські мови та манери товариського поводження—так виявляються в половині XVIII в. освітні інтереси панства Гетьманщини, його вимоги від вищої школи. Тут вже росходяться інтереси панства і духівництва, які раніше на спілку будували і підтримували вищу школу, чи то Академію чи то Колегіум. Давня школа—спільна для обох верстов—мала розділитись на дві окремі самостійні школи в залежності від освітних вимог кожної верстви зокрема і дві школи—світська панська і богословська для духівництва — мали жити по свойому окремому програму, самостійно.

Ускладнення освітних вимог панства впливало на спільну вищу школу шкідливо для освітних планів верстви духівництва, і представники його починають думати про надання цій єдиній вищій школі вузшого богословського характеру для однієї лише духівницької верстви. І при підготовці вчителів це питання теж неминуче вставало перед духовними керовниками вищої школи. Для Харківського Колегіума була можливість посилати учнів для підготовлення до Германії, і при тому треба було намітити завдання такого підготовлення. Коли духівництво почало висловлювати плани реорганізації вищої школи, панство Гетьманщини та Слобожанщини висловилось—з свого боку—против цього. Поки не було утворено окремої, і далі єдина вища школа мала задовольняти обидві верстви громадянства. Для Колегіума і далі князі Голіцини були оборонцями попереднього стану і широкого призначення школи. І пізніше кн. Голіцини робили відповідні заходи, щоб затримати за Колегіумом той же самий характер і звертались в тій справі до столиці (це в 1790-х роках): так уявляли собі чільні представники панства в ті часи—в середині XVIII в.— потребу вищої загальної освіти.

Для задовольнення потреби в специяльних знаннях при Колегіумі Харківському—без зміни його власної системи викладання—для панства утворено було окремі додаткові класи (1765 р.), з тим заміром, щоб дати спеціяльні для військової служби потрібні відомості. Отже було заведено до програму артилерію, інженерські виклади, геодезію: цими викладами можна було задовольнити поки що вимоги старшини Гетьманщини та Слобожанщини. Ті ж самі освітні інтереси панства відбились і на програму Харківської середньої школи кінця XVIII в. (Казенного училища), де теж до проґраму було заведено геометрію, геодезію, фортифікацію, артилерію і де учні учились робити укріплення, та здобувати їх в артилерійських маневрах, як згадано в споминах Ярославського про кінець XVIII в. І далі місцеве панство мріяло про технічну шкільну підготовку до військової служби: це виявилось десятоліттями пізніше при утворенню Харківського Університету, коли місцеве панство, підтримуючи думку про заснування Університету, гадало про викладання там і военних наук, про якийсь окремий факультет военних наук з метою підготовити до служби в війську і нарікало на нездійснення свого плану в проекті навчання в Харківськім Університеті.

В другій половині XVIII в. для панства Гетьманщини і Слобожанщини були такі освітні шкільні можливости. Як найвищий ступінь—Київська Академія та Харківський Колегіум, ще з латинською основою викладання з де якими лише уступками новим течіям в системі наук. Стара основа—латинська мова і письменство—залишилась в повній силі в Київській Академії, заховувала своє значіння і в Харківськім Колегіумі. Система класів з окремим навчителем в кожнім залишилась давня;

постійні вправи на латинській мові давали уміння промовляти латиною часом вільніш, ніж на мові російській, де не було таких розроблених приписів красномовства та завсіди готових цітат, як це було з Горація, Ціцерона, Квінтіліяна для промов латинських. Успішність в латинській мові урівноважувала неуспішність в инших науках і давала можливість переходити до слідуючої класи (в споминах Топчія про захування цієї традиції і далі).

Лише поволі коло латинської мови, як основи викладання, завоювала права російська мова; це були вимоги нового часу, але лише поволі їм давали задоволення прихильники традиції. Заміна здавалась консерваторам невповні доцільною, хоч для богатьох учнів латинська основа була перешкодою для вчення і вони не могли її подолати. Для тих, що не могли опанувати латини, приходилось часом робити „словесні“ класи (два), які давали зменшену підготовку для низших ступнів служби коло церковного престола. Як уступку новим течіям розглядали заснування класи російської граматики, заведення викладання російської елоквенції та поезії, рівно ж ведення диспутів на російській мові.

Учнів в Колегіумі бувало до 700-800, в старшій класі бувало 5-6% всього числа слухачів. Відсоток дітей старшинських поволі зменшувався чим близше підходило до кінця XVIII в. та початку XIX в.

Заведення нових європейських мов було також ознакою нових течій. Як зазначено було раніш, знання європейських мов розглядали як прикмету нового товариського поводження. При огляді арх. білгородським Самуїлом Миславським Колегіума та додаткових класів при нім привітання говорили учні на мовах французькій, німецькій, італіянській. Це викладання мов йшло остільки успішно, що місцевий губернатор Щербинін думав навіть клопотатись про заведення друкарні, щоби в ній друкувати переклади з європейських мов для заохочення учнів в їх справах та поширення тодішньої російської літератури, але ці заміри не здійснились. Такий зразок показує нам, оскільки сучасники цікавились поширенням викладання європейських мов.

Військову технічну підготовку до дальшої служби в війську одержували або в столиці в спеціяльних школах або на місці в тих додаткових класах з новим програмом.

Нарешті, бажанням засвоїти нові манєри товариського поводження задовольняли приватні пансіони, що почали в другій половині XVIII в. зявлятись в містах Гетьманщини та Слобожанщини. Ці пансіони як раз відповідали бажанням місцевого панства і програм їх пристосовано до потреб часу та бажань верстви панської. Зміни також проваджено в звязку з реальними умовами та настроями оточення і через те тут були ріжні варіяції. Так, наприклад, до програму Чернигівського вільного пансіона для шляхетських дітей заведено крім мов та граматики ще математичні науки—аритметику, геометрію, тригонометрію; остання наука, очевидячки, звязана з певними практичними завданнями—геодезії; далі вчили ще географії та історії (Топограф. описаніе Черниговь. г. 1783 р.) Инші пансіони мали свої окремішности в системі викладів, але всіх об'єднує уважність до навчання добрим манєрам товариського поводження. Через те організаторами та керовниками часто виступали заїзжі чужосторонці поруч з місцевими людьми з славою дотепних педагогів (наприклад, в Харкові таким досвідченим педагогом вважали керовника приватного пансіона панотця Фотієва—див. у *Багалія*, Очерки, т. І). З французських пансіонів відомі оповістки Харківського французького пансіона ще з 1777 р., отже ця традиція французьких пансіонів має свою давнину.

Вісімдесяті роки принесли для Гетьманщини та Слобожанщини перенесення загально-імперської шкільної системи. Як взагалі в імперії, так і тут утворюється сітка шкіл, губерньских та повітових з єдиним програмом та єдиною всюди організацією. Це нищило місцеву українську систему шкільну з індивідуальними місцевими ознаками і втягувало в загально-російську освітню реформу. Так, ламаючи старі шкільні традиції, виникли в Гетьманщині та Слобожанщині нові школи, загально-освітні, без воєнно-техничного чи богословського нахилу. Програм цих шкіл не нагадував попередніх і до нього треба було пристосуватись місцевій старшині. Основа реальна, близче до потреб життя, без елоквенції, реторики, але за те з поширенням математичного програму, де входила геометрія, механіка, з включенням фізики та природознавства, і навіть звичайної архітектури (не воєнної). Програм, як придивитись, для чотирьох класів був досить складний і не задовольняв вповні ні одної з тих освітних течій серед панства, які ставили свої вимоги до школи. І ті, що трималисъ Київської Академії і Харківського Колегіума по-старому, і ті, що шукали в школі підготовлення до служби в війську, не знаходили задовольнення в новій сітці губерньских і повітових шкіл. Першим бракувало тієї основи літературної, по якій ішов і росподіл учнів на окремі групи: в Академії були класи піїтики і реторики, а в початкових школах серед козацтва в селах Гетьманщини учні поділялись на часословників, псалтирників, ірмолойників—таж система росподілу по літературному матеріялу.

В новозаведеній школі цієї основи літературної вже не було, увагу поділено між ріжними групами наук, вигляд школи через те ставав менш ясним та суцільним. Перші ступні викладання в новій школі конкурували з початковими школами старого типу, але не відразу їх замінили. Контінгент учнів свій окремий для нових шкіл зложився не відразу, до реформи системи шкільної освіти для духівництва не зформувалось ще росподілу дітей ріжних верстов по їх майбутній спеціяльности, і діти панства не росходились на перших же кроках шкільної освіти від дітей духовництва. В новій школі в перші часи переважали діти панства, коли воно вже придивилось до нової школи, і поки ще не отримало для виховання своєї молоді окремих шкіл. Уряд заохочував місцеве панство піклуватись долею школи і ставив кураторами шкіл—штатними чи почесними—осіб з місцевого панства, найбільше таких, що раніш служили в війську. Ці заходи уряду мали допомогти новій школі знайти признання серед місцевого панства і відвести його від шкільної традиції малих приватних шкіл.

Вперше тепер рішучо підкреслено було урядовий характер шкільної реформи та виповіджено війну старим шкільним традиціям, як невідповідним для панства. Малим школам мав прийти кінець; від дячків взято було дітей і передано до повітових шкіл. Але цю зміну не зразу вдалось перевести наприклад, в Ніжині, де була повітова школа, давня традиція заховувала свою силу і своє значіння, віддавали дітей до соборного дячка, до дячихи, до паламаря, до „старовѣрскаго майстра“ (повідомлення куратора Ніжинської школи).

Урядові роспорядження наказували робити спеціяльні обслідування шкільної справи, виявити, тих, що без дозволу вчать дітей, забороняти їм це робити далі і накладати грошові кари на неслухняних. Наслідком таких шукань та переслідувань приватні школи дрібнішали, 30 учнів це вже стає великим числом, середня кількість трохи більше десятка учнів на одного вчителя: при такій кількості учнів заняття не звертали на себе

уваги ревізорів. Другий наслідок був той, що заціливши, приватна школка перемінила свою клієнтелу і в містах далі притягала лише з міщанської верстви дітей, инші верстви залишились по-за її впливами.

Таким чином, на початку XIX в. закінчився процес розгалуження шкільної справи. Внутрішні вимоги верстов що до шкільної освіти зійшлись з ропсорядженнями уряду, опертими на тіж самі бажання панства. Стара школа загальна по свойому програму та по складу учнів, відступила своє місце новій, спеціяльній по своїм програмам та пристосованій до вимог певної верстви і тільки для неї приступній.

Акад. СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

Біля початків українства.

Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва.

I.

Ясним, а проте тихим загорілося світом на самому сконанні XVIII в. українське літературне відродження. Так само тихим, рівним світом світило воно в перші десятиліття свого існування. Розпочинаючи велике, мовляв Куліш, діло соціяльного реформаторства, людину ставлячи в особі потріпуваного мужика-кріпака, справжню в середині революцію счиняючи—українське письменство того часу на около не виходило з меж лояльности до утертих державних форм, ніби мирилося з ними й навіть ані мріяло ще про політичне відродження і буття нації, як такої. Півстоліття вже минало від сміливого почину Котляревського, літературне відродження перекинулося й до Галичини та забуяло од Кубані (Кухаренко) аж до Сяну (Шашкевич з товариством), батько новітнього нашого письменства встиг у могилу зійти—а його нащадки літературні й наступники все ще твердо додержували азбуки лойяльности й по-за своїм тихим світом культурної роботи ніби й не догадувались, яке за ним велике криється полум'я. І раптом воно спалахнуло...

На передодні, можна сказати, вихру, що струснув цілою Європою й схитнув культурний світ з його підвалин—тут, у Київі сімдесят і п'ять років тому, в половині 40-х років, гурток ентузіястичної молоді з молодим істориком та популярним поетом на чолі зробив першу пробу нові заложити підвалини під українську роботу. Маю на думці знамените Кирило-Методієвське Брацтво, що хоч і не почало було через своє недовге життя й жандармську вівісекцію робити практично, але ідеологично нову розгорнуло сторінку в історії українського руху. Воно вивело українство з тісних суточок літературного провінціялізму і включило в систему світового руху, надавши разом і яскравого політично-громадського обличчя. Воно сформулувало першу виразну програму старого українства, як політично-громадської течії серед інтелігенції, на певних ідеологічних підвалинах засновану. Воно було само наслідком не так невиразних настроїв, як свідомої вже волі, не так самого чуття, як глибокого розуму, і одбилося на всій дальшій історії української ідеї, своєю печаттю позначивши її аж до останніх, можна сказати, днів. Був це, кажучи фигурально, перший крик новонарожденої української думки й од його починаємо історію українського політичного розвитку не тільки ми, ба й люде далекі од українства приділяють йому „своеобразное и почетное мѣсто“ [1]) в історії слов'янського порозуміння взагалі. Я не торкатимусь на цім місці ні за-

[1]) Пыпинъ А. Н. — Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ. СПБ., 1913, стор. 94

мірів, ні діяльности, ні долі Брацтва та поодиноких його членів,—спинюся тільки на тих моментах, що підготували заснування цієї організації, росчистили їй ґрунт, таких, а не инших надали їй рис і зробили взагалі не тільки можливим, а може і політично-неминучим факт, перед яким з подивом і пошаною схиляємо нині голови. Моє завдання—вияснити причини й обставини народження політичної думки серед української інтелігенції половини минулого віку.

Три політичні моменти складаються на основну фізіономію Брацтва, надаючи його концепціям надзвичайно яскравих, своєрідних, оригінальних і на той час глибоко радикальних рис: автономізм, як самостійність культурно-державна української нації, народоправство, як державний принцип взагалі, на демократії побудований, і федералізм, як спосіб урядження межинародних стосунків — поки що в сфері слов'янства, але безперечно з ширшим принципіяльним закроєм. На цих трьох принципах, міцно злютованих до того ж глибоким гуманізмом та християнською етикою, стоїть увесь світогляд братчиків, до них же, коротко кажучи, можна звести і всю програму Брацтва, як цілого, і в його теоретичних підвалинах, і в практичних висновках та постулятах. І ця програма та світогляд цей не були вигадкою кількох фантастів. Як зараз побачимо, це було тільки останнє може слово тих традицій, які зародились тут, на Київському ґрунті, дуже давно, достигали поступово й дали нарешті, як стиглий плід, програму нашого Брацтва: Братчики тільки синтезували ті давні традиції і ті впливи перехресні і — то вже їхня індивидуальна заслуга, що вони влучили в найболючіше місце сучасности й з неї та і з минулого вибрати потрапили саме те, що найбільш не самого моменту потребам відповідало, а ставило питання докорінні і на повен зріст, у всій їхній, як на свій час, широкій трактовці.

Середина минулого століття взагалі була критичним моментом в історії людськости, свого роду межéю поміж старим світоглядом та новими тенденціями. Проблеми, що поставила була на своїм прапорі велика французька революція, не одразу увійшли до життя, як факт, як практика. Хаотичний груз од руїн феодального ладу ще заважав вільному ходові людей і народів до кращого життя, але що далі йшов час, тим вільніше почувала себе думка людська, тим ширші захоплювала вона обрії, тим дужче вдаряла на все, що поступ людськости спиняло. Пишно росцвітається на руїнах феодальних стосунків капіталізм і несе з собою не тільки промислові успіхи в сфері чистої техники, а й соціяльний росклад, формування нового стану, пролетарського, те робітниче питання висовує, що заявивши про себе в 40-х роках вікопомним Комуністичним Маніфестом Маркса-Енгельса, робиться з того часу віссю, круг якої вся державна і світова політика обертається. Нові матеріяльні обставини, перегруповання громадських сил ізробивши, викликали до життя й нову ідеологію, повалили до решти уламки старого ладу. Реставрований на-швидку абсолютизм, у „Священному Союзі" освячений, у системі Меттерниха та в Миколаєвській Росії вживлений—всюду в Західній Європі падає безповоротно, а навіть у східній, у тій, що була „черна неправдой черной", Росії дістає перші перестороги, що за якийсь десяток років довели до Кримського погрому, потім до скасування кріпацтва, до перших, коли не лічити ізольованого дворянського руху в повстанні декабристів, прóявів потужного революційного руху, якого переможне закінчення припадає аж на наші вже часи. Скрізь—у літературі (аболіціонизм і народництво), в філософії (позитивизм), у науці (дарвинизм), у техниці, в політиці, в громадському й державному житті, в економічних і соціяльних стосунках—ми бачимо, як народжуються і нуртують, на верх вибиваючись, нові сили

й виявляють себе величезними здобутками, як величезною ж і боротьбою за існування, за перемогу. Можна сміливо сказати, що XIX вік взагалі був переступною добою в історії людської цівілізації, а в йому саме середина визначила доконечно той шлях, що ним далі мала йти людскість у своєму невпинному ході до визволення.

Такий-от був той загальний фон, на якому наше Кирило-Методієвське Брацтво стало одним із часткових прóявів внутрішнього пуртування на українському ґрунті, першим голосним криком збудженої до життя української нації. Одбиваючи на собі безперечно загальні ідеї віку, наше Брацтво вживило і ті тісніші обставини, що торкаються тодішньої Слов'янщини, Росії, України, і навіть самого Київа.

II.

З погляду цих тісніших територіяльно обставин далеко не випадковим було, що оцей перший яскравий прояв слов'янського єднання пішов з України, а потужний крик українського народу залунав саме з Київа. Київ бо з цього погляду мав давні, славні і гучні традиції, яких не могли навіть віки рабства і пониження винищити й які систематично і регулярно, як зараз побачимо, оживають і вибиваються в його минулому на верх. Саме становище нашого міста здавна висовувало його на ролю посередника у всяких межинародних справах. Поставлений на головній артерії південного сходу Європи, на Дніпрі, до того ж на найвигіднішому її місці— близько гирла останнього з головних судоходних допливів, з одного боку, і в безпечній віддалі од пограниччя з таємничим степом, отим Диким Полем, з другого; в центрі між Сходом і Заходом, Півднем та Північчю, з третього—Київ самим становищем своїм надавався як найбільше до ролі одного з світових осередків, посередника в межинародних зносинах, яку історична доля на його поклала. І він цю синтетичну, об'єднальну службу свою світовій культурі одбував справді. Ми знаємо, що з його ще на світанку нашої історій був найголовніший пункт на великому шляху „із Варяг в Греки", єднаючи далеку Північ похмуру з соняшним центром тодішньої культури, Византією. Так само ми знаємо, що представники далекого азіятского Сходу і представники тодішнього європейського Заходу в своїх зносинах стрівалися знов же не де инде, як тут, у Київі. Цьому саме Київ і завдячує свое місце, як великого в старовину культурного центра, огнища межинародних стосунків і разом метрополії східно-слов'янських земель, справжньої „матері городів руських". На цьому стояла і державна вага Київа, ота вічна боротьба за його давніх політичних сил, бо хто посідав Київ, той у руках мав ключ до Півночі і Півдня, Сходу і Заходу, і тільки тісний світогляд фанатика-войовника міг воліти й перевагу перед Київом давати такому-от наддунайському Переяславцю з його далеко вузчим районом впливу та безпосередніх зв'язків. Не випадково саме в Київі перехрещуються найрізноманітніші впливи з усього відомого тоді світу і глибокий має зміст ота наша літописна легенда, що заступників од усіх відомих тоді візнаннів редігійних—з Сходу, Заходу і з Півдня—збірає до Володимира Великого: обернути його у свою віру—значило разом і під свій вплив підбити цюю осередкову землю, ближче з нею породичатися й maximum осягнути користи. Київська князівська династія й справді увійшла незабаром у тісні родацькі зв'язки з одного боку з блискучою Византією, з другого—з далеким Заходом. На київському столі великокнязівському ми бачимо пишних царівен з Византії, як і київських князівен у подружжі з могучими Капетингами, не кажучи вже про всякчасні стосунки з скандинавськими сторонами. В політичній системі тодішнього світа

займає, як видко, Київ надто почесне місце і як раз таке, що виробляло йому репутацію й традиції одного з світових центрів людського єднання,—і не випадково декому з сучасників здавався Київ самому пишному Царгороду суперником.

Татарська навала XIII віку, занепад і загибель Византійської держави під тиском мусульманського світу та доба великих одкриттів географичних, що нові показала шляхи європейцям на Схід і навіть новий світ здобула за океаном—переставили центри культурного життя і світової політики. Київ лишивсь тоді осторонь, з боку од великої дороги людського об'єднання й занепав був разом з цілою країною, для якої був осередком. Так перебув він довгі віки в занепаді і забутті, серед руїн давнього побуту та далеких виблисків колишньої слави. Але не вмерла давня традиція, як не вигасла й фізична потреба в такого роду культурному осередкові та посередникові, хоча й у вужчих уже межах. І от коли з другої половини XVI в. Україна починає віджививати потроху, Київ незабаром займає знов домінуюче у їй становище. Роля Острога, Львова й инших міст, як центрів тодішньої нашої культури, точилась дуже не довго; вони метеорами пролітають у нашій історії, щоб вагу свою скороминущу здати знову ж таки Київу. З першої половини XVII в. він ще раз одновлює свої традиції й стає культурним осередком, що постачає ідеї, засоби освіти і культуртрегерів на ту частину Слов'янщини, яку історичний процес осторонь поставив був од західньої освіти і політики того часу. Він зробився передатковим місцем знання, науки й письменства і навіть громадських форм на Московщину, на Білорусь, на Волощину, на Балкани. Православні сусіди чуйно прислухаються до того, що робиться в Київі, й його здобутками живляться. Потужний на Україні брацький рух у київському брацтві знаходить своє завершення й укоронування. Літературні інтереси знаходять своє найвище задоволення в діяльности на Київському ґрунті — згадаймо хоча б Лаврську друкарню з її літературним гуртком, що надзвичайну розгорнув продуктивність і витонченість як з літературного, так і з техничного боку. Потяг до освіти, що виявлявся „фундуванням шкіл посполитих", знов же таки найвищого досяг щабля в Київо-Могилянській колегії, згодом академії, єдиній вищій школі на цілу православну Слов'янщину й єдиному розсадникові вчених для неї. Українське письменство з Київа так само далеко навкруги пускає своє проміння, впливає на сусідів та й у них викликає початки нового літературного руху. З часів Хмельницького Київ набуває знову ваги й політичного центру, що знаходить голосний відгук в анналах тогочасної світової політики. І не вважаючи на суворий вітер з Півночі, що повіяв на Україну по 1654 р. і незабаром приморозив первістки культури, науки і письменства, ролю й традиції культурного осередку Київ зберіг аж до нових часів, коли вимагання часу на нові вже підвалини поставили потребу національного самоозначення. Але вже в ті, попередні, часи саме тут, у Київі, зародилась ідея слов'янського єднання, правда, неясна ще й невиразна, але тим знаменніша, що вона, треба думати, робила деякі підсумки практиці того часу.

Думку про самостійність українського або руського, як тоді говорили, ба навіть „сармато-козацького" народу виразно поставили вже перші українські публіцисти кінця XVI-го й початку XVII в.—звичайно, навпроти головним чином Польщі, що завзялася була тоді зденаціоналізувати Україну. Автори „Апокрисиса", „Перестороги", а надто „Треноса", під покривкою релігійних інтересів чи й без них, сміливо і різко ставлять ідею самоцінности і самостійности українського народу. Цю ідею перехопили у них далі діячі київських культурних гуртків, але поширили її згаданою

вже проблемою слов'янської взаємности, слов'янського єднання. В гуртку Плетенецького, якого ідеологом був Захарія Копистенський, вже виразні бачимо слов'янофильські концепції на ґрунті літературного єднання. Подаючи напр. свій переклад однієї з книг Івана Золотоустого на тодішню українську мову, Копистенський так озивається до всіх слов'ян: „Приемліте його плем'я Россове і Слав'яне і Македонове; стяжіте і Болгарове, Сербове і Босняне; облобизайте і Істрове, Іллірикове і Далматове; срящіте і Молдов'яне, Мултяне і Унгровлахове; всприйміте і Чехове, Моравляне, Гарватове,—і вся широковластная Сарматія взлюби і притяжи и". [1]) Це безперечно відгук тих слов'янофильских настроїв, якими жив київський гурток Плетенецького й які сами були наслідком позиції Києва та його культурних засобів для Слов'янщини того часу. У инших письменників київських знайдемо навіть деякі практичні висновки та постуляти з отих слов'янських симпатій. Так, Галятовський (у „Лебеді"), Радивиловський (у казаннях), Баранович ставлять уже так звану східню проблему, вимагаючи визволення балканських слов'ян з-під кормиги турецької. Баранович у цьому йде ще далі і мріє навіть про федерацію з Москви, Польщі та України, що створила б нездоланну державу і таким способом, втягаючи потім до себе инші слов'янські народи, усім їм забезпечила б ясну будуччину та щасну долю. Нехай це були мрії, але мрії надто характерні. Вони показують, що було щось на Київському ґрунті таке, що ставило питання межинародньої солідарности й єднання. Так одбилося ще в XVII в. осередкове цього міста становище серед слов'янських народів.

III.

Кінець XVIII-го й початок XIX в. це був час, коли загальної своєї вартости признання здобула не тільки особа людська, але й нація, як така. Під впливом, з одного боку, ідей французької революції, головним чином декларації прав людини та громадянина; під впливом з другого, американської війни за визволення, а потім цілої низки европейських війн на початку XIX в.—перед народами, що втягувались потроху у вир новоорганізованого капіталістичного життя, встали питання про власну долю незалежно від долі держав, до яких належали, про свою майбутність не як державних організацій, а саме як націй, як колектива людського з власними інтересами й метою, культурними, а не самими політичними ознаками об'єднаного. Всюди повстають національні організації визвольної натури, що ставлять собі за мету об'єднання й визволення нації з-під ярма чужинців (Італія, Німеччина, Греція, Слов'янські народи); передові люде часу, як Байрон, несуть свої голови на вівтар визволу націй з поневолення. Народжується теорія національности в філософії Фіхте-Старшого; одбувається серед поневолених націй потужний процес романтичного захоплення ідеєю народности та національного відродження. Політичні, економічні й літературні фактори все в одну б'ють точку; впевнений розвиток капіталізму будить і до життя кличе померлі ніби народности... І заворушились надгробки, захитались хрести на могилах живцем похованих, „не історичних", мовляв, націй. Кладовище народів повне стало отих воскреслих мерців, примусом колись на холодне ліжко національної смерти покладених. Один по одному встає той чи инший Лазарь серед народів, і навіть з ознаками роскладу і тління—„уже бо смердить", казали про його—жваво, з поновленими силами втягується в життя, і теє втягування набірає рис національного відродження. Як же події ці одбилися тут, на Україні?

[1]) Титовъ Ф., проф.,—Типографія Кіево-Печерской Лавры, приложеніе къ первому тому. Кіевъ, 1918, стор. 102—103.

Серед воскреслих слов'янських народів був, як знаємо, і народ український в особі своєї тодішньої інтелігенції. Її захопила ідея національного відродження слов'янських народів і цю ідею вона прикладає до свого ґрунту в літературних спершу, а потім і в політичних формах. Автономистичній принцип, що мав своїх борців і мучеників безліч з 1654 р., не вивітрився ще; автономні традиції жили в пам'яті українців і саме вони й були стимулом до бажання знайти якийсь вихід з мертвущого централізму, що вже сам один роспаношився був на руїнах старожитних вольностей українських. Бажання це пробивається не тільки в таких літературно-громадських фактах, як надзвичайна популярність саме того часу знаменитої „Исторїї Русовъ" псевдо-Кониського, але навіть всупереч тому процесові збезкровлення українського народу новим „исходом" інтелігентних сил, що відбувсь безпосередньо перед цим. Наперекір цьому шкодливому й болючому процесові, на Україні, тісніше—в Київі знов стають у першій половині XIX в. на чергу дня справи межинародніх стосунків та їх справедливого розв'язання. Ці перші спроби поставити і розв'язати національну проблему для нас особливо цікаві, бо вони ж були безпосередніми предотечами і наших Братчиків.

Сто з верхом років тому, а саме 12 березня 1818 р. засновано в Київі масонську ложу „Соединенныхъ Славянъ" („Les Slaves réunis"), що мала, як видко, спеціяльні завдання політичної й громадської натури. Сама бо її назва та знак—хрест із написом „jedność słowiańska"—завдання ції ставлять виразно. „В ложі,—доводить історик масонських організацій на території бувшої Росії, В. Семевський,—членами було багато поляків, росіян та українців, і сама її назва показує бажання встановити дружні зв'язки між цими трьома частками місцевої людности" [1]). Але—треба думати – не тільки про місцеві справи та стосунки йшлося тут: безперечно мусіло бути щось ширше. Адже ідея слов'янської єдности, звичайно, сама вже виходить по за-межі місцевих справ, і вже це одне свідчить, що ложа „Соединенныхъ Славянъ" і ширші мала завдання, цілу Слов'янщину своїми думками обіймаючи, як перший ступінь до федерації народів. У всякому разі цю ложу треба поставити, як одно з перших кілець у тому ланцюзі політичних і федералістичних змаганнів, що вже кілька літ потому виявили себе рішуче й яскраво на київському ж таки ґрунті в таємному, суто вже політичному товаристві, що теж гасло „соединенныхъ славянъ" поставило в своєму заголовкові.

„Общество Соединенных Славян" виросло з колишніх масонських елементів р. 1823-го, але поставило собі вже далеко конкретніші й чисто політичні завдання. Насамперед стає воно безоглядно на федералістичний ґрунт і в своїй програмі його особливо підкреслює. Як писав один з найвизначніших членів цього товариства, Горбачевський, вони „за головну мету мали визволення всіх слов'янських племен од самовластя та знищення національної зненависти, що поміж деяких з них зародилась, і поєднання всіх слов'янських земель у федеративній спілці." [2]). Кожна держава з федеративного того зв'язку у себе дома, в середині, мала бути цілком незалежна і тільки спільні справи федерації підлягали б федеративному конгресові. Відповідно до тієї мети бачимо у „слов'ян", як звали себе члени товариства, і деякі одміни в тактиці, якими вони різнили од централістичного „Южнаго Общества", що тоді ж таки заснувалось було на Україні з елементів зайшлих, як частина російських революційних організацій. „Южане" мали на думці єдине счинити військовий бунт

[1]) Семевскій В. И. — Политическія и общественныя идеи декабристовъ. СПБ 1909. стор. 303.

[2]) Горбачевскій И. И.— Записки декабриста Москва, 1916. стор. 17—18

на дуже централізованих основах; „слов'яне" ж дбали про широку політичну роботу, до якої затягали заступників од усіх шарів громадянства, планомірну й організовану пропаганду провадючи. Доля декабристської змови, а разом і повстання на Україні, показала, що власне „слов'яне" в тих змаганнях мали рацію, хоч і мусіли тоді поступитись перед прискореним маршем своїх антагоністів од централізму. Останнє було сущим нещастям для громадського розвитку на Україні, бо переможний тим разом централізм затяг федералістичні елементи на Україні в фантастичну, мало або й зовсім не підготовану гру, що скінчилась не тільки повним таємних товариств розгромом, але й зупинкою в громадському розвиткові. „С сего времени,—як згадував опісля Горбачевський,—славянский союз существовал только в мыслях и сердцах немногих, которые не могли забыть возвышенной и великой, хотя, может быть, по мнению некоторых, мечтательной идеи федеративного союза славянских народов"[1]). До цих „немногих", які разом з ідеєю федерації мали вже й зерно національної української свідомости, належали, опріч автора допіру цитованих слів, Петро Борисов, Драгоманов, дядько знаменитого українського діяча, Микола Маркевич та инші. „Вы еще найдете у нас живымъ дух Полуботка"[2])—ці слова останнього добре показують, що федералізм переставав бути вже абстрактною мрією, а прищеплювавсь на пні, що з конкретного ґрунту українських традицій виріс, і дожидавсь лиш слушного часу, щоб широко пустити од себе парости навкруги.

І такі парости ми справді таки й знайдемо на всі боки від основного пня.

З членів згаданої вже масонської ложі, що мали зв'язки потім і з товариством „Соединенных Славян", особливо цікавий нам дідич з Полтавщини, Василь Лукашевич як своєю особою й зв'язками, так і діяльністю. Через його Київ єднався з Лівобережжям, з Полтавою, з тамтешньою масонською ложею „Любви къ Истинѣ" з такими її членами, як Ів. Котляревський, Кочубей, Тарновський, та з гуртком автономистів, що купчився коло відомого князя Мик. Репніна. Та діяльність Лукашевича сягала ще глибже до ґрунту. Одночасно він заснував був і якесь, ближче нам невідоме, українське таємне товариство, щоб гуртом добувати незалежности Україні. Це товариство було, здається, досить численне і мало зносини як з російськими, так і з польськими політичними організаціями, ставлючи свого привідцю нібп в центрі тодішніх політичних організацій. Живим мостом у другий бік—між українцями та поляками й росіянами—на Правобережжі був відомий Тимко Падурра, абиякий віршовник, але безперечно цікава з політичного боку постать. Типовий агітатор свого часу, він з одного боку спитувався зав'язати зносини з Котляревським, а з другого—пактує на виразно українському ґрунті з декабристами. В південному відділі декабристів,—як чував од самого Падурри небіжчик К. Михальчук,—на якійсь нараді їхній у Василькові чи в Білій Церкві був Падурра й промовляв про Україну, во ім'я справедливости вимагаючи визнати право її на автономію, і це викликало величезну сенсацію і нібито спонукало Рилєєва написати свою поему „Войнаровський"[3]). Що через Падурру йшли звязки і в другий бік—до польських конспіративних гуртків, які саме готувалися вже до повстання 1830—31 р.—про це можна й не розводитись, бо це само собою розуміється.

[1]) Там-же. стор. 15.

[2]) „Русская Старина" 1888, кн. XII, стор. 599.

[3]) Михальчукъ К. П.- Изъ украинского былого „Украинская жизнь", 1914, кн VIII-X, стор. 83.

IV.

Бачимо, таким способом, цілий клубок вплизів—далеких і близьких, осередку і традицій, подій і ідей,—що відбилися кінець-кінцем на ідеології Київського молодого гуртка 40 років. Загальні історичні обставини часу, далекі традиції, що випливали з географичного становища Київа, умови місцевого ґрунту, брацька практика і слав'янофильство наших людей XVII віку, етична наука Сковороди й республіканизм наших автономистів XVIII в., федералізм та романтична ідеологія початку XIX в., інтерес до загальних проблем народности й національні відродження та національний месіянизм, практика російсько-польських конспіративних товариств і автономистичні традиції українського громадянства—все зійшлося й перехрещувалося тут у Київі. В фокусі того перехрестя стало Кирило-Методієвське Брацтво, зібрало в собі ті ріжнородні впливи й густим снопом ясного світла одбило їх не тільки на сучасність, але й на майбутність. На майбутність навіть більш, ніж на сучасність, бо коли сучасники не завжди можуть правдивий дати осуд подіям, то нам здалека, з історичної, мовляв, перспективи далеко відніші робляться причини, обставини і наслідки події. Бо коли одні з сучасників, як напр. знаменитий критик Бєлинський, реагували на справу братчиків прикрою лайкою [1]), а другі, як молодий тоді бібліограф Ст. Пономарев, повним недомислом та зніяковілістю [2])—то вже Пипін характеризує діло Кирило-Методієвців як „глубокое, задушевное, исторически-сознательное стремление", що прийшло на місце самого-но дилетантства й романтизму попередніх часів [3]). А в міру того, як ми одходимо далі од події—обрії перед нами все ширшають і діло братчиків тим більшої набірає історичної ваги, що мов лушпиння одпадає все випадкове й лишається саме тільки істотне зерно події. Тепер ми знаємо, що програма братчиків була логічним і неминучим завершенням того розвитку ідей серед українського громадянства, що початками своїми сягає у сиву давнину; що не випадково вони взяли назву брацтва, а переняли її од славної пам'яти українських брацтв минулого; що слов'янофильство їхнє так само на давніх базувалося традиціях і було разом відповіддю й на потреби свого часу; що автономізм був одгуком довгої та впертої боротьби українського народу за незалежність і національну индивидуальність і логічно виростав під потужними впливами „Исторії Русовъ"; що федералізм корінився в місцевому ґрунті й мав своїх виразних попередників; що етичність світогляду безпосередно зв'язана з діяльністю старчика Сковороди; що демократичністю й народоправством, вимаганнями соціяльної волі та рівности тісно стикаються братчики з духом свого часу, що вже тоді подав гасла визволення для всіх трудящих. Ми знаємо, що не випадково навіть Україна, а на Україні Київ став колискою цієї грандіозної з історичної перспективи події, бо, як ще Гільфердинг влучно завважив—„Киев ближе к другим славянам, чем Москва и точно также племя малороссійское ближе къ ним во всех отношеніях, чем великорусское", стоючи, „как бы на середине" поміж їми певного роду „связующим звеном" [4]). Ми нарешті знаємо, що не дурно на чолі молодих ентузіястів стояли і перед вели— історик і поет: перший надав Брацтву глибини й поважности в меті та

---

[1]) П. В. Анненковъ и его друзья. СПБ. 1892, стор. 604–606.

[2]) Радченко Л. И.—Матеріалы для біографіи С. И. Пономарева—в книзі: Письма... къ библіографу С. И. Пономареву. Москва, 1915, стор. XXIV—XXV.

[3]) Пыпинъ А. и Спасовичъ В.—Исторія славянскихъ литературъ, т. I. СПБ., 1879, стор. 379.

[4]) Гильфердингъ—Собраніе сочиненій, I, стор. 338—340.

оглядности в засобах, другий—додав од свого вогню, ентузіязму, безмірної віри й тієї „задушевности“, яка характеризує сторінки „Кобзаря“. Брацтво самим фактом свого заснування й своїми замірами привселюдно промовило—

що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древле слово
Розтліннеє, а слово нове,
Між людьми к р и к о м пронесе,

як згодом писав натхненний вітія братчиків.

І слово їхне було справді криком. Криком бурі од великих заворушеннів, що наближалися наслідком великої ж таки й кривди на землі, криком перестороги, першою ознакою того, що так далі, як жили люде—жити не можна. Та даремно для свого часу пролунав цей перестережливий крик: його не вчуто і молоді ентузіясти роками й десятиліттями тяжких мук, знівечених сил, змарнованих талантів заплатили за своє благородне, ідеалами вищої справедливости підбите захоплення. Але в загальній економії людського розвитку пролунав він не даремно: з-по-за довгих десятиліттів ми, нащадки, маємо тепер повну спроможність оцінити потужну силу й величність його й схилити побожно і з пошаною голови перед мучениками нашої молодої волі. І от тепер, мало не в самі роковини того дня, коли жандармська рука діткнулася духового привідці України, вхопила його за горлянку й перепинила перестережливий крик—ми найкраще бачимо, що акти насильства гинуть, а змежи їх у тим більшій красі та величі встає й світить на довгі-довгі віки велика ідея волі, добра й соціяльної правди.

9/IV—1922.

Акад. М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Пятдесят літ „Исторических пѣсен Малорусскаго народа" Антоновича і Драгоманова.

Сього року кінчиться півстоліття від появи одної з найзаслуженійших, найславнійших українських наукових праць—„Исторических пѣсен малорусскаго народа", виданих під редакцією Антоновича і Драгоманова. Цензурна дата на першім томі—10 серпня 1874 р., в грудневій книжці „Вѣстника Европы" за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу. Сі дві дати орієнтують нас в часі фактичної появи. 1874 рік стоїть на її тітуловій сторінці; 1875-им роком датована перша частина другого тому, на котрій ся публікація перервалась (цензурний дозвіл 4 квітня т. р.). Більш її не виходило.

В довгім ряді етноґрафічних українських публікацій ся книга займає зовсім окреме, виїмкове місце. Се не був звичайний собі збірник етноґрафічного матеріялу—хоч-би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, росповіджена ним самим в поетичній формі. Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи „Запорозьку Старину", тільки він і весь той гурток молодих українських романтиків ставивсь до сього діла занадто свобідно, не спиняючись перед свідомим власним компонуванням та поправлюванням автентичного матеріялу. Київська-ж громада 1860-х рр. хотіла мати історію автентичну, свобідну від усяких фальсифікатів. вповні науково зроблену, провірену, зведену і об'яснену найкращими своїми науковими силами.

„Треба звести тексти і варіянти пісень; далі треба об'яснити їх—відповідно тому ступневі, на котрий тепер піднялась наука історії малоруської; треба, нарешті, й відлучити те, що єсть автентичного, народнього в тім що вважалось і видано за таке в часах ранійших, менш перебірчивих,—а що підроблене. Тільки після такої роботи історична поезія малоруського народу стане вповні зрозуміла, і стане сама певним джерелом для історії народу, що її витворив і затримав в пам'яті протягом віків" (с. II).

З яким зацікавленням, а навіть ентузіязмом ставилось тодішнє українське громадянство до сього пляну, дасть нам поняття отсей лист одного з молодих галицьких народовців з Станіслава, котрого Драгоманов, як редактор видання, закликав до участи в збиранню матеріялів:

„Над усе звістка про збірник історичних пісень після Вашої проґрамми усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли й наші далекі. Оже скрізь но у нас одна думка й о однім мова: слати наші записки докладом до сього видання, та й записувати далі серед співучого народу—щоби як уже не дорогоцінними думами, то множеством матеріялів додержати Вам рівновагу,—щоб зробити народну (поправлено на: громадську) повинність як ще не накладом у грошех, то бодай у праці:—доки за рік-

два видане ліричних пісень нашою участю нам припаде. Ото й нема мови нині між Станіславцями як о піснях історичних, пісні сортуютця і переписуютця, казки лагодятця, а тим часом ґімназиясти-громадяне що на селі—при жнивах записують далій, а по храмах та ярмарках на лірваків полюють завзято. От і в Станіславі: підмовили ми иногді двох лірваків до себе; та лихо—боятся сліпці співати про Морозенька і Нечая (мусимо дізнатись, через що і кого саме, бо ляцька рука видима), ото й не поприходили оба, хоть обіцялись. За те сими днями за другими заполюють на храму у Лисці. За їх помочею збракований (перебраний) вже мій збірник, і вже нині для Антоновича готово у мене 126 пісень і співанок історичних, решту від збирачів по селах сподіваемося, той тогди висилаемо, щоб ще перед 1 вересня настали. Дотолі у мене фабрика правдива. Не маємо чого жалувати на брак історичних пісень в Галичині. Нарід в нас єсть, оже й був—жив, і має він свою історию, хоть і правда що пасивну".

А посилаючи 22 серпня 1871 р. сей перший транспорт історичної поезії на руки Антоновича, той же співробітник писав на його руки:

„Слава вам, мужі Кияне, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за будучности його поруку, за ниву словесну українську, що видавши твори й прислівями й казками, нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч ставите! Приймайте в добру годину і сей доклад до Вашого видання, що Вам с під Карпатів шлеся, доклад невеличкий і тому, що давнина наша по історії пасивна, у юнацькі пісні не богата, і тому що за короткий час від липня до вересня годі нам було більше записок побракувати крім тих що ми у Станіславі на похваті найшли. Та за перепискою і за по розумінєм з тими людьми, що по жнивах назад до Львова і Відня повернуть, маємо всю надію живо і не одну ще таку посилку як теперішна на руки засилати, доки наближится за пару літ і до нас черга, і видамо збірник всіх ліричних пісень українських—нашою причиною і на власну руку,—віддамо довг народови нашому, та й будем вмирати". [1]).

Живо захоплювала громадянство ся праця і на великій Україні. Редактори збірника перечисляють довгу низку осіб, котрі передавали їм для використання свої ранійші збірки, робили нові спеціяльні розшукування за новими текстами й варіянтами, брали участь в спорядженню сього корпусу, вибирали й зводили варіянти. Поруч ветеранів українського народництва як Максимович, Костомаров, Куліш, Оп. Маркович, М. Білозерський, бачимо тут і представників молодших генерацій як М. В. Лисенко, Руданський, Новицький, Чубинський, Ів. Рудченко, Ніговський, Ніс, Мартинів, О. Русов, Сініцький, Штангей, Стоянів, Шиманів, Андрієвський, Лоначевський, Судовщиків, Ільницький, Залюбовський, Лободовський, Ганенко, Гайкевич, Симашкевич, Кропивницький, С. Ф. Ліндфорс,—потім дружина О. О. Русова, Олена Косачева—сестра Драгоманова, й ин. Було се дійсно громадське, всенародне діло, ведене з завзятєм і захопленнєм, в почутю обовязку перед народом: дати йому змогу сказати своє слово про минувшину, проголосити своє право на історію сього краю, на котрий заявляли претенсії російські й польські імперіялісти, і осудити їх політику. Пояснюючи політичну вагу задуманої публікації, Драгоманов так розшифровував її потім, за кордоном: провідники боротьби за всенароднє визволеннє мусять знати, з якого боку підійти до мас, щоб підняти їх на сю боротьбу. „Проби показали, що так—простою зміною уряду—не можна

[1]) Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. (Збірник філол секції ... т. ім. Ш. XIII), 1910, с. с. 3 і 7.

скасувати стару неволю і неправду в громадах... для цього треба, щоб коли не всї люде, то більша їх частина розуміла сама, що треба так а не инакше жити. Так значить і виходить, що ніхто не може увільнити громади від неволї й неправди, як не вони самі (люде)“. І тут не раз народня творчість, і зокрема народні пісні дають найкращий ключ до соціяльно-політичного світогляду мас. „Пісня для неписьменного чоловіка, все одно, що книга для письменного, та часом ще важніща, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в памяти, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її памятав,—та ще й не один чоловік, а цілі тисячі“. „З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче битись з неволею на їхній землї“ [1]).

Таке було всенародно-політичне, революційне значіння сього історично-літературного діла. Безсумнівна річ, що подібно—хоч може не так ясно як се висловив Драгоманов, було воно усвідомлене й громадянством. На чолі сього діла поставлено не тільки з наукового, але і з політичного боку найвизначнійші сили, котрими роспоряджала ся ґенерація, і вони виконали своє завдання з великим хистом, зрозумінием і тактом.

Маючи на меті дати можливо широкий образ того, як історичні (соціяльні і політичні) зміни відбивалися в народній пісні, вони вийшли за межі історичної поезії у властивім значінню слова:

„Хід роботи в виборі, об'єднанню і толкованню пісень, котрі з першого ж погляду приймаються за історичні—себто пісень з іменами осіб і подій записаних в літописях, поволі привів нас“—писали вони потім в передмові—„до неминучої потреби прийняти термін „історичні пісні“ дещо ширше, ніж приймали його иньші видавці. Названі поіменно особи й події можуть бути зрозумілі тільки в звязку з усею обстановою, що їх оточувала; вони тільки зовнішні показчики тих процесів, що переходять в загально-народнім житю. Тому ми спинились на гадці видати під звичайним, хоч і не зовсім докладним, через свою загальність, іменем *Історичних пісень малоруського народу* всі пісні, на котрих відбилися зміни соціяльного устрою сього народу, — як иньші відбили на собі історію його релігійно-обрядового життя, иньші—родинного й економічного. Вибравши з друкованих і рукописних збірників пісні історичні в такім розумінню—як би вони не називались що до форми, матимемо *поетичну історію соціяльних явищ в Полудневій Руси* [2]) що найменше від IX в. до таких сучасних подій, як скасованнє панщини і угорське повстаннє в Австрії в 1848 році і визволеннє селян та польське повстаннє в Росії в 1863 р. Богацтво сього рода пісень і та яскравість, котру заховують в них риси такої довгої історії вражає тим більше, що всі наші пісні записані останніми часами, в XIX віці, і всі заховані в памяти неписьменного сільського люду“.

Супроти сього, редактори збірника своє завданнє, як укладчики і коментатори, покладали в тім, щоб виснити, „наскільки пісні, заховані памятю малоруського селянина протягом стількох віків, дають поетичну репродукцію реальних образів дійсности сих віків, що змінялись послідовно“,—виявити „реальний художній характер пісенної творчости малоруського народу“ (с. XVI).

Відповідно сьому завданню редактори тримаються хронольоґічного порядку в роскладі свого поетичного матеріялу. Слідять за „поетичними

[1]) Нові пісні про громадські справи. 1881, с. 3.
[2]) Курсив в оригіналі.

репродукціями“ ріжних эпох життя українського народу, за відгомонами ситуацій і. подій в їх хронольоґічній послідовности, і наводять твори народнього репертуару ріжних форм і ріжного характеру—але тільки передані в пісенній формі: пісні обрядові (величальні пісні й веснянки), баляди—або як їх звуть тепер часом: „низші епічні пісні“, пісні історичні у властивім розумінню сього слова про особи і події, і нарешті так звані думи, але тільки ті, які сильнійше закрашені історичною закраскою, яскравійше відбивають на собі епоху (козацьку в данім разі).

Таким способом зґруповані зпочатку пісенні твори, в яких відбивається „вік дружинний і княжий“, по термінольґії редакторів. Се переважно величальні колядки й щедрівки, але також і веснянки про воротаря і князя Романа, весільна танечна співанка про Чурила; леґенда—співомовка, cantefable, про Михайлика й Золоті ворота, котру редактори вважають останками колишньої „думи“ про Батиїв погром, що затратила свій колишній „віршовий епічний характер“—захований тільки в одній чотиростишній строфі; і, нарешті, кілька баляд з іменем „князя Михайла“ та згадками „княжого боярина“. По гадці редакторів сі останні характеризують епоху виродження дружинної верстви: „дрібної феодальної боярщини“ XV—XVI вв.

Разом сей дружинний відділ займає несповна пять аркушів друку і містить 20 нумерів по систематизації редакторів.

Далі йдуть „пісні віку козацького“, поділені на кілька відділів. Перший, що обіймає часи до повстання Хмельницького, має заголовок „Боротьба з Татарами й Турками“; в величезній більшости зґруповані тут думи і пісні, що займаються темами татарської та турецької неволі; поруч того кілька пісень про походи козацькі на татарські й турецькі володіння, степову війну, смерть козака в степу. Тут маємо 10 (по класіфікації редакторів) нумерів дум в більш-менш повнім виді і два фраґменти, решта—37 нумерів—се історичні пісні й баляди; разом 16 аркушів друку. Редактори при тім виключили 14 нумерів, котрі вони вважали підробленими (між ними славну „думу“ про трьох ватажків, що так довго парадувала по ріжних антольоґіях та історіях літератури як найкращий взірець української народньої поезії); дві явно підроблені пісні (про Лянскоронського і Сверчовського) вмістили в своїм збірнику, але виразно зазначивши свої сумніви [1]); одну (про Івана Богусловця) зганили вже в дальшім випуску, діставши нові варіянти; при деяких також одмічені сліди „рук грамотної людини“. Головна увага коментаторів була звернена на виясненнє історичного підкладу творів—тих подій і обставин, з котрих вийшла та чи инша пісня; се було ділом Антоновича. Драгоманов же дав до деяких пісень цінні екскурси в бік фолькльорних порівнянь. Чисто літературна, стилістична сторона лишилась здебільшого не рушеною—се потім підніс як слабшу сторону збірки Костомаров, рецензуючи її зараз по виході на сторінках „Вѣстника Европы“.

Другий том мав, по пляну, укладчиків, обіймати II і III відділ „пісень віку козацького“: II відділ містив пісні „про боротьбу з Поляками за Богдана *Хмельницького*“, III мав принести пісні про Гетьманщину від 1657 до 1709 року. По словам редакторів (передм. до II т.) се все було приготовлено до друку вже в осени 1874 р. Але вість про вихід першого тому корпусу, очевидно, розворушила громадянство, і з відусіль стала напливати сила нового матеріялу (редактори називають нові збірки Максимовича, Оп. Марковича, С. Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького). Вони давали особливо багато для 2-ї пол. XVII в. і пізнійших часів, тому редактори порішили на-

[1]) Нові українські пісні про громадські справи, ст. 127.

швидку доповнити тільки матеріял про Хмельниччину і випустити його окремо, як І випуск II тому, додавши до того де-який матеріял книжного походження: уривки з віршів на смерть Сагайдачного опубліковані свого часу Максимовичем (повний текст Петерб. Публіч. бібліотеки, з котрого черпав Максимович, видав Голубев) де-які вірші про Хмельниччину і пізнійшу драму „Милость Божая Україну отъ обидъ лядськихъ свободившая“). З народніх творів сюди війшли 6 дум більш-менш суцільних і два фрагмента, та 10 пісенних нумерів—з котрих одначе тільки дві або три підходять під категорію дійсно історичних пісень: инші механічно звязані з історичними йменнями пісні ріжних категорій, або невеличкі фрагменти. Цілий ряд пісень на тему боротьби козаків з Польщею з часів перед Хмельницким почасти друкованих в ранійших збірниках, почасти одержаних в рукописях, знов був редакторами висортований, а „опорочені“ тексти з критичними увагами обіцяно було подати в кінці видання.

Друга частина тому—„пісні з часів Гетьманщини під московським підданством од смерти Б. Хмельницького до першої руїни Січи й кінця Мазепи в 1709 р.“, як їх потім характеризував Драгоманов [1])—для котрої прийшло стільки нового матеріялу, мала вийти слідом—але не вийшла. Драгоманов в передмові до одного з своїх пізнійших видань толкував се тим, що з початком 1876 р. він виїхав за кордон (а ладитись до виїзду став ще з осени з плянами закордонного політичного видавництва), літом же 1876 р. вийшов звісний заборонний указ. Друку етнографічних текстів він одначе не забороняв; але Драгоманов та мабуть і Антонович також, уважали неможливим дати відповідний коментарій до сих пісень, рахуючись з новими цензурними вимогами. На сім пункті потім виникла цікава дискусія між Драгомановим і київською громадою, коли Драгоманов став плянувати продовженнє сього видання за кордоном, а київська громада доводила безхосенність такого закордонного видання, не допущеного цензурою до Росії. Драгоманов на цензурних прикладах доводив, що в межах Росії збірник міг би пройти тільки в такім покаліченім вигляді, з таким однобоким коментарем (пропущеннем всього, що зверталось би против російського режіму і допущеннем того тільки, що зверталось би проти Польщі), що про народні настрої давалось би зовсім невірне понятте. Се може нам пояснити чому виданнє третьої книжки козацьких пісень так загаялось.

В кожнім разі Драгоманов катеґорично пише (1883 р.), що виїздячи за кордон, він розділив „зведені до купи спільною працею списки пісень“ з Антоновичем так, що Антоновичеві зістались пісні від Хмельницького до Мазепи і цікл гайдамацький, а з собою Драгоманов узяв инші пісні XVIII віку і весь матеріял XIX (пісні рекруцькі, кріпацькі, пісні про волю, „про найми і здирство“). Він потім і опублікував значну частину свого матеріялу з початку, в 1881 р. загальний огляд пісенних мотивів від скасування Гетьманщини до смерти Олександра II, з богатьма цитатами, а далі серію пісень про першу руїну Січи, 1709 р., про Палія і Мазепу, про роботи на лінії і на каналах, про московську службу в Гетьманщині—се зложилось на дві книжки „Політичних пісень Українського народу“, випущені в Женеві в р. 1883 і 1885 (перший і другий розділ першої частини, продовження не було).

Таким чином первісний плян не був сповнений. „Повна історія нашого народу в його власних піснях“ [1]) не справдилась. Лишилась неви-

[1]) Нові пісні про громадські справи, ст. 127.

даною вся серія пісень зарахована до другої половини XVII в., в тім числі й кілька дум; пісні історичні й баляди з польського володіння XVIII в. —в тім числі весь цікл гайдамацький; „козацтво по руїні нової Січи: Запорожці в Туреччині і Чорноморці“, по класіфікації Драгоманова; нарешті—пісні на соціяльно-політичні теми XIX в., тільки сумарично оголошені Драгомановим.

Нинішне пятидесятиліття нагадує нам про сю недокінчену працю про сей несповнений обовязок перед народом і його творчістю.

Він повинен сповнитись.

Приймаючи катедру історії Українського народу у Всеукраїнській Академії Наук,—що зійшлося з отсим пятдесятиліттем, я поставив собі в обовязок між иншим і відновленнє сеї недокінченої попереднім поколінием істориків праці—з деякими неминучими змінами в її переведенню, які диктуються змінами в напрямах і методах наукового досліду і в потребах наукового й культурного життя.

Ті мотиви, які водили сею працею в 1860—1870-х рр., розуміється, в значній мірі стратили свою гостроту, що надавала сьому поетичному корпусові значінне національної, революційної маніфестації.

Ті критерії, з якими підходилось тоді до сього матеріялу, не можна сказати щоб не мали в собі правди для того часу, але ми не потрібуємо їх *тепер* так висувати на перший плян. Ті соціяльно-політичні завдання до котрих приладжувано сю працю тоді, нині розвязані, чи розвязуються иншими методами і засобами.

Ми й тепер не заперечимо, що сей писаний матеріял дуже цінно відбиває в собі соціяльні ідеї й змагання народних мас в давньому і не дуже давньому минулому й варт з сього боку уваги історика соціяльного життя,—хоча народні маси за сей час виявили своє соціяльне обличче далеко виразнійше иншими способами.

Але студіюваннє сього самого й иншого поетичного матеріялу переконало нас, що надія подати „повну історію нашого народу в його власних піснях“ була перебільшена; що поетична творчість і традиційна память народу на спиняється скільки небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивности колишнього враження чи заінтересовання сих мас тою чи иншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають впливи дуже складні псіхольоґічні й естетичні фактори, до котрих треба підходити не тільки з історичною, але і з літературною мірою. Тим не менш, розуміється, не тратять сього інтересу просліджування, які саме факти відбились в поетичній уяві і як вони переломилися в традиції. Але виключно історична точка погляду, з котрої розглядались сі поетичні твори в старім корпусі, нинішньому дослідникові не може не здаватись однобічною. Бажання його укладчиків—взяти від них все для *історичного* толкування—мусять бути признані за перебільшені.

Се те корисне, оправдане перебільшеннє, яке віддає сьою прислугу, вказуючи, через вичерпаннє певного методу досліду, необхідність підійти до сього матеріялу з иншими мірами й критеріями.

Се й робили пізнійші дослідники, які звертались до сього матеріялу. Тим часом як пок. Франко задумав і дійсно почав був в своїй капітальній, на жаль недугою перерваній праці („Студії над українськими народніми піснями“, 1907—1913) нову ревізію пісенного матеріялу з історичного становища,—пок. П. Г. Житецький поставив питаннє про думу як *літературний* рід: звязав разом думи історичні, включені в корпус Антоновича—Драгоманова з думами моралістично-побутовими, що зістались поза сим корпусом, і як літературну цілість піддав, історично-

літературному і стилістичному аналізові. Сею дорогою пішли потім инші, молодші дослідники як Ткаченко-Петренко, Єрофеїв, а львівський фолькльорист-музик Філярет Колесса рядом цінних студій вияснив формальну сторону думи з боку метричного і музичного, як цілком окремішнього літературно-музикального роду.

З другого боку ряд дослідників—почавши від нині покійних Веселовського, Драгоманова, Дашкевича, Сумцова—і кінчаючи нині працюючими як Гнатюк, Полівка, Кузеля, Яворський й ин., присвятили чимало праці виявленню тем дум і баляд, їх міжнароднім розгалуженням, звязкам мотивів дум і пісень, переходам пісень „іменних“ і звязаних з історичними йменнями й подіями—до категорії пісень історично-побутових безіменних, і навзаєм. Клясична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми, хоч не доведена до кінця і не освітлена загальною студією, котру він відкладав на кінець,—дала свого часу дуже цінний перегляд інтернаціонального европейського матеріялу і отсього неустанного процессу так би сказати історіозації і де-історіозації поетичних тем: привязування новелістичних, побутових, анонімних тем до історічних імен і подій та наверствовання певних історичних подробиць на таких мандрівних інтернаціональних новелістичних чи балядних темах, і навпаки—оголювання історичної пісні з історичних акцесорій та переходу її до категорії анонімних, так званих „низших епічних пісень“. З сього боку праця Чайльда послужила—можна сказати школою, яка вчила, як належить підходити до історично-літературного толкування таких епічних пісень, і нашій українській етноґрафії й історичній поетиці—яка на жаль в останніх десятиліттях не виявляла бажаної енерґії досліду, ще належить богато взяти з сеї інтернаціональної лябораторії. Належить взять і нам приступаючи до відновлення недокінченої праці над виданнем і дослідом скарбниці української історичної пісні.

Принціп історично-літературний, полишений на далекім плані при укладанню старого корпусу, тепер мусить бути взятий під увагу в повній мірі. Укладанне по хронольогічній схемі ріжних категорій пісенних творів мало свою рацію тоді, але повторяти його ще раз нема причини. Поновляючи завданне можливого повного корпусу, *історичних пісень дум, та історично-побутових*, „бродячих пісень“, як їх називали редактори старого корпусу, або низших епічних пісень, як їх часто звуть нинішні дослідники, а ми за Чайльдом будемо називати для короткости *балядами*,—ми мусимо підходити до сього матеріялу не з виключно історичного, тим менше—хронольогичного становища, але також і з історично-літературного. Сим разом мусимо уґрупувати матеріял власне з сього становища, а не розбивати й розпорошуючи по хронольоґичній схемі, так як се робилось тоді.

Виходячи з сього принціпу, пісні обрядові всіх катеґорій мусимо лишити на боці, так само як і вірші книжного походження. Мусимо зайнятись виключно *епічною піснею*.

Серед неї на першім місці стоять *думи*, так як були в центрі уваги й укладчиків старого корпусу, як найбільш оріґінальний в формі й змісті, специяльно український рід. До їх корпусу вони війшли тільки частинно, й губились серед иншого пісенного матеріялу. І так з того часу і досі, як се ні дивно, ми не маємо повної збірки дум—сеї найкращої й найхарактернійшої, найоріґінальнійшої катеґорії нашої устної поезії. Нинішне пятдесятиліттє нагадує ще раз сю прогалину.

Треба нарешті дослідникам і громадянству мати можливо повний науковий корпус сих творів.

Наукові досліди, серед котрих перше місце після праць П. Гн. Житецького мушу віддати творам згаданого вже львівського ученого Фі-

лярета Колесси вияснили вповні, що ми маемо тут ясно-визначену певними мельодічними ритмічними, стилістичними і настройовими познаками літературний рід, вповні ориґінальний, орґанічно розвитий на нашім словеснім ґрунті.

Назва *думи*, котрою його стали означати за прикладом Максимовича, що перший вказав на сі твори, як на особливу літературну катеґорію, як відомо, вповні умовна, конвенціональна. Вона не звісна ні в народнім ужитку, ані—здається мені—навіть в нашій українській літературній традиції не прикладалась ніколи до поетичного твору, пісні або що. Пішла вона, по всякій правдоподібности, з польської літератури: Максимович, подаючи першу дефініцію думи, цитує при тім характеристику польського літературного критика К. Бродзіньского, який одначе вжив се слово не в нашім розуімнню дум, а так як уживалось воно в польській літературі—в значінню елеґічних пісень. [1])

Найстарший факт того роду, се згадка Сарніцького, в 2-ій половині XVI-го віка, про „елегії, quos dumas Russi vocant". при чім треба мати на увазі, що се Russi може означати не тільки Українців по національности, але й „людей з Руси", як означіння провінції і ґеографічного розповсюдження сього терміну—„думи". У инших польських письменників він прикладається не до польських пісень, а головно до тих епічних творів, які розносилися в XVI—XVII вв. популярними сербськими співцями й спеціялизувались кінець кінцем як означенне українських пісень. Саме се слово могло бути принесене „сербами" в значінню епічної пісні (в болгарській мові дума значить „слово"). Ділом Максимовича було се, що він спеціялизував сей вираз в приложенню до кобзарських пісень, котрі ми називаємо сим іменем: нерівноскладових творів епічного змісту. Його дефініція була прийнята Срезневским в „Запорожській Старині" й утрималась в нашій фолькльористиці, не вважаючи на ріжні пізнійші вагання, спричинені, в ґрунті річи, тим же польським уживанням сього слова. Так Лукашевич вернувся був до вживання „думи" як терміну для кождої елеґічної, чи взагалі лірично-закрашеної української пісні, в розумінню Бродзіньского й инших польських романтиків. Натомість Метлинський, розвиваючи характеристику Срезневского, [2]) хоч не ставив собі завданнем дати зовсім точне означенне думи, підійшов досить близько до сучасного розуміння її. „Пісні моралістичні,— каже він в передмові до своеї збірки,—иноді зявляються в формі думи, або стихів вільного, нерівного розміру, близького до благозвучної прози, з римами, і сим наближаються до відділу пісень билевих, що представляють зовнішні події народнього життя". Житецький, характеризуючи думу з формального боку багато пізніш (1892)—в першій праці, що ставила собі завданнем досліду її як літературної форми,—як свого часу Срезневский,—підчеркнув замислуванне думи в римуванню—не дуже добірнім, але можливо як найбогатшім, і вплив сього

[1]) В передмові до першого видання пісень („Малороссійскія пѣсни, 1827), ст. VI Максимович пише: „Особенно замѣчательны думы—героическія пѣснопѣнія о б ы л и н а х ъ, относящихся преимущественно ко времени гетманства—до Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поють слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами. Восемь таковыхъ думъ издалъ князь Цертелевъ подъ названіемъ: „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней". Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзіньського (з російського перекладу): „Малороссійскія думы извѣстнѣе сербскихъ пѣсней. Въ нихъ гораздо болѣе сладкой меланхоліи; в пѣсняхъ же военныхъ болѣе силы и картинъ піитическихъ"

[2]) Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші, а як прозу відзивався про них так: „Дума не пѣсня, хотя и поется, подобно пѣснѣ, под звуки бандуры; риѳмы в думѣ не составляютъ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большему украшенію благозвучія. Чѣмъ болѣе риѳмъ, чѣмъ чаще риѳмы, тѣмъ лучше слогъ думы".

римування на строфічну будову, або періодизацію думи („як тільки зявляється в розвою оповідання рим, він зараз же відокремлює стих“). Але по за тим підніс іще й тісний звязок ритмічної будови з сінтактичним укладом:

„Кожен стих думи, який би не був його обсяг,—пише він,—містить в собі оден риторичний акцент. Звідси ясно, що в стиху думи нема стіп, бо кожен з них рівний окремій стопі (розуміємо стопу тонічно-ритмічну, а не тонічно-метричну, прийняту в літературній версіфікації). В поміч акцентові, для яснішого відріжнення одного стиха від другого приходить ритм—і один той самий ритм сполучає иноді більш десятка стихів. Стих думи иноді зростає до тої міри, що ми маємо в нім вповні розвинену і закінчену гадку. Стих сей звязується з кількома меншими стихами здебільшого однородним римом, тому від цілого ряду таких стихів одержується враження текучої плавної мови, що притягає увагу читача не стільки зовнішньою конструкцією, скільки змістом своїм. Давно вже звуть сей розмір ритмічною („мѣрною“) прозою, і дійсно відсутність в нім дрібних одиниць звичайного віршового розміру і повна свобода в конструкції наближають його до натхненої промови оратора, що непомітно для себе почув у своїй вимові ритмічний хід мови. Само собою зрозуміло, що се така віршова (стихотворна) міра, яка не може стояти в повній залежности від музичного ритму. Відомо, що всі думи співаються одним способом (напѣвомъ), дуже типовим, але в музичнім рисунку дуже не хитрим. Напів сей не що инше, як мельодійний речітатив, котрому надається експресія, згідна з змістом стиха—то жвава і швидка, то спокійна і повільна. Крім того, користуючися з рухомости стиха, для котрого не обовязкова симетричність частей, звязаних одностайною правильністю музикального такту, виконавець думи являється інтерпретатором стиха, надаючи йому той чи инший вираз, згідно з настроєм його власного почуття. Відси ліричний, патетичний тон, що вносить особливу інтимність в музикальне виконанне думи“.[1])

До сеї досить повної характеристики кілька сущних рис додав, як спеціяліст в ритмиці й музиці Філярет Колеса, котрого дефініцію можна вважати останнім дотеперішнім словом в означенню думи як музикального і літературного типу: „Дума се мельодичний речітатів із свобідним ритмом і змінною формою імпровізації, рецітація, достосована до сінтактичного укладу і ритміки слів у тексті, виказує поділ на симетрично збудовані, однак ріжновидні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мельодично-ритмичні акценти, розділені дрібними, неакцентованими нотами, визначують граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно одинакових відступах“.

„Віршова будова дум основується головно на паралелізмі, що проявляється анальогичним по значінню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастійше дієсловним римом“ [2]).

Отже при всій конвенціональности назви думи самий сей рід словесної творчости вирисовується перед нами дуже виразисто і твердо, як

---

[1]) „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, первісно в К. Старині 1892. I с. 26—29. До влучних помічень шан. дослідник додав замітку меньше влучну і характеристичну тим, що вона показує, як часто забувається припадковість і конвенціональність самої назви дума, з котрої не допустимо що-небудь брати для характеристики сього літературного роду: „Такимъ образомъ, стихотворная форма думы находится въ полномъ соотвѣтствіи съ ея внутреннимъ строемъ, который выражается самымъ названіемъ ея“. Назва „думи“ нічого не може виражати з її істоти, бо цілком довільно звязана з нею.

[2]) Мельодії українських народніх дум, I с. XXXIII (1910).

з музичного, так і з літературного погляду, і повинний бути нарешті представлений в усій цілости і повноті, як з своєї музичної, так і літературної сторони, як обект дальших дослідів, котрих він в високій мірі заслугує своєю національною і загальною вартістю.

* * *

При всій своїй оріґінальности і сорозмірно новій фактурі наші думи і в своїй літературній і в музичній структурі стоять в дуже інтереснім звязку з ріжними архаїчними формами, як українськими, так і иноплеменними, і через се власне мають великий інтерес: не тільки для українського громадянства—як одна з дійсних перлин нашого народнього життя, але й для дослідника творчости взагалі, як дуже інтересна і своерідна її катеґорія.

Та оскільки можна орієнтуватись по дотеперішнім студіям, найбільш історичні верстви сеї творчости—ті що найбільш цінились дослідниками-істориками,—мусять уважатись верствами не тільки найновішими, але й найменш характеристичними для сього літературного роду. Ліризм і патетична експресія, що характеризують музичну й словесну будову дум, очевидно, мали служити для відповідного віддання глибоко-схвильованого почуття иншого порядку ніж побідні настрої циклю Хмельниччини—найбільш історичної частини репертуару дум. Невільницький плач, „невільницька псальма“,—як старі кобзарі називали „настоящі“ пісеи сього репертуару,—се по всій очевидности, таки дійсно перша підстава, основний тон його. Зовнішня будова думи—се степеноване виразу і настрою через наверстоване паралельних, симетрично наголошених і спільним римом закінчених стихів, очевидно, утворилась не для иншого завдання, як для того, щоб дати відповідну музикально-поетичну форму такому плачу-голосінню. Опублковане першого корпусу українських голосінь, довершене недавно, працею галицьких дослідників, дало змогу близше приглянутись сій—до нині ще захованій архаїчній галузі патетичної лірики й провірити раніше вже зроблені помічення над анальоґіями українського голосіння з ріжними формами української лірики. Філярет Колесса свою новійшу працю про походжене дум спеціяльно присвятив їх анальоґіям з голосіннями за померщим, і збірає свої помічення в такій тезі:

„В думах бачимо лише вищу стадію того самого речітативного стилю, який виступає в голосінях на давнійших ступнях развою, у примітивнійшому складі: відси й беруться де-які ріжниці між одними й другими. Та голосіння споріднені з думами не лиш музичною формою і віршовою будовою, але також мотивами, поетичними образами та глибоким ліризмом“.

Автор на подверджене посилається на виводи дослідників про примітивне сполучене похоронного обряду з співами і хороводами,—користуючись передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовского. Він вказує на ґенетичний звязок початків героїчної епіки з похоронним голосінем, власне з епічним елементом його: прославленнями діл померщого. Можна вказати на ще яскравійше представлене справи з сього боку в звісній праці американського історика поетики Френсіса Ґаміра (Gummere) про „Початки поезії“, що свого часу була прийнята з великою повагою західніми науковими кругами, як певного роду заміна недоробленої праці Чайльда, але на жаль мало відома нашим дослідникам. Розслідуючи колективні завязки епічної пісні-баляди, він дає дуже інтересні вказівки на звязок її з весільним і похоронним обрядом, з оплакуваннем померщого і прославленнем його прикмет і діл, що мало метою підняти родичів на пімсту за нього. Без сумліву в „плачі“ треба справді шукати завязку того патетичного тону, що характеризує музичну й словесну будову душу.

В нинішнім репертуарі ми знаходимо його в найбільш ясно і сильно виявленій формі в невільницькім плачу, котрого маємо дві варіянти—плач невільників і плач невільника, і в описах смерти козака чи невільника в степу, не оплаканої і не відомщеної: сей мотив приходить в думах про „рубаних козаків“ (Федора Безрідного), про самарських братів, утечу братів з Азова. Укладчики нашого старого корпусу цілком вірно, хоча й побіжно зазначили се, що „найстарші взірці думи, певно, се дума про неволю турецьку і утечу трьох братів з турецької неволі з Азова“ (передм. XV), і вказали на анальогії сеї невільницької думи з словом о полку Ігоревім,—що „на добрую долю есть сказаніе о неволѣ братьевъ Игоря и Всеволода у Половцевъ“, і що до форми може бути назване „южнорусскою думою XII в., не имѣвшею только рифмы новѣйшей украинской думы“. В своїм аналізі „Слова“ (в „Історії української літератури“) я мав нагоду піднести той патетичний, афектований тон, що дійсно зближує його дуже яскраво з невільницькими думами, з одного боку, з голосіннями—з другого. В нашій словесности се були, очевидно, тони такі ж старі як похоронний обряд. Але коли ми спитаємо себе, коли і в яких обставинах сі мотиви мусіли дістати останнє літературне оброблення, се дасть нам відповідь і на питаннє, до якого часу належить та форма дум, в яких ми маємо сі теми, инакше сказавши—коли остаточно сформувалась нинішня форма думи.

Сей момент, знов таки, правильно вказали й покійні укладчики корпусу, і новіші історичні та літературні досліди вповні потверджують їх гадку. Останній момент, коли ще раз обгострились напади степовиків на Україну, забіраннє її людности до неволі розвинулось в страшних розмірах, і плач над долею невільника, мотиви боротьби за його визволеннє і голосіння над тими борцями, що зложили свої голови в безлюднім степу, не оплакані й не похоронені—се кінець XV в. і перша половина XVI, почавши від обгострення відносин Польсько-Литовській держави з Кримською ордою, з Менґлі-гераєм, що ставши васалем Туреччини і союзником Московщини, звертає всю хижацьку енерґію своєї орди на руйнованнє України, як провінції Литви-Польщі. Тоді от, в першій половині XVI в., до того часу, поки козаччина не зломила до решти ординської сили, незвичайну гостроту здобули такі теми, як масове забираннє у неволю, відірваннє бранців від роду і краю, страждання на турецьких каторгах, невільне і вільне ренеґатство, щасливі й нещасливі утечі з неволі та блукання в степовій пустині, лицарська козацька боротьба за визволеннє, бранців, її успіхи й неудачі, траґічний кінець козака, що кличе до пімсти його товаришів і т. д. Вони й були очевидно оброблені в експресивнім, патетичнім, піднесенім тоні, за поміччю загальних місць, чи мальовничих засобів народньої поезії свійської,—і тої героїчної сербської, спопуляризованої в тім часі мандрівними „сербами“, що теж додала не одно з своєї скарбниці. Ті теми сучасної думи, які своїм характером і способом представлення найблизше підходять до сих вихідних обставин, повинні бути положені в основу розсліду сього літературного роду і мусять почати собою будучий корпус, побудований на принціпах історично-літературного досліду—еволюції сеї поетичної творчости. Се невільницькі плачі і плачі над долею невільника, про котрі я сказав. Але тим часом, як самі невільницькі плачі дійшли до нас в такій свіжости і безпосередности, як вони могли співатись на українських базарах XVI в., инші елементи сеї первісної невільницької думи бачимо лише епізодично включені в теми епічного характера, з побутовою або моралістичною закраскою, як дума про утечу азовських братів, Марусю Богуславку та Івана Богуславця, про сокола і ин. Моралістичний елемент, впроваджений до сих тем, продовжується далі в суто моралістичних творах, в обстанові або історичній, козацькій, або загально-

побутовій, як думи про Олексія Поповича, Івана Канівченка, вдову і трьох синів. Елемент же епічно-романтичний знаходить свій вираз в такій поемі на невольницьку тему, держаний уже не в елеґійнім, а в тріумфальнім тоні, яку дає дума про Самійла Кішку.

Тема гіркої самітньої козацької смерти—далеко від роду і батьківщини так само розроблюється в ріжних напрямках, то комбінуючися з елементами моралістичними (дума про самарських братів), то розроблюючи ту чи иншу мальовничу деталь козацького життя (прощанне козака з бандурою—цікаве особливо своїми полуднево-славянськими анальоґіями), то підносить престиж козацького війська (Федір Безрідний). Иншим разом розвиває поетичні мотиви на тему гіркої розлуки з родом (прощання козака з сестрою, прогнанне пасинка з дому вітчимом). Переходить в сумовиту іронію над гірким горьованнем козацької сімї, полишеної козаком на власне призволенне. Але з другого боку, переводячи свою повість з тону мінорного в мажорний, оповідає про поєдинок обідранця козака над пишним татарином. А звертаючи вістре сеї антитези замісць турецьких дуків до своїх доморадних, дає соціяльну поему про Ганжу Андибера та його глузування з дуків—срібляників.

В цих трансформаціях, набираючи епічного елементу, дума часто і залюбки, для більшої документальности прикрашає свої оповідання ґеоґрафичними та історичними йменнями. Сі ніби-то документальні інкрустації викликали велике зацікавлення. Наші дослідники витратили немало праці й дотепу, щоб на підставі їх означити історичну епоху, в котрій розвивається тема тої чи иншої думи, помітити анахронізми, які виникають з недорічного комбінування сих імен, і т. под.

Але треба признати, що се було здебільшого марна робота. Автори й перерібщики дум набірали імена з послиху, видумували від себе фантастичні, quasi-історичні прізвища і ситуації, і надавати ім якесь серйозне значіннь не годиться. Розуміється, трапляються часом реальні подробиці того часу, або відбиття дійсних ґеоґрафичних, економичних або культурних обставин, дуже цінні для історика. Але номенклатура їх дуже часто така ж мало історична, як номенклатура Шекспірових драм. Думи сеї ґрупи тільки *підкрашені історично, але не історичні в основі*. Вони повинні студіюватися з становища історично-літературного, порівняно-фолькльорного. Під ними може знайтись і якась історична подія, але зовсім незалежно від тої номенклатури, котрою прибрана кінець-кінцем тема думи. Так під думою про Самійла Кішку викрито історію невільницького бунту 1642 р., котра не має нічого спільного з Кішкою й його часом, і под.

Дійсно історичні думи про Хмельниччину, що являються одною з пізнійших верств в нашім репертуарі, і в історії розвію думи се, без сумніву, одна з новійших стадій. Поруч неї могли бути ще инші пізнійші верстви, які не дожили до наших часів, так як дожила дума про Хмельниччину. Дума про Сірчиху і Сірченків, що стала звісною з запису Ломиковського, дає взірець таких пізнійших композицій, збіраних з ріжних загальних місць, для поетичного оповідання про пізнійші події. Вона становить явище аналоґичне з такими ж пізнійшими контамінаціями билинними і думами на теми побутово-моралістичні й дає здогадуватися про цілу пізнійшу історичну верству, очевидно, затрачену в традиції XIX віку. Правдоподібно, тут були думи про ріжні події другої половини XVII в. Але оскільки вони не побрали загально інтересного епічного змісту, вони мали шанси дуже скоро забуватись, коли затиравсь інтерес до оспіваної особи чи події, і тому вигинули.

Так представляються головні розгалуження нинішнього репертуара дум. Не вважаючи на великі спустошення, пороблені в нім часом, він ще визначаеться ріжнородністю, богацтвом ріжних течій і мотивів,—особливо коли взяти під увагу, що нинішні тексти в переважній більшості не віддають своїх архетипів, а самі являються контамінацією, сполученнями ріжних загальних місць взятих почасти з тих дум, які ми маемо, почасти— з нині вже затрачених. Історично-літературному дослідові зістаеться ще велика, інтересна, вдячна робота на сім полі.

Але перед усім мусить бути дана для того збірка текстів.

Я вважаю, що се повинно бути зроблене як найскоріше. За тим може прийти згодом історично-літературний, порівняно-фолькльорний коментар, збірка музичних записей з відповідними поясненнями ритмічно-музикальної структури. За збіркою текстів дум пішов би корпус історичних пісень, далі—баляди. Розуміеться, я не хочу недооцінювати всіх трудностей переведення сього пляну в нинішнім розбиттю наукової праці, роспорошенню колишніх збірок матеріялів і т. д. Я даремно роспитую за ріжними рукописними матеріялами: текстами зібранними для старого видання і под. Бажаю дійти й тих рукописних записей, з котрих друковалися всі видані тексти; може бути що з часом, при заінтересованности сим громадянства, се й удасться, бодай почасти. Але відкладати до того часу виданне, скажім, отсього корпусу дум я вважаю недопустимми. Дуже можливо, що та збірка, яку ми зараз зробимо, буде мати характер тимчасовий, „робочий“, і тільки згодом буде заступлена виданнем дефінітивним, „ne varietur“. Але таке робоче видання сильно потрібне зараз, і чим більше воно викличе заінтересовання, руху на сім полі, відкрить нових матеріялів і под.,—тим краще і корисніше буде для науки.

Сим, як я вже сказав, мае між иншим занятись катедра, яку я маю честь зайняти, і я користаю з сеї нагоди, щоб поставити де-які питання:

Чи не відомо, де переховуються тексти вжиті для старого корпусу дум і пісень, особливо матеріяли не вивезені за кордон Драгомановим— тексти другої половини XVII в. і цікль гайдамацький?

Чи не відомо, де знаходиться копія записи Ломиковського, з його іменем, котру привозив до Києва в 1870-х р.р. пок. Маслов, і з неї зняв тоді копію Драгоманов, але без права опублікования, як се він потім росповів в „Життю і Слові“ 1895 р.?

Хто знае, де взагалі переховуються які-небудь записи дум, хоч не використані, хоч і використані вже до друку?

За всякі такі вказівки катедра буде дуже вдячна. Ще більше тим, хто уділить свої записки для скопіювання. Бо при виданню бажано взяти до уваги всякі записи, хоч би й малоцінні і вже використані до друку.

Квітень, 1924 року.

Читано на прилюднім засіданню Історичної Секції 11 травня 1924 р.

Акад. ПАВЛО ТУТКОВСЬКИЙ.

Здобутки природничого обслідування України за останні десять років (1914—1924).

Розкривати тайни нашої питомої природи, освітлювати яскравим світлом науки наші природні багацтва й робити їх громадським майном,— це принадне завдання здавна приваблювало справжніх вчених, було їх щирою мрією, що їй вони присвячували своє життя та усі свої сили. Тому не диво, що й за останні десять років, за надзвичайно важких часів усесвітньої війни, революції, економичної руїни, за часів голоду й холоду—вчені не могли припинити своїх корисних для народу праць і продовжували свої досліди, почасти використовуючи зібрані раніше матеріяли.

Отже й за останнє десятиріччя ми маємо чимало солідних наукових праць з усіх галузів природознавства на Україні і ще більше праць виконаних, але ще не оголошених через важкі умови друку. Хоч не всі ці праці дійшли до Київа, проте надзвичайно важко зробити навіть короткий огляд усіх тих наукових здобутків, що оголошені й дійшли до нас. Тому доводиться обмежитися лише змалюванням в головних рисах найвидатніших здобутків наукової праці з обсягу ріжних паростей природознавства (геології, гідрології, кліматології, ботаники та зоології).

I. Мертва природа (геологічні дисціпліни).

Величезні мінеральні маси (так звані „гірські породи“), що з них збудована у нас земна кора, їх ріжноманітні складовини (мінерали) й ріжні величні явища або зміни, що переводяться в земній корі в велетенському мірилі та історія цих явищ—усе це становить широкий обсяг геології. За останні роки на Україні найбільш пощастило вивченню геології Правобережжа—Волині, західньої та південної Київщини, південної Минщини й сумежних місцевостей (обширі і ріжнобічні праці В. Д. Ласкарева—№ № 10—11 і автора цієї статті—№ № 29—46). [1])

І. Найстарші гірські породи України, що походять з середини землі та становлять найкращі будівельні матеріяли—вибухові лави, кристалічні породи (граніти, діоріти, габро-норіти, порфіріти то-що) й кристалічні лупаки (гнейси, лоякові лупаки)—були досліджені й докладно описані в багатьох працях Ласкарева (№ 10), Безбородька (№ 2), Тутковського (№№ 39, 40, 41, 45) і ин. Згаслі вулкани України описав Тутковський (№ 35). Явища зрушення (дислокації) в земній корі описані здебільшого в працях Ласкарева (№ 10) і Різниченка (№ 22, на Канівщині). Сліди ко-

[1]) *Див* відповідні №№ в доданому списі головної літератури.

лишніх гейзерів (№ 46) та велетенські казани (№ 43) в граніті досліджені й описані в працях Тутковського.

2. З окремих мінералів, що описані в багатьох працях, найбільшої уваги варте цікаве відкриття професора М. І. Безбородька, що знайшов радіоактивний мінерал (ортіт) в гранітах Гайсинської та Тульчинської округ і радіоактивні джерела води, що витікають з тих гранітів (№ 4). Це відкриття може мати великі наслідки для техніки й медицині. З осадових порід (здебільшого Київщини та Волині) описані Тутковським (№ 34), родовища гарного янтаря (бурштина), що можуть мати велику будучину з огляду на майже остаточну вичерпаність єдиних в Європі родовищ янтаря в Прусії (в Замланді) й брак цього потрібного мінерала на всесвітньому ринку. (Раніше знайдено у нас родовища гірського кришталю, топаза, аквамаріна або беріла, яшми та инших цінних мінералів).

3. З ріжноманітних руд металів найбільше звернули на себе увагу великі зложища залізних руд на Курщині, що були відкриті у наслідок яскравих магнітних аномалій на поверхні (№ 3), далі зложища залізних та манганових руд на Поділлю (праці Красівського — № 6 та Безбородька — № 4) і залізні руди Кривого Рогу (праці Танатара — № 26 і инш.). Багато досліджених родовищ ріжних руд ще не оголошені друком, хоч відомі специялістам.

4. До дуже цікавих і важливих для практичних пристосовань мінералів належать ще такі мінерали, як графіт і фосфорити. Родовища графіта давно відомі у нас в Таврії, на Херсонщині й на Волині (№№ 39, 48), а за останніх років вони знайдені й досліджені ще на Поділлю в Хощеватському районі (праці Безбородька — № 4 та Красівського — № 6), де знайдені також і надзвичайно цікаві зложища справжнього мармуру (тими ж дослідниками). Відомі здавна родовища фосфорітів на Поділлю (№ 47) докладно досліджені недавно багатьма дослідниками (Палій, Лисенко, Виржиківський і инші); окрім того знайдені нові багаті родовища фосфорітів у Харківщині в Ізюмському повіті (праці Хведоровського) і на Чернигівщині (на узбережжу Десни біля сел Буженки та Розлетів). Фосфоріти вживаються на вироблення суперфосфату, що є найкращим угноїнням для грунтів.

5. З ріжних сортів мінерального палива найкращим є кам'яний вугіль та антрацит. Величезні зложища кам'яного вугля та антрациту, що здавна відомі в Донецькому сточищі (Донбасі), за повіших часів докладніше досліджені проф. Лебедевим з Катеринославу (№№ 12—13) та ленінградським геологічним комітетом; видані нові докладні геологічні мапи цих зложищ та кілька томів технічних описів; вони детально розвідані й вироблені нові плани їх використання. Менше уваги звернуто було на досліди наших зложищ бурого вугля, що теж є добрим паливом і вживався для цукроварень на Звенигородщині та по инших місцях; спроби використання цього вугля біля Київа (у Вишгороді) були невдалі, але старі копальні на Звенигородщині і на Херсонщині знову докладно досліджені і обіцяють дати гарні (з технічного й економічного боків) наслідки.

6. У звязку з браком палива і його дорожнечою велика увага була звернута останніми часами на дослідження і раціональне використання торфа на Україні (праці Тутковського — №№ 33, 37; Опокова — №№ 17, 18 і инш.); Досліджено й докладно описано чимало нових великих зложищ торфа (торфовиськ на Волині, у Минщині, Київщині, на Полтавщині і навіть далеко на південь — в Таврії (Різніченко). Всі ці зложища можуть бути дуже корисними для опалювання ріжних заводів і фабрик та для зниження цін на паливо взагалі.

7. Величезні невичерпані багацтва ріжноманітних і найкращих глин на Україні відомі ще з найдавніших доісторичних часів (згадаймо хоч Трипольську керамічну культуру) й вживалися для гончарства, порцеляннового й фаянсового виробництв та инших керамічних виробів. Зложища найчистіших каолінів і ріжних цінних сортів глин надзвичайно широко розповсюджені на Україні і мають велику економічну майбутність. За новших часів дослідами родовищ каоліну й глин займалися дослідники на Катеринославщині (Лихарев—№ 15), на Волині й Київщині (Ласкарев—№ 10, Тутковський—№ 39, 40), а технічними й хемічними дослідами наших глин займався Лисин (№ 14). Усі ці нові досліди дали цікаві наукові й технічні наслідки, з'ясували походження, розповсюдження й властивости багатьох наших глин.

8. У звязку з глинами знаходяться наші ріжноманітні льодовикові поклади, що дають наукові підстави для вивчення грунтів та з'ясовують де-які питання і в археології. Геологичні досліди льодовикових покладів переведені за останніх часів почасти у Харківщині (Дмитрієв) і в дуже широкому масштабі—на Київщині, на Волині, на Поділлю й у Минщині (Ласкарев—№ 10, Різниченко, Тутковський—№№ 29, 30, 31, 32, 33, 36, 39, 41, 44, 45). Оголошені теж чималі теоретичні праці що до геологичної історії останнього (четвертинного) періоду в історії землі, до причин плейстоценового зледеніння та до походження неолітичної культури (Тутковський—№ 38).

9. Безпосередню залежність від льодовикових покладів виявляють наші грунти, що становлять велике багацтво України. На докладне дослідження й вивчення цих грунтів з наукового й практичного боків була звернута належна увага (№ 28). За останні часи з'явилося чимало обширих і солідних лабораторних дослідів грунтів України взагалі (А. Н. Соколовський—№ 25, М. П. Флоров, О. І. Набоких, Г. Г. Махів—№ 16, В. Д. Ласкарев—№ 10, П. А. Тутковський—№№ 41, 44 і инш.) і по окремих місцевостях,—на Поділлю (А. Красюк—№ 7), на Київщині (М. Флоров, Г. Махів—№ 16), на Волині (В. Ласкарев—№ 10, П. Тутковський—№ 45), на Херсонщині (В. Крокос—№ 9) і ин. Багато грунтознавчих дослідів зроблено на наших досвідних сільсько-господарських станціях, а весною 1923 р. у Києві відбулася перша нарада грунтознавців з усієї України (з численними докладами—№ 21). Тісний звязок з сільським господарством мають досліди геологичної діяльности ярів або проваллів, так званих карстових явищ (глибоких западин землі у наслідок розчинення де-яких порід підземними водами) і вироблення засобів боротьби з цими лихами (праці Тутковського й популярні його статті—№ 37).

10. Наукову цікавість і ріжноманітну практичну вагу має питання про правильну природну районізацію України. Після широких підготовчих праць це питання оброблене й дуже стисло виложене в працях Тутковського, що в них описані й точно охарактеризовані чотирі основні й чотирі часткові фізико-географічні краєвиди України з зазначенням їх меж, їх сільсько-господарського та культурного значіння й впливу на діяльність людности, на її побут і навіть на фолькльор (№ 41). Ці праці дають основну наукову схему природньої районізації, що її дальші деталі треба ще виробити. (Див. ще №№ 65, 76, 87, 88).

11. Згадані вище ріжноманітні геологичні праці здебільшого бувають тісно сполучені з дослідами палеонтологічними (про вимерлі животини та рослини, що залишили свої сліди у ріжних покладах). Палеонтологічні досліди дають підстави для хронологічного розподілу покладів, для встановлення їх відносного геологічного віку (для вирішення питань, які з цих покладів старші, які розмірно молодші і т. и.). Визначення

ріжних останків животин та рослин (так званих скам'янілостей) наводяться в дуже багатьох геологичних працях, але спеціяльних палеонтологічних праць виконано за останні роки на Україні теж чимало. З оголошених друком праць тільки одна праця (Лихарева) описує останки безхребових животин, а саме—крабів (ракуватих) з долішньотретинних покладів Придонецького краю. Решта палеонтологічних друкованих праць присвячені вищим ссавцям здебільшого Херсонщини, почасти третинного віку, почасти потретинного віку; в них описані ріжні носороги (ацератерії, еласмотерії), дінотерії, мамути і инші великі ссавці з ріжних місць Херсонщини й Ставропільщини (праці Марії Павлової—№№ 19, 20, Крокоса—№ 8, Ласкарева—№ 11, Хоменка, Алексеєва—№ 1, Сергеєва—№ 24) та ціла фауна вимерлих ссавців з околиць Севастополя у Криму (праця А. Борисяка—№ 5). Всі ці праці відбудовують перед нами потрохи животинний світ минулих геологічних епох та дають підстави для з'ясування походження ріжних мінеральних покладів та їх послідовности, що має не тільки теоретичну наукову цікавість, але й практичну вагу (напр., для визначення поверхів підземних вод та зложищ руд, що сполучені з певними поверхами покладів).

(Як видко з наведених відомостей, усі зазначені тут здобутки геологічної науки торкаються лише східньої України; про Галичину в тій літературі, що до нас дійшла, маємо тільки компілятивну коротку працю Росієнської—огляд відомостей про будівельні матеріяли та инші корисні копалини Галичини—№ 23 та географічні нариси Галичини й Буковини проф. Танфілієва—№ 27).

II. Гідрологія.

12. Підземні води України взагалі, їх життя (режим), їх корисна або подекуди шкідлива для людини діяльність (утворення зсувів, звалів та карстових западин) були досліджені і описані в де-яких працях за останнє десятьрічча (Тутковський—№ 60).

13. Артезійські води ріжних місцевостей України вивчалися досить уважно (праці Стопневича, Опокова—№№ 53, 56, Ласкарева—№ 10, Іванова—№ 49, Коклика—№ 50, Тутковського—№ 57, 58, 62 і и.); доведено, що артезійські води на Україні можуть не тільки служити для водопостачання і забезпечення водою заводів і цілих міст (Київ), але й для зрошення полей та цінних плантацій (Ставропільщина, Таврія—оазис Чаплі серед півпустині) та для успішної боротьби з посухою; подекуди артезійські води у нас виявилися міцно мінералізованими і дуже придатними для лікування (у Миргороді свердливина 316 сажнів завглибшки дістала артезійську воду з температурою 22°; ця вода дуже міцно мінералізована, цілюча і б'є фонтаном, що постачає більш за 50 тисяч відер на добу, та є почасти радіоактивною—№ 37, стор. 167—168). Взагалі ці праці з'ясували велику вагу наших артезійських вод в сільському господарстві і в техниці та їх велику ролю в майбутності.

14. Поверхневі води на Україні (річки, озера, болота, лимани і и.) досліджувалися переважно з метою пристосування їх для меліорації (зрошення, зводнення, осушення) в сільському господарстві (праці Опокова—№№ 52. 53, 55, 56, Максимовича—№ 51 і и.); в комісії для вивчення природніх продукційних сил України (при Всеукр. Академії Наук) вироблено для цього чимало докладних інженерських проектів, що ще не надруковані. Оголошено повний бібліографічний покажчик літератури по цих питаннях та бальнеології (Тутковським—№ 59). Одеські лимани почали докладно

досліджувати Одеські вчені (Крокос і и.). Досліджувано річковий відплив (Срезневський).

15. Чимала увага була звернута вченими також на використання так званого білого вугля (даремної енергії падання води) на Україні. Відомості про можливі перспективи використання нашого „білого вугля" зіставлені в кількох працях (для усієї України—Тутковського—№№ 37 і 61, Опокова—№ 54), для Київщини—Максимовича—№ 51, для Криму Кочерина і и.); окрім того вироблено де-кілька проектів спеціяльного використання Дніпрових порогів для одержання енергії і для зрошення степів.

III. Кліматологія.

16. Одним з найбільших досягнень кліматології на Україні було заснування за часів революції осередка метеорологічної служби на Україні -Українського Метеорологічного Центру при Сільсько-Господарському Науковому Комітеті України. Цей Центр *(Укрмет)* улаштував у Київі велику осередкову радіо-станцію, що одержує щоденно усі метеорологичні відомости (наслідки щоденних спостережень) з усіх станцій України, а також з головних станцій Союзу телеграфом і по радіо—з головних метеорологічних центрів Європи; ці повні відомості дають можливість що-дня викреслювати метеорологічні мапи й передбачати головні зміни погоди (див. № 66). Укрмет енергійно провадить цілу низку дуже важливих видань (Інформаційний Бюлетень Укрмета, Матеріяли до кліматології України, Матеріяли до геофізичної характеристики України, декадний бюлетень, щомісячна метеор. характеристика України і инш.), що становлять необхідні документи для збудування згодом повної кліматології України. Окрім того *Укрмет'ом* укупі з Геофізичною Комісією Академії Наук зроблено довгу низку окремих метеорологічних та кліматичних розвідок,—солідні праці академика Б. І. Срезневського про посуху, про випарування, про ріжні аномалії погоди, про зливні дощі та їх вирахування, про мапи ізотерм України, про метод хроноізобар для з'ясування походження атмосферних процесів і и. (здебільшого ці праці ще не друковані), далі загальна праця Г. Висоцького (№ 65), праця М. Данилевського про Чернигівщину (№ 67), Бржозовського про Волинь (64) і и. Значна частина розвідок була присвячена практичним питанням, що важливі для сільського господарства, напр. питанню про посуху 1921 року, про посуху взагалі і про засоби боротьби з ними,—праці М. Данилевського (№ 68), В. Колкунова (№ 69), Є. Опокова (№ 56.), П. Тутковського (№ 63) і и. Чимало готових до друку праць ще не оголошено через труднощі друку.

IV. Ботаника.

17. Для освітлення питання про еволюцію флори на Україні, окрім дослідів торфів (див. далі), за останні десять років оголошені праці про гідрофільні льодовикові рослини взагалі і про умови їх заховання (Тутковський № 73) і про історію походження та географичне розповсюдження кавказької азалеї в нашому Поліссі (його-ж, № 74), що належить теж до заціліли́х реліктів льодовикової епохи.

18. Над вивченням сучасної флори України працювали Ботанична Секція колишнього Наукового Товариства (що є тепер Секцією Всеукр. Академії Наук) та Ботанична Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України (з багатьма підсекціями). Досліджувалося взагалі рослинність луків, лісів, степів, болот, торфовиськ, вивчалися деревні породи

і т. и.; зібрані великі гербарії квіткових і безквіткових рослин з ріжних частин України. Оголошена велика монографія О. В. Фоміна про рід яловець (Iuniperus) Криму і Кавказу (№ 77) і його ж розвідки про торфові мохи Київщини та Чернигівщини (№ 75) та ціла низка менших розвідок ріжних авторів (О. А. Янати, Пачоського і и.).

19. Чимало уваги було звернуто вченими також на вивчення географічного розповсюдження наших рослин. Доклад про детальну батаникогеографичну районізацію України взагалі і лесового краєвиду з окрема в звязку з гіпсометрією був зроблений на першому з'їзді грунтознавців проф. Янатою і Я. Ф. Лепченком (№ 21). Проф. Фоміним оголошена загальна мапа ботанико-географічних районів України (№ 76). Усі ці праці мають велику наукову цікавість і практичну вагу (для сільськогосподарської районізації).

20. Над вивченням питань з обсягу практичної ботаники, що сполучені з сільським господарством та промисловістю, найбільш працювала Ботанічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України, що має окремі спеціяльні підсекції або бюро насінньознавства, селекції, генетики, лікарських рослин, бур'янів, фітопатології, технічних і промислових рослин і и.; знайдено і описано де-які нові прядильні рослини (№ 72) і парфюмерні рослини (№ 74). Багато зроблено було теж проф. Вотчалом для пристосування удосконалених методів здобування цінних технічних продуктів (скипидару, каніфолі) за допомогою раціональної підсочки сосни і для підготовки технічних робітників цього фаху (№ 71); чимало праць було присвячено питанням про боротьбу з шкідниками рослин (див. далі) із посухою (№№ 55, 62, 63, 68, 69, 70).

V. Зоологія.

21. До з'ясування еволюції фауни України спричинилися згадані вже вище палеонтологічні праці (№№ 1, 5, 8, 11, 19, 20, 24), а також дуже цікава й змістовна праця А. Браунера (№ 81), що в ній автор описує низку вимерлих степових гризунів південної України. Але в цій галузі науки залишається ще зробити дуже багато, бо вона ще мало розроблена.

22. Вивченням сучасної фауни України, що ще й досі надто мало досліджена, займалися Зоологична Секція Всеукр. Академії Наук та Зоологічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України. Що до вивчення фауни вищих хребових животин найбільшу наукову вагу мають праці А. Браунера про лисицю (№ 80) і про инших ссавців (№ 82), де наведено багато нових відомостей, а також низка праць М. Шарлеманя про бобра на Україні, про ссавців околиць Київа (№ 85) та взагалі про звірів України (№ 84). - З обсягу орнітології нашого краю оголошені цікаві праці Н. Гавриленка (№ 83) і Аверина (№ 78) та низка праць М. Шарлеманя для Київщини, що в них описано вже 310 видів птахів; чималі матеріяли зібрав також В. Артоблевський.—Про нижчих хребових— плазунів та земноводних оголошена праця М. Шарлеманя (№ 86).—Солодководною фауною взагалі і іхтіологичними дослідами (про риб Дніпра) зокрема займалася Дніпрова зоологічна станція під керуванням Д. Белінга; цікаво, що де-які морські риби (оселедець, голочка і и.) заходять дуже далеко по ріках (геть аж до околиць Київа). Вивчення безхребових животин найбільш було присвячено комахам (з ентомології), що над ними працювали А. Бируля (№ 79), Головянко, Шелюжко, Парамонов, Совинський, Караваєв, Щоголів і и. (переважно над метеликами та шкідниками) і Клодницький (над тлями).

23. Досліди морської фауни України за останні часи дуже поширилися унаслідок заснування в Очакові Всеукраїнської Чорноморсько-Азовської Науково-Промислової досвідної станції (Вукчанпос), що має свої філіяльні станції на Чорному та Азовському морях і з 1923 р. видає свій цікавий бюлетень. Фауну Азовського моря за останні часи почала спеціяльно досліджувати ще експедіція проф Книповича.

Схему зоогеорафичного розподілу животин України виробив та оголосив М. Шарлемань (№№ 87 і 88).

24. Розробленням практичної зоології з її ріжними галузями (сільсько-господарські шкідники, акліматизація, скотарство, зоотехнія, ветеринарія і и.) займалися в широкому мірилі Зоологічна і Зоотехнічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України з її підсекціями, що вже зібрали та підготовили до друку багато важливих і цікавих матеріялів; оголошено де-які праці про шкідників сільського господарства (напр. І. М. Щоголіва, № 89 і и.).

VI. Природнича українська термінологія.

25. Пекуча потреба мати правильну природничу українську термінологію, що досі була надто мало вироблена, спричинила заснування ще при Природничій Секції колишнього Українського Наукового Товариства (що згодом злилося з Всеукраїнською Академією Наук) окремої Термінологічної секції (з ініціятиви і під енергійним керуванням О. А. Янати); тепер ця Секція становить частину Інституту Наукової Мови при В. Академії Наук. Секція працює дуже напружено і видала вже цілу низку ретельно-оброблених наукових матеріялів по ріжних галузях природознавства (див. №№ 90—95) і виготовила ще низку дальших матеріялів, що мають бути надруковані за найближчого часу.

Головніша література.

I. Геологія і грунтознавство.

1. Алексеев, А. Фауна позвоночных д. Ново-Елизаветовки, Тирасп. у., Херсонской губ.—Одесса, 1916 г.

2. Безбородько, Н. Контактовыя взаимоотношенія гранитовъ и гнейсовъ въ связи съ изученіемъ этихъ породъ вдоль побережья Днѣпра (Новогеоргіевскъ—Никополь). Лубны, 1918 г. 8⁰. 263 стр.

3. —— Курська аномалія й Кривий Ріг на Херсонщині. — Червоне Село (Винниця) 1923 р., № 60.

4. —— Полезные ископаемые Тульчинского округа. — Рабоче-Крестьянская Газета, Винница, 1923 г. №№ 97, 98, 175, 197, 198.

5. Борисяк, А. Севастопольская фауна позвоночныхъ. Ч. I і II. Труды Геол. Комит. 1914—1915 г.г.

6. Красівський, Л. Про заклади мангановоï і залізної руди в Гайсинському повіті на Поділлю.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Товар. 1918—1919 р. I (I), стор. 27—30.

7. Красюк, А. Почвы и грунты по линии Подольской жел. дороги—Петроград, 1922 г. 8⁰ 223 стр., 4 табл.

8. Крокос, В. И. Ацератерій изъ с. Гребеники, Херс. губ. Зап. Общ. Сел. Хоз. Ю. Росс. 1917 г., т. 87, стр. 1—96, 3 табл.

9. —— Материалы для характеристики почвогрунтов Одесской и Николаевской губ.—Ч. I.—Изв. обл. упр. по опытн. делу 1922 г., вып. I, 38 стр.

10. Ласкаревъ, В. Д. Геологическія изслѣдованія въ юго-западн. Россіи. (17 лист общей геол. Карты Европ. Россіи). Петербургъ, 1914 г. 4⁰. 10+720 стр. с табл. и картами.

11. —— Обзоръ четвертичныхъ отложеній Новороссіи. Зап. Общ. Сел.-Хоз. Ю. Росс. 1919 г., т. 88—89, 48 стр.

12. Лебедевъ, Н. Материалы для геологии Донецкого каменноугольного бассейна.—Наука на Украине 1922 г. № 4, стр. 19—39, 1 табл.

13. —— К истории геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна.—Научно-техн. журнал Укрсовнархоза. 1922 г. кн. I.

14. Лисин, Б. Глини та глиняна промисловість на Україні.—Київ, 1918, 16⁰, 159 стор.

15. Лихаревъ, Б. Матеріалы къ познанію мѣсторожденій огнеупорныхъ глинъ и каолиновъ. (Бахм. у., Екат. губ.).—Матер. по общ. и прикл. геол. 1918 г., вып. 31, стр. 1—25, 1 табл., 1 карта.

16. Махів, Г. Еволюція грунтів лесової зони України.—Вістн. С.-Госп. Науки 1922 р., т. I, стор. 4—10.

17. Оппоковъ Е. Нѣкоторыя данныя о болотахъ-торфяникахъ Минской, Черниговской и Полтавской губ.—Зап. по свеклосах. пром. 1917 г., №№ 1—5, стр. 20—70.

18. —— Торфяні багацтва України.—Київ, 1918 р. 16⁰, 30 ст.

19. Павлова, М. Les mammifères tertiaires de la Nouvelle Russie.—Nouv. Mem. d. l. soc. d. Natur. d. Moscou 1915, т. XVII.

20. —— Находки эласмотерия в Ставропольской губ. и др. местах России.—Зап. Геол. Отд. Общ. Люб. Ест., Антроп. и Этногр. 1915 г.

21. Перша нарада українських грунтознавців у Київі.—Вістн. С.-Госп. Науки 1923 р., т. I, стор. 128—130.—Укр. Геол. Вісти, 1923 р., ч. I, стор. 12—13.

22. Різніченко, В. До природи дislокацій Канівського району.—Укр. Геол. Вісти, 1923 р., ч. I., стор. 13—14.

23. Россіенская, Р. Восточная Галиція. Карта-справочникъ строительныхъ матеріаловъ и полезныхъ ископаемыхъ западнаго фронта. Петроград, 1916 г. 16⁰. 35 стр. и карта.

24. Сергеев, А. Динотерий из окрестностей Кривого Рога.—Изв. Геологич. Комит. 1914 г. № 6, стр. 561—590, с 2 табл.

25. Соколовский, А. Н. Из области явлений, связанных с коллоидальною частью почвы.—Изв. Петр. С.-Хоз. Акад. 1921 г., стр. 85—225.

26. Танатар, И. Генезис Криворожских железных руд и вмещающих их кварцитов. Изв. Екат. Горн. Инст. 1923 г., т. XI, вып. I, стр. 76—78.

27. Танфилиев, Г. География России, Украины и прилегающих к ним с запада территорий. Часть II, вып. 1 и 2. Одесса, 1922—1923 г., 8⁰, 343 и 335 стр.

28. Терниченко, А. Курс хліборобства. Ч, I. Грунтознавство.—Київ. 1922 р. 8⁰. 130+11 стор.

29. Тутковскій, П. А. Предварительный отчетъ объ изслѣдованіи образцовъ изъ буровыхъ скважинъ по рѣкѣ Птичи.—Матер. для изсл. рѣкъ Полѣсья (№ 52), стр. 49- 82.

30. —— Болѣе глубокія буровыя скважины по сосѣдству съ бассейномъ р. Птичи.—Тамъ же, стор. 83—88.

31. —— Образцы изъ буровыхъ скважинъ въ побережьѣ р. Брагинки.—Тамъ же, стор. 234—244.

32. —— Геологическій очеркъ Минской губерніи.—Кіевъ. 1916 г. 8⁰, 343 стр.

33. —— Мѣсторожденія торфа въ Минской и Волынской губерніяхъ съ геологической точки зрѣнія. — Зап. по свеклосах. пром. 1917 г., №№ 1—5, стр. 1—19.
34. —— Український янтар (бурштин). — Київ. 1918 р. 16⁰, 14 стор.
35. —— Згаслі вулкани України. — Звідомл. Укр. Акад. Наук. 1918—1919 р., стор. 72—78. Вістн. Природозн. 1921 р., в. I, стор. 16—20.
36. —— Друмліновий краєвид на Україні. — Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Товар. 1918—1919 р., ч. 3—4, стор. 83—88.
37. —— Нариси з природи України. Вип. I.—Київ. 1920 р. 16⁰ 187 стор. з малюнками.
38. —— Нова гіпотеза про походження неолітичної культури.—Збірн. Укр. Наук. Тов. на память Х. К. Вовка. 1921 р., стор. 62—68.—Наука на Укр. 1922 р. № 3, стор. 17—25.
39. —— Природні багацтва України.—Вісти Київ. Губ. Вик. Ком. 1921 р. № 88.—Пролет. Правда. 1923 г., № 162.
40. —— Природні засоби для кустарного (хатнього) ганчарства та керамичної промисловости на Україні.—Там же, 1921 р., №№ 195, 197.
41. —— Природня районізація України. (Генетична класіфікація і розподіл фізико-географичних краєвидів України на підставі геологичної їх еволюції)—Київ. 1922 р. 8⁰, 79 стор. з мапою і 12 малюнками.
42. —— Тіні забутих предків.—Більшовик 1923 р., № 216.
43. —— Велетенські казани на Україні.—Зап. Фіз. Мат. Відділу В. Акад. Наук 1923 р., т. I, вип. I., стор. 23—30, з мал.
44. —— Минуле, сучасне і майбутнє українських пісків.—Вістн. С.-Госп. Науки 1923 р., т. II, стор. 7—12.
45. —— Славечансько-Овруцький кряж та узбережжа ріки Славечни. Геологичний та геоморфологичний опис.—Труди Фіз.-Мат. Відділу В. Акад. Наук 1923 р., т. I., вип. I., стор. 1—72.
46. —— Сліди колишніх гейзерів в українському Поліссі.—Наук. Зап. Київськ. Наук. Коміт. 1923 р., вип. I, стор. 1—6.
47. Фещенко-Чопівський, I. Природні багацтва України. Ч. I—II.—Київ. 1918—1919 р. 8⁰, 169 і 150 стор.
48. —— Графіт на Україні.—Київ. 1918 р. 16⁰. 16 стор.

II. Гідрологія.

49. Ивановъ, В. Ф. Матеріалы по водоснабженію г. Кіева—Кіевъ. 1916 г. 8⁰, 79 стор. 34 табл., 14 діаграммъ.
50. Кокликъ. О. Г. Гидрогеологическій очеркъ Черкасскаго уѣзда и г. Черкассъ—Кіевъ, 1917 г. 8⁰, 108 стр., 3 табл.
51. Максимович, Н. Гидрология рек Киевской губернии.—Киев, 1920 г. 8⁰, 50 стр.
52. Оппоковъ, Е. Матеріалы по изслѣдованию рѣкъ и рѣчнихъ долинъ Полѣсья. Вып. I.—Кіевъ, 1916 г. 8⁰, 422 стр. съ таблицами.
53. —— Глубокое буреніе 1914—1916 г. въ г. Минскѣ.—№ 52, стор. 89—103
54. —— Про використання рухової сили рік на Україні.—Збірн. Техн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918 р., кн. 4, стор. 63—74.
55. —— Про гідрологію взагалі і гідрологію водозбору Дніпра зокрема.—Збірн. Природн. Секції Українськ. Наук. Тов. 1918—1919 р., кн. 4, стор. 39—54.
56. —— Меліорація в боротьбі з посухою.—Харків. 1923 р. 8⁰. 64 стор. з малюнками.

57. Тутковскій, П. А. Къ вопросу о водоснабженіи г. Луцка артезіанской водой.—Отчетъ о дѣят. Общ. Изсл. Вол. 1913—1915 г., стор. 70.
58. —— Артезіанскій колодезь въ м. Тучинѣ.—Труды Геол. Комит. 1914 г., вып. 77, стор. 283—284.
59. —— Бібліографичний спис літератури по громадській медицині, гігієні, санітарії, по бальнеології, курортам та народній медицині України.—Збірн. Мед. Секції Укр. Наук. Тов. 1918 р., кн. 4, стор. 109—133.
60. —— Підземні води України. — Київ. 1918 р. 16⁰, 32 стор.—Вид. 2. Павлоград. 1922 р. 16⁰, 32 стор.
61. —— Про білий вугіль на Україні.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918—1919 р., ч. I, стор. 4—15.—№ 37, стор. 143—155.
62. —— Перспективы артезианского орошения на Украине.—Пролетар. Правда 1923 г. № 16.
63. —— Артезійське зрошення, як могутній засіб боротися з посухою на Україні, і умови його практичного здійснення.—Вістник С.-Госп. Науки 1923 р. т. II, стор. 252—256.

III. Кліматологія.

64. Бржозовський, С. А. Клімат Житомира.—Житомир. 1922 р. 4⁰, 27+42+5 стор.
65. Висоцький, Г. Макрокліматичні схеми України.—Матер. до районіз. України 1922 р., т. I., стор. 81—108, з 12 мапами.
66. Данилевський, М. Українська метеорологична служба завбачання погоди.—Київ. 1921 р. 16⁰. 8 стор.
67. —— Кліматичні нариси. Чернігівщина.—Київ. 1922 р. 8⁰, 210 стор.
68. —— „Посуха" в світлі метеорології. Вид. Укрмет.—Київ. 1922 р. 8⁰, 12 стор.
69. Колкунов. В. Головні шляхи в боротьбі з посухою.—Київ. 1921. р. 16⁰. 15 стор.
70. Срезневський, Б. І. Ознаки посушливости й вохкости.—Статист. Бюллетень 1922 р., ч. 3, 6 і 7.

IV. Ботаника.

71. Вотчал, Е. Ф. Стан підсочки в лісовому господарстві Північної Америки і Франції і можлива роля підсочної промисловости в лісах України.—Вістн. С.-Госп. Науки 1923 р., т. II, стор. 13—16.
72. Ралде-Фомина, С. Про техничну прядильну рослину Asclepias та про її культуру на Україні.—Там же 1922 р., т. I, ст. 62—63.
73. Тутковський, П. А. Від Египту до України.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918—1919 р., т. I ч. 2, стор. 48—52.
74. —— Кавказька красуня азалея на Україні, її минуле, сучасне та майбутність.—Наука на Укр. 1922 р., № 4, стор. 143—150.
75. Фомин, О. В. До вивчення торфових мохів Київщини і Чернигівщини.—Наук. Зап. 1923 р., т. I, стор. 34—38.
76. —— Карта ботанико-географических районов Украины.—Матер. для районир. Украины. Харьков. 1923 г.
77. —— Монография рода Juniperus Крыма и Кавказа, Flora caucasica critica 1923.

V. Зоологія.

78. Аверин, В. О птицах Харьковской губернии.—Охота и Рыбол. 1923 г.

79. Бируля, А. Материалы по фауне Ну. me. пор. te. ra Радомысльского уезда.—Ежегодн. Зоол. Музея Русск. Акад. Наук 1922 г.

80. Браунер, А. А. Лисица Южной Россіи. (Монографія).—Зап. Новор. Общ. Естеств. 1914 г., т. 40.

81. —— О млекопитающихъ, найденныхъ въ лессахъ Южной Россіи. —Матер. къ изсл. почв и грунтовъ Херс. губ. 1915 г.

82. —— Сельсько-хозяйственная зоология. Одесса. 1923 г.

83. Гавриленко, Н. Предварительныя сведенія о птицахъ Полтавской губерніи,—Ежегод. Музея Полт. Губ. Земства 1917 г.

84. Шарлемань, М. Звірі України.—Київ. 1920 р. 16⁰. 40 стор.

85. —— Млекопитающія окрестностей Кіева.-Матер. къ позн. фауны Ю.-З. Россіи 1915 г. № 1.

86. —— Замѣтки о пресмыкающихся и земноводныхъ окрестностей Кіева,—тамъ же, 1917 г., т. II.

87. —— Схема зоогеографических районов Украины.—Труды І-го всеросс. с'езда зоологов 1923 г.

88. —— Карта зоогеографических районов Украины.—Матер. для районир. Укр., Харьков. 1923 г.

89. Щоголів, І. М. Головніші шкідники наших садків. Ч. І.—Київ. 1919 р. 8⁰, 16 стор. з малюнками.

VI. Природнича термінологія.

90. Дубняк, К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. Вид. 3.—Кобеляк, 1917 р. 16⁰, 40 стор.

91. Николаєв, В. Матеріяли до української зоологичної термінології.—Полтава. 1919 р.

92. Тутковський, П. Словник геологичної термінології.—Київ. 1923 р. 8⁰. 10+201 стор.

93. Щоголів, І. Словник української ентомологичної номенклатури.—Київ, 1919—1920 р. 8⁰, 78 стор.

94. —— Словник української фізичної термінології.—Київ. 1918 р. 8⁰. 133 стор.

95. Курило, О. Словник хемичної термінології.—Київ. 1923 р. 8⁰. IX+142 стор.

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

З нових матеріялів до історії Кирило-Методіївського брацтва.

Не зважаючи на ту виключну ролю, яку відограло в розвиткові української громадської думки перше таємне товариство 1847 року, його історія, особливо внутрішня, мало освітлена через брак необхідних матеріялів. Як відомо, члени Кирило-Методіївського брацтва не лишили по собі якихось матеріялів, що освітлювали б справу: все було конфісковано при першому трусі в кожного братчика, а саме товариство не встигло ще широко розголосити свої думки й притягти до лав своїх ширші кола. І хоч у признаннях братчиків і згадувалося, что в них було до сотні однодумців серед української інтелігенції, але цей підрахунок був зроблений без певної точности і мав на увазі співчуваючих прихильників, на яких можна було рахувати в практичній роботі, а не формально звязаних членів товариства, які були б поінформовані в справах статуту брацтва та ідеологічних підвалин його роботи. Невеличкий гурток братчиків беріг, як тайну, те, що сам знав про себе, і в тих незначних по кількості споминах, які лишилися від цієї справи ми не знайдемо до кінця розказаної правди: видко було, що автори обережно торкалися в своїх споминах деяких моментів складу та деталів організації. Безумовно, що на цьому, на протиріччях, хитаннях і недомовках сказалося й те, що брацтво захоплено було в самому початку організаційного його періоду.

Спомини про 1847 р. маємо лише від Костомарова, в кількох варіянтах, та від Куліша. Костомарів найбільше відкрив лице брацтва і в ряді статтів підходив і до змалювання внутрішнього, інтимного та ідеологічного боку його життя. Куліш рішуче відцурався від брацтва. Шевченко помер раніш ніж можна було б згадати щось з свіжої тоді ще історії брацтва. Решта, або через своє далеке від літератури становище, або через особливо непріємні згадки, що звязані були з ліквідацією товариства, не залишили по собі писаних матеріялів до історії брацтва і навіть боялись згадок і натяків на своє минуле. Спроба Л. Маціевича одержати якісь відомості від одного з притягнутих до справи—Савича, багато років пізніше після страшного розгрому товариства не привела ні до чого: коли Маціевич лише натякнув на цю далеку історію, Савич припинив усякі згадки, сховався в собі і не обмовився ні одним словом що до брацтва, й на инші питання одповідав неохоче.

Цій таємничості, якої додержувалися й инші братчики, допомагали всі обставини й умови, якими оточили цю справу підчас самого процесу жандарми, а пізніше—цензура. Перші брали підписку з притягнутих до справи про нерозголошення того, про що питали на слідстві в запідозрених,

та винуватих, друга старанно викреслювала й вирізувала не то статті, а частенько й самі згадки про Кирило-Методіївське товариство. З найвідоміших фактів про це можемо нагадати викреслення розділу з Шенрокової біографії Куліша („К. Ст." 1901), в якому росповідалося про брацтво; вирізка й знищення статті В. Семевського з „Русского Богатства" (1911 р. кн. 5 і 6). Крім того нам відомо, що в Ленінградському Музеї Революції переховуються гранки якогось журналу з матеріялами до історії Кирило-Методіївського товариства, не пропущені цензурою [1]). Як що иноді, в тій самій „Київській Старині" й друкувались матеріяли до історії брацтва, то лише в особливій формі, під заголовками, які мусіли вже відразу показати справу в благонадійному освітленні, а самим змістом не нагадували про політичні цілі таємного товариства, а лише висували наперед словянофільські тенденції брацтва.

Але й за кордоном за ввесь час не з'явилося нічого, що могло б бути оціненим, як основне джерело до історії брацтва.

Таким чином, лишалася єдина надія на урядові папери, що торкалися арешту, слідства, процесу, заслання та адміністраційного догляду за членами товариства. І дійсно, коли за часи революції перед дослідниками одкривалися таємні архіви, вперше—р. 1905 і остаточно після 1917 р., відкрилась нова можливість пустити в науковий обіг офіційні данні про справу і про самих членів брацтва. Правда вже в 1890-х роках, завдяки звязкам своїм і енергійному клопотанню, Мик. Іл. Стороженкові вперше пощастило зазнайомитись з справами, зробити де-які витяги й опублікувати де-які матеріяли. Але йому було показано далеко не все, і зараз красномовним свідоцтвом таємничости навколо справи з'являються прошиті й запечатані сторінки справи, починаючи з 1855 р. (царювання Олександра II): в такому вигляді справа давалася ученому дослідувачу.

Основних справ по Кирило-Методіївському товариству було дві. Одна в Київі—справа канцелярії генерал-губернатора Бибикова за 1847 р. під ч. 313 в двох частинах і друга в Ленінграді в 20 частинах—справа „III Отдѣленія с. е. и. в. канцеляріи".

Розуміється розшуки братчиків, арешти їх по ріжних місцях України, а потім заслання по ріжних містах Росії мали де-які відгуки в паперах і инших урядових канцелярій, губернаторських, губерніяльних правлінь, жандармських управлінь то що. Але основними справами, де відбивалися зовнішня історія та ідеологія брацтва, були ці дві, названих вище.

На жаль сліди одної з цих справ, саме Київської, загублені.

По цій справі ще в 90-х роках були зроблені публікації з паперів Ригельмана в „Київській Старині" [2]), а в 1914 р. справу цю було використовано в Шевченківському Збірнику Наукового Т-ва в Київі, де М. С. Грушевським були надруковані зізнання братчиків. З цієї справи Ор. Ів.

---

[1]) Тут повний текст Костомарових „Книг Битія". По шріфту можна гадати, що це коректурні гранки „Русской Старины". Під матеріялами немає підпису того, хто їх подав.

[2]) „Папери Рігельмана" це був псевдонім, видуманий як форма для публікації кирило-методіївських паперів генерал-губернаторського архіву, котрими зайнявсь пок. Н. В. Молчановський, що від 1891 р. був начальником відділу канцелярії київського генерал-губернатора, а від 1902 її начальником. Він узяв кирило-методіївське діло до дому, в глибокім секреті, з великими обережностями зробив з нього копію (писав її глухонімий переписувач, умисно вишуканий для сього — це оповідав мені пок. Молчановський перед смертю). По смерти Молчановського (в грудні 1906 р.) ця копія переховувалась у його приятеля О. Ів. Левицького. Він носився з гадкою її опублікування, але не відважаючись це зробити, кінець кінцем передав її для опублікування мені, до огляду на 100-літні роковини народин Шевченка, зимою 1913 р. по опублікуванню витягів з неї, копія була повернена Ор. Ів. Левицькому. Ред.

Левицький робив копії ріжних матеріялів до історії брацтва, мав її на руках і повернув по вимозі урядовця, який ліквідував генерал-губернаторську канцелярію в 1915 р. Куди вона попала далі—невідомо, бо в останньому складі генерал-губернаторського архіву її не знаходиться.

Київська двохтомова справа відбивала на собі головно перший етап в розвитку слідства. Кирило-Методіївський гурток мав свій осередок в Київі, до нього тяглася Полтава, але Київ був місцем зборів, вироблення статуту, відозв, планів та мрій братчиків. В Київі ж його й було викрито. Донос Петрова було подано 3 березня київському ж попечителеві шкільної округи. В Київі ж було зроблено труси—29 березня в приміщеннях Оп. Марковича, Костомарова, Тулуба, Посяденка та Андрузького, і перші допити 30 березня—3 квітня було організовано теж в Київі. Отже через київську адміністрацію губернатора й генерал-губернатора йшли перші відомості про викрите таємне товариство. Під час перших кроків слідства по доносу Петрова, генерал-губернатора Бибикова не було в Київі; він сидів по справах у Петербурзі. Перші роспорядження в справі робив цівільний губернатор Ів. Фундуклей, а Бибиков після перших звісток про донос, про перші заходи для дальшого роскриття таємного товариства, збірався зосередити центр слідства в Київі. Принаймні що до Гулака, який під той час теж переїхав до Петербургу на службу, Бибиков уважав необхідним перевезти до Київа, і в листі до шефа жандармів гр. Орлова від 17 березня він просив: „обыскать и если у него (Гулака) найдутся подозрительные бумаги, или по допросам окажется, что в Киеве находятся его участники, или там получил он впервые мысли и идеи о помянутом обществе, то его арестовать и отправить в киевскую крепость в тамошнюю следственную комиссию для улик, допросов и дальнейших на месте указаний и открытий“.

Так проектував Бибиков в самому початку справи в той перший—київський період, який найбільше відбився в згаданій двохтомовій київській справі.

Але вийшло по иншому. Не тільки Гулака було залишено в Петербурзі для допитів під час цілого слідства, але й инших братчиків переведено було до Петербургу. III *отделеніе* тепер—в другий період—стає центром слідства й адміністративного розвязання справи. Київ грає ролю другорядної слідчої функції в цій справі, відшукуючи додаткові факти й пояснення, виконуючи певні завдання центру. Так факти з слідчої роботи в Київі, що вже їх згадувано—труси, арешти, допити Костомарова, Посяденка, Марковича, Тулуба та Андрузького провадились вже з розпорядження III *отделенія* від 22 березня, і гр. Орлов пропонував Бибикову—„по осмотре сих бумаг, если в оных окажется, что либо относящееся до славянского общества или могут служить указанием к обнаружению оного, или вообще содержится что-либо возмутительное, то лиц, у которых таковые бумаги или вещи будут найдены, арестовать и со всеми упомянутыми бумагами и вещами доставить в Спб. в III отделение с. е. и. в. канцелярии в сопровождении благонадежных и верных чиновников и под самым строжайшим надзором“. Центр слідства тепер в Петербурзі і всі папери—допити, листування, записки братчиків, все зосередилось там, в III отделенії. Київ грає допомогову ролю, й діловодство київської канцелярії цього періоду дублірує діловодство III отделенія. Правда, в де-яких дрібницях можливо були б і де-які нові дані й факти, бо цілком можливо припустити, що київська адміністрація, пересилаючи орігінали допитів, „вещественных доказательств“ і инших важливих документів, не подавала до Петербургу де-яких деталів арешту, трусу, де-якого листування місцевого значіння, то що. Так зі справи Костомарова в III отделенії (л. 215)

довідуємось, що Бибиков не всі рукописи, що було знайдено при трусі в Костомарова, переслав до Петербургу. III *отделеніе* робило висновок з цього такий: „Как все бумаги Костомарова—преступного и сомнительного содержания были представлены в III отд., то оставшиеся в Киеве должны быть безвредного содержания и потому не приказано ли будет сообщить генерал-ад'ютанту Бибикову, дабы все упомянутые бумаги были пересланы к Костомарову в Саратов". З цього факту маємо можливість гадати, що й в инших випадках, щось залишалося в Київі, про щось більш невинне, дрібне й менш важливе київська влада не сповіщала III отделеніе. От чому і в цей період, коли III отд. стало центром слідства, київська 2-х-томова справа мала б певний інтерес і наукову цінність, не вважаючи на те, що в більшости випадків вона уявляла б собою лише копію петербурських справ.

Крім того де-який самостійний інтерес київська справа могла б мати й в тій частині, яка торкалася вже петербурського слідства. Річ у тому, що Бибиков, весь час до середини квітня сидів у Петербурзі і правитель його канцелярії Писарев навіть брав участь в допитах братчиків, як людина, що знає місцеві обставини. Цей період, березень—середина квітня, міг відбитися в київській справі цілком оригінальними паперами-рапортами Писарева про хід допитів, самостійними роспорядженнями Бибикова в Київ, то що. Звичайно й тут варіяції що до основного джерела—справи III отделенія були б незначні, проте можливі були б встановлення якихось додаткових дрібних фактів. Але дальше перебування генерал-губернатора в Петербурзі дуже швидко було визнано недопустимим. 13 квітня Бибиков подав Орлову копію відозви „К верным сынам Украины". При докладі Орлова Миколі I, цей останній поклав таку резолюцію: „Явная работа той же общей пропаганды из Парижа; долго этой работе на Украине мы не верили; теперь ей сомневаться нельзя, и слава богу, что так разкрилось; Бибикову дай знать, что ему пора на место и надо везде строго смотреть". Граф Орлов трохи позолотив пилюлю, попередив Бибикова, і виставив справу так, ніби сам Бибиков „при нынешних обстоятельствах в Киеве находит необходимым для службы вашего величества немедленно отправиться к своему месту" [1]). Одпущено було з Бибиковим і Писарева. Таким чином безпосередній звязок київського генерал-губернатора зі справою кирило-методіївського братства розірвався в середині квітня. Його діловодство з цього моменту, очевидно остаточно блднішає, сидючи в Київі, він стає лише передаточним пунктом роспоряджень центру і інформатором та пояснителем по запитанням III отд.

Такий приблизно характер і таке значіння могла мати двохтомова київська справа. Треба додати, що всі допити й записки знаходилися в ній в копіях, які по спеціяльному проханню Бибикова були зроблені в III отделенії. Навіть допити, що провадились в Київі, в оригіналах були надіслані до Петербургу. І коли порівняти той комплект допитів, який знаходився в копії в київській справі, з тими, які знаходяться в справах ленінградських, то легко встановити, що ціла низка незначних допитів (Гулака, наприклад) зовсім не була скопійована для Бибикова. Крім того, копії матеріялів—записок братчиків не відбивали на собі поправок, закреслень, то що. Все це звичайно дуже принижує значіння, як джерела, київської справи й робить справу III отд. основною.

Справа III отделенія зветься офіційним іменем „Об украйно-словянском обществе" і складається з 19 частин і двох додатків (рукописи Андрузького й рукописи Куліша, в окремих пакетах, на жаль останні те-

1) Справа III отд. ч. 17, л. 1,4.

пер загублені). Кожному братчикові (Гулак, Костомаров, Білозерський) Куліш, Шевченко, Навроцький, Андрузький, Посяда, Савич, Маркович, присвячено окрему справу. Далі йдуть справи притягнутих до слідства (Рігельмана, Хмільницького та Сердюкова, Чижова та одна справа на вісім осіб—серед яких Тулуб, Галаган, Чуйкевич). Спеціяльну справу присвячено Петрову; решта справ уміщають в собі 1) загальні роспорядження по слідству, 2) про відозву 1847 р., 3) про славянофільство та українофільство, 4) журнал, який складався для височайших докладів.

Оригінальні матеріяли, які складають ці величезні 19 справ, дають багацько нового до того, що вже оголошено було друком.

Не кажучи про дрібні ухилення, пропуски, переїначення в надрукованих в ріжні часи документах, єсть ціла низка зовсім невідомих, досі неоголошених матеріялів.

Маючи на увазі видати систематично всі матеріяли до історії Кирило-Методіївського товариства, ми публікуємо тут з ленінградських справ найбільш важливі документи до внутрішньої історії братства, його настроїв та ідеології.

Всі опубліковані до цього часу документальні матеріяли до історії братства були зроблені з архівів київського ґенерал-ґубернатора (Рігельман, М. С. Грушевський), Міністерства Народньої Освіти (Д. І. Багалій в „Нашому Минулому“) та з III отделенія (М. Стороженко, Щоголів в „Билому“, Забіла в „Україні“ 1907 р. та П. Зайцев в „Нашому Минулому“). Вони розпадаються на три групи: 1) автентичні матеріяли: листи, записки, що вийшли з рук самих братчиків до моменту їх арешту й при арешті опинилися в руках слідчої влади, 2) відповіді братчиків на допитах при слідстві, 3) урядові оцінки діяльности як цілого брацтва, так і окремих братчиків, та документи, які малюють хід самого процесу.

Найбільшу цінність має звичайно перша група матеріялів, як голос учасників тих подій, до того ж не змінений ще під загрозою в'язниці та заслання.

На збирання рештки того рукописного матеріялу, що лишивсь після брацтва, мусить бути в першу чергу звернена увага: перед другою й третьою групою матеріялів вони мають особливу перевагу що до документальної правди й історичної цінности. До зізнань братчиків на допитах мусимо підходити взагалі з особливою обережністю, відокремлюючи з них те, що говорилося для „отвода глаз“, і по неясним натякам роблючи висновки про те, що було справді й до чого може не дійшли й слідчі. З другого боку урядові документи (третя група) вже цілком тенденційні й приступати до них можно, як кажуть, „cum grano salis“, а саме добре розібравши ту урядову політику й точку погляду, під якими їх складено. Між тим як документи другої групи безпосередньо вводять нас в інтимну обстановку товариства.

З цих матеріялів першої групи були оголошені в літературі про брацтво так звана „Книга битія“, Устав, „Главные правила“, 2 відозви, де-які листи братчиків, записка Білозерського.

Але всі публікації цих актів не вичерпують вповні рукописного матеріялу. Книга битія лише по одній редакції (українській), а всіх текстів 5 обома мовами; „Устав“, „Главные правила“ і відозви надруковані з помилками й відступленнями від тексту оригіналів. Дві записки Білозерського („Україна“ 1914 кн. 1) подано було по копії, а не по оригіналу. Низка аналогічних матеріялів зовсім не з'явилася в друку.

Лишаючи поправки до друкованого тексту на той час, коли можливо буде видрукувати цілком всі матеріяли до історії брацтва, ми подаємо тут те, що відомо було лише з переказів або з незначних уривків.

На першому місці йде записка В. Білозерського про сільські школи. Вона з'являється надзвичайно цінним свідоцтвом того, як реально думали в гурті братчиків про народню освіту. Другою йде записка Костомарова про панславізм в тому невеличкому уривку, який зберігся, та теж незначний уривок раннього оповідання Костомарова „Панич Наталич". Ідеологічний характер цього оповідання цілком ясний. Глибше заховано ідеологічний зміст кулішевого малюнка до української пісні, як орел видовбує козацькі очі, але проникливі жандарми тлумачили його як спробу змалювати україно-московські відносини.

Ці всі матеріяли, як бачимо, доповнюють ті звістки й уривки з кирило-методіївських актів, які в свій час з'явилися в друку по ріжних журналахі докидають ріжні подробиці до історії цього товариства.

I. Записка В. Білозерського про сільські школи.

В тому програмі діяльности, який собі накреслювали братчики—народня освіта грала першу ролю. З просвітньою метою вони збиралися видавати журнал, друкувати підручники, заводити школи.

Школи для сільського населення були одним з головніших пунктів плану реальної роботи. Освіта народу була навіть передумовою звільнення селян від кріпацтва. В кожному допиті повторюється, що розмова на бесідах товариства зверталася часто в бік просвітніх справ. „Учреждение школ было общим желанием всех", заявив слідчим В. Білозерський. Один з таких планів знаходимо в зізнаннях Андрузького, який схематично так уявляв собі справу широкої народньої освіти: „кожна волость за свої кошти виховує одного з своїх (на навчителя), по скінченню науки він мусить учити до самої смерти дітей своєї волости" [1]).

Другим конкретним проектом з'являється проект Білозерського, який знаходимо в нижче поданій записці. Записка ця, як росказав сам Білозерський на допиті, уявляє собою чернетку офіційної заяви, яку Білозерський, чи з своєї ініціятиви, чи після спільного обмірковування з братчиками; хотів подати до Палати Державних Маєтків для розвязання справи народньої освіти. Записку складено було Білозерським, при чім виходив він з таких міркувань що до форми та деталів сільської школи. На його думку, а мабуть була це думка й инших братчиків, поширення освіти й свідомости що до взаємного братерства слов'янських народів найбільше трудне питання. Селяне на Вкраїні—найбільша перешкода для того. „Ми думали,—показував Білозерський,—що обов'язок поміщиків і кожного, що має засоби..., полегшити становище селян через заведення для них шкіл, які були б „сообразны с их земледельческим бытом".

В показаніях своїх В. Білозерський, як і инші братчики, б'є на те, що все, що вони робили, заслуговує вдячности з боку уряду: „ми думали, що правительство одобрить наши старання, метою яких в цей час не було нічого противного". „І я був такий певний в цьому, продовжує він, що, невважаючи на свою недосвідченість, написав начерно проект прохання про заведення в Полтаві школи для дітей, які беруться з села, в якій навчали б закону божому, ремествам, хліборобству й відомостям, близьким до цього, корисним в хатньому сільському життю, з тою метою, щоб учень по скінченні курсу повернувся до дому й до занять своєю стану, але з більшими й грунтовнішими відомостями, які б *дали* йому *можливість* здобути найбільше користі та вигід [2]).

[1]) Матеріяли до історії Кирило-Метод. брацтва. Приладив до друку М. Грушевський. К. 1914, стор. 33.
[2]) Матеріяли, стор. 91.

Звертаючи увагу в своїх показаннях на перші слова, якими починається заява про ту саму погодженність його проекту з „благодетельнейшею целью Правительства“, Білозерський ще раз підкреслює, що думку свою про заведення шкіл він не вважав противною намірам уряду і самий намір подати заяву цю до управління державного майна свідчить про повну лойяльність заходів. В тому разі, коли б дозволили школу, Білозерський мав на увазі збирати пожертви не тільки грошима, але й матеріялами для влаштування на перший раз маленької школи, для досвіду. Але весь цей проект лишився не тільки не здійсненим, але й без жадної спроби реалізації його. „Мне отсоветовали это,—говорить він на допиті,—как безполезное и неудобоисполнимое“.

В проекті Білозерського звертає на себе увагу пункт, який іде всупереч з заявами братчиків про необхідність освіти для селян, розуміючи й кріпаків, і показує, що проект цей і та особлива форма школи, де найбільше зверталося уваги на потрібні в хатньому вжитку ремества, а не на науку, були лише одною з можливих форм і саме не для кріпаків, а для вільних селян, які б шкільну науку свою могли б використати для себе і вона не стала б предметом ще більшої експлоатації з боку поміщиків.

Як спроба конкретного реального заходу для усунення несвідомости й неписьменности в нижчих шарах суспільства, записка Білозерського з'являється надзвичайно цінним документом.

Ми друкуємо її, зберігаючи правопис оригіналу, заховуючи навіть помилки, й переносячи в примітки ті закреслення самої чорнетки, які мають хоч де-який редакційний відтінок:

„Благодѣтельнѣйшая цѣль правительства—ввести мало по малу образованіе въ бытъ низшаго класса народа, полезное въ его домашней и сельской жизни, не можетъ быть достигнута вдругъ, по причинѣ огромныхъ требованій и недостатка [1]) въ дѣятеляхъ [2]) образователяхъ. Заведенные уже школы удовлетворяютъ только нѣкоторым частнымъ потребностямъ [3]) сельской жизни и волостного управленія. Но еще нѣтъ заведеній, въ которыхъ бы приготовлялись воспитанники къ сельской жизни и при томъ, по преимуществу, земледѣльческой, заведеній, въ которыхъ воспитывались бы дѣти взятыя изъ селеній съ тою цѣлію, чтобы опять въ оныя возвратиться съ болѣе основательными свѣденіями о потребностях своего быта и съ познаніями [4]) ремеслъ, необходимыхъ въ земледѣльческой жизни. Желая исполнить долгъ граждан своего отечества и употребить съ своей стороны имѣющіеся средства на благо человѣчества, мы осмѣливаемся предложить свою деятельность [5]) и познанія въ помощь достигаемой благодѣтельной цѣли правительства.

Мы просим позволенія завести на собственныя и складочныя деньги школу для дѣтей поселян земледѣльцевъ на слѣдующих основаніяхъ:

1) Такъ какъ цѣлію такого заведенія будетъ приготовить учеников [6]) къ тому, чтобы они возвратились опять в тотъ кругъ, изъ которого вышли, но съ болѣе ясными познаніями о своихъ обязанностяхъ, о своихъ пользахъ и потребностях земледѣльческой жизни; то и самое воспитаніе должно быть сообразно съ предполагаемой целію [7]).

---

[1]) Далі закреслено: „средствъ“.
[2]) Далі закреслено: „способныхъ“.
[3]) Далі закреслено: „государс.“.
[4]) Закреслено далі: „необходимѣйшихъ“.
[5]) Замісць цих чотирьох слів раніше було: „желаемъ по мѣрѣ сил наших употребить свои старанія“.
[6]) Далі закреслено: „къ жизни земледѣльческой и съ тѣмъ“.
[7]) Далі закреслено: „2) Поэтому должно обращать вниманіе на причины, препятствующія правильному и успѣшному ходу образованія воспитанниковъ, и устранять оныя Для того, чтобы воспитанникъ съ успѣхомъ и пользою могъ принимать предлагаемые“...

2) Поэтому въ преподаваніи должно ограничиться следующими предметами:

а) Закономъ Божіимъ. Здесь разумѣется изученіе молитвъ, объясненіе необходимѣйшихъ нравственныхъ обязанностей (правилъ) и значеніе Божественной литургіи съ присовокупленіемъ краткого познанія Св. Исторіи.

в) Необходимѣйшія познанія о явленіяхъ природы, соприкосновенныхъ съ земледѣльческимъ бытомъ; (физика); объясненіе законовъ растительныхъ съ присовокупленіемъ свойствъ тѣхъ произведеній земли, которыя имѣютъ значеніе въ земледѣльческой жизни; потом—показаніе средствъ, какими поддерживается успѣшное распространеніе разнаго рода произведеній и выгодъ, кот. можно изыскать изъ оныхъ.

Слѣд: сюда должны входить главнѣйшія основанія земледѣлія, садоводства и лѣсоводства, огородничества и необходимѣйшія хозяйственныя познанія.

с) Наученіе тѣмъ ремесламъ, которыя наиболѣе пригодны въ быту земледельцев: столярному [1]) и токарному ремесламъ съ присоединеніемъ объясненія устройства лучшихъ и необходимѣйшихъ земледѣльческих орудій.

d) Ознакомленіе съ тѣми средствами которыя могут быть полезны при излеченіи болѣзней, нетребующихъ необходимо присутствія врача. Краткое объясненіе свойствъ извѣстныхъ болѣзней.

е) Ариѳметика. Изученіе первыхъ и главнѣйших правилъ счисленія; ознакомленіе съ цѣнностію ходячей монеты.

Условія, на которых это заведеніе можетъ принести болѣе успѣховъ и пользы суть следующія:

1) Мальчики, принимаемые въ заведение, должны имѣть не менѣе 13, и не болѣе 16 лѣтъ.

2) Они должны происходить изъ козацкого сословія и ни въ какомъ случаѣ помѣщичьи крестьяне [2]).

3) Мальчики должны уже быть научены по крайней мѣрѣ чтенію, но бѣднѣйшие принимаются безъ всяких познаній.

4) Они должны быть предоставлены заведенію на три года и ни въ каком случаѣ не удаляться изъ онаго, исключая важнѣйшія причины. Родители могутъ видѣться с ними в заведеніи.

5) Такъ какъ цѣль онаго воспитать полезныхъ членовъ своего сословія, то съ самаго начала воспитатели должны давать сообразное цѣли направленіе. Поэтому [3]) воспитанники должны оставаться при той мысли, что они впослѣдствіи возвратятся къ земледѣльцамъ; пища и одежда ихъ должны быть самыя простыя, но чистыя; помѣщеніе тоже; всякая роскошь и неумѣренность не должны быть терпимы въ заведеніи.

6) Для нравственного присмотра и наблюденія за воспитанниками и за порядкомъ, должен быть не отлучный надзиратель въ заведеніи [4]).

Средства, которыя необходимы для существованія такого заведенія [5]).

---

[1]) Далі було: „ремеслу съ которымъ будутъ соединяться приготовленіе"...

[2]) Далі викреслено: „во избѣжаніе того, чтобы помѣщикъ въ последствіи не захотѣлъ бы извлекать изъ воспитанника для себя выгодъ непомерными и нечеловѣколюбивими требованіями".

[3]) Далі закреслено „одежда".

[4]) Потім цей пункт переправлено було на 7, а 6-м вписано таке: 6) Пріобрѣтеніе моделей важнѣйшихъ земледѣльч. орудій". Але потім це закреслено і цифру 7 переправлено знову на 6.

[5]) Замісць дальших слів на полях без викреслення основного тексту написано: „будутъ состоять въ воспитателяхъ, которые заним."

будутъ состоять изъ суммъ, пожертвованныхъ во имя любви къ человѣчеству и народному образованію. Они должны быть употреблены на слѣдующее:

1) На наемъ помѣщенія; на устройство классовъ, необходимыхъ учебных пособій и библіотеки, и на пріобрѣтеніе моделей важнѣйших и полезнѣйших земледѣльч. орудій.

2) На одежду воспитанникамъ; на постельное бѣлье и устройство спаленъ.

3) На столъ для воспитанниковъ; на хозяйство заведенія.

4) На заплату надзирателю и (необходимой прислугѣ).

5) На плату мастерамъ необходимымъ для наученія ремесленнымъ искусствамъ.

Доставленіе требуемой суммы, равно какъ и трудъ преподаванія предлагающіе положить начало таковому заведенію, берут на себя.

Польза, которую может принести такое заведеніе, очевидна.

Окончивъ образованіе и получивъ основательныя нравственныя и хозяйственныя познанія, воспитанники, возвратясь въ свое сословіе, въ свои дома, въ хозяйствѣ и занятіяхъ своихъ непремѣнно покажутъ улучшенія; поведеніемъ и познаніемъ они будутъ служить примѣромъ для своихъ собратій и это [1]) благодѣтельно отразится въ самой жизни полезнѣйшаго народнаго класса.

Безмездное и сообразное съ выгодами и требованіями земледѣльческой жизни воспитаніе можетъ пробудить въ народѣ любовь къ образованію и представить его съ истинной и полезной точки. Основанное на нравственности и практической [2]) пользѣ, оно принесетъ несомнѣнно самые благопріятные плоды. Этим достигнется, истинно-христіанская человѣколюбивая цѣль, которая должна составлять сущность деятельности всякаго истиннаго гражданина. Наконецъ, это заведеніе можетъ представить удобнѣйшій случай для многихъ желающих употребить частицу своей дѣятельности и имущества на достойное человѣка дѣло—благодѣтельствовать не имущимъ и привносить въ жизнь истинное просвѣщеніе [3]), на которомъ единственно и зиждется народное благосостояніе. Счастливыми почтемъ себя, если начальство признаетъ наше предложеніе полезнымъ и не оставитъ насъ своимъ участіемъ, совѣтами и необходимою помощію при начальномъ, основаніи этого заведенія; и если оно, принося истинную пользу, оправдаетъ наши ожиданія, то величайшая награда для насъ будетъ въ томъ, что человѣколюбивая цѣль явила и послѣдствія благодѣтельны для отечества [4]).

II. Записка М. Костомарова про панславізм.

Рукопис уявляє собою брульйон на листку в піваркушу звичайного паперу, писаний весь рукою Костомарова. Це початок великої роботи, текст дописано до кінця сторінки й він уривається на половині фрази; очевидно від цілої статті лишився тільки самий початок.

[1]) Викреслено: „непремѣнно“.

[2]) Замісць цього слова надписано і закреслено: „несомнѣнной“.

[3]) Замісць цих слів викреслено: „свѣтильникъ образованія“.

[4]) В кінці приписка оливцем очевидно когось з братчиків. „Прекрасно. Но главнѣйшими препятствіями къ осуществленію предположенія могли бы служить: а) опредѣленіе пункта для заведенія, б) трудность въ поддержаніи его наставниками, а тѣмъ болѣе честными мастеровыми, в) самый составъ, по наружности простый, но въ сущности довольно многосложный“.

На перших допитах Костомаров нічого не сказав про цю свою роботу. На прямо поставлене слідчими питання про мету записки він одповів лише, що з захопленням говорив про панславізм, як про найкращу ідею свого часу, а в додаткових зізнаннях, які він дав в одміну раніших, він вже сформульовав мету записки; він хотів показати, що розповсюджені в той час мрії не мають підстав; він хотів твір свій розділити на дві частині й в першій довести, що та патріярхальна слов'янська демократія, яку уявляли собі словянофіли на початку історії слов'янського народу, також як і давня освіченість, яку виставляли як зразок для дальших поколінь—все це—мрія й тих світлих основ („начал"), на які спиралися славянофіли, в дійсности не було. Друга частина, як казав Костомаров, мусила довести, що основу для панславізму можна було б шукати лише в історії руського народу, єдиного, який зберіг свою самобутність. Відродження слов'янства, як казав Костомаров могло б статися не по зразках західноевропейських і не по небувалих зразках первісного слов'янства: як би всі сучасні слов'яне дійсно прагнули до втілення в життя панславистської ідеї, вони мусили б, на думку Костомарова, звернутися в першу чергу до вивчення Росії і шукати зближення з нею.

Так поясняв Костомаров уже на слідстві. В тім уривку, який тут друкується, не маємо й натяку на хід думок історика. Можливо, що й в цьому показанні його був він цілком під владою того настрою, який примусив його плутати и прикривати де-які факти. І це висування вперед „основних начал" які лежали в основі руської держави, можна було б приписати „раб'єму язикові", особливо в тих реченнях, які надто підкреслювали, що Костомаров в своїх думках не розходився з „благонамеренными видами правительства", „не умалял славянством моим ни на волос любви моей к государю моему"—і навіть зовсім одійшов од панславізма.

„Кому изъ читающихъ людей у насъ теперь будетъ страннымъ и чуждымъ слово: панславизмъ, хотя не всѣ, слыхавшіе объ немъ, скажутъ и стараются придти въ состояніе сказать, что это такое, хотя, не всѣ толкующіе объ немъ, правильно понимаютъ его умомъ и сочувствуютъ сердцемъ? Между тѣмъ, это идея въ числѣ другихъ порожденныхъ нашимъ мыслящимъ вѣкомъ, едва-ли не самая нравственная, справедливая, богатая жизнію и полная надеждъ. Это стремленіе цѣлаго племени славянскаго выйти изъ вѣковой запоздалости, образованности человѣчества, стремленіе—каждаго изъ славянскихъ народовъ [1]) даровать собственное развитіе при помощи другихъ родственныхъ національностей, всѣмъ вмѣстѣ братскою семьею принять живое участіе въ движущейся сферѣ образованности человѣчества, и дабы явиться передъ Судіею съ незарытымъ въ землю талантомъ. Ничего не можетъ быть справедливѣе такой идеи, ничего, потому что подобнаго явленія исторія до сихъ поръ намъ не представляла. В духовной силѣ племена и народы возрастали политически и духовно вслѣдствіе внутренней силы и вслѣдствіе обстоятельствъ. Всмотрѣвшись въ исторію нельзя не согласиться что и Греки и Римляне и племена Романскія и Тевтонскія переходили и переходятъ эпохи своей духовной гегемоніи въ человѣчествѣ по очевидной необходимости; одаренные внутреннею силою духа и побуждаемые при томъ обстоятельствами благопріятными ихъ развитію, они играли блестящую роль въ исторіи сначала безсознательно, а потомъ когда уже оглядывались на себя то сознали свое значеніе, вмѣстѣ съ этимъ сознаніемъ получили понятіе о своемъ превосходствѣ передъ другими затѣма родилась и гордость—и оттого всегда съ ихъ совершенствомъ совпадалъ несправедливость къ другимъ племенамъ, противная вѣчной истинѣ христіан-

[1]) Над цим словом надписано: „національностей".

ской открытой какъ человѣку лично, такъ и народамъ и государствамъ и племенамъ. Что же касается до племенъ, которые не имѣли столько силъ чтобы сравняться съ первенствующими, они или коснѣли въ апатіи недѣятельства, или...

III. Уривок з оповідання Костомарова „Панич Наталич“.

Костомаров на допиті двічі торкався цього оповідання. В останньому допиті він коротко сказав що метою повісти „Панич Наталич“ було одвернути молодих людей од мрій про відродження слов'янства. Він ніби то хотів тут висміяти мрійницьке слов'янофільство і змалював Наталича, який „помешался на пансловизме от уединения и сильного занятия пустыми мечтами“. Гарячі промови, які говорить незнакомець перед Наталичем, особливо кинулися в очі жандармам, і на допитах вони виписали одну з них, вважаючи її за записку Костомарова про відродження слов'янства. Костомарову довелося прикласти багацько зусиль, щоб розбити те враження, яке склалося в жандармів. „Я смію представити,—писав він,—що в цих словах немає нічого противозаконного, бо тут говориться про з'єднання слов'ян та про визволення племін слов'янських від чужого ярма, цеб то турецького та венгерського (словаків). Пишучи це, я сам по поняттям своїм не думав, що неодмінно в Києві станеться якесь відродження слов'ян, а змалював тут мрійника, який довів ідею Панславізму до смішного піднесення. Я висміював тут захоплення молоді, і найкращим доказом цього служить те, що герой повісти одружується і стає видатним і добрим урядовцем на митниці, чім хотів я висловити що бред мрійництва згодом проходить і юнак заспокоївшись стає добрим сім'янином та корисним громадянином“.

Особливо ця мораль, яку приписує Костомаров своему оповіданню, цілком видає нещирість пояснення автора. Безумовно центр ваги не в одмовленні Наталича від своїх мрій, а самі мрії, що їх висловлено було в яскравій формі піднесених і гарячих промов незнакомця. З того уривка, який друкується нижче, навіть неясно чи змальовано було цю ідейну еволюцію Наталича в оповіданні. Мрійницькі панславистські ідеї вкладено було в уста не Наталича, а якогось незнакомця. Промова про відродження слов'ян зробила враження на Наталича, але він оцінив її теж як мрійницьку. Останні слова, які дописані були Костомаровим в кінці оповідання: „пускай весь свѣтъ знаетъ, что это была за птица“ зовсім не показують того, щоб Костомаров ідеалізував його як урядовця.

Уривок оповідання дозволяє схарактеризувати й письменницьку манеру Костомарова. Оповідання „Панич Наталич“ витримано в романтичних прийомах. І довга промова, і поява незнакомця, і „неиз'яснимое таинственное чувство“ і нарешті несподівана зустріч автора з героєм нагадують закінчення повістей Лермонтова й инших романтиків, що залюбки вживали ці прийоми в своїх творах.

УРИВОК З ОПОВІДАННЯ „ПАНИЧ НАТАЛИЧ“.

Когда всѣ славянскіе народы воспрянутъ отъ дремоты своей, прекратятъ пагубныя раздѣленія, угаснетъ всякая семейная ненависть, сильные обнимутъ слабыхъ, знатные извергнутъ въ огонь свои суетные знаки и съ благородствомъ человѣка станутъ рука съ рукой съ тѣми, которыхъ едва счи-

тали за людей, законъ опочіетъ на верховномъ ученіи Спасителя, свѣтъ науки и искусства проникнетъ своими цѣлительными лучами хижину земледѣльца. Свободные, благородные, согрѣтые любовью къ Христу, единому царю и учителю соберутся Славяне съ береговъ Волги, Дуная, Вислы, Ильменя, съ поморья Адріатическаго и Камчатскаго въ Кіевъ, градъ великій столицу Славянскаго племени, воспоютъ гимнъ Богу на всѣхъ языкахъ своихъ и представители всѣхъ племенъ, воскресшихъ изъ настоящаго униженія, освобожденныхъ отъ чуждыхъ цѣпей, возсядутъ на горахъ сихъ, загремитъ вѣчевой колоколъ у Св. Софіи, возрадуютъ благочестивыхъ, устрашатъ невѣрныхъ—судъ и правда и равенство воцарятся, и когда исполнится предреченіе Андрея и будетъ благодать на горахъ сихъ, и будетъ благодать над всею Славянщиною. Вотъ, незнакомецъ, судьба нашего племени, его будущая исторія, связанная тѣсно съ Кіевомъ и оттого-то твою душу наполняетъ чувство таинственное, святое, и вмѣстѣ сладостное, какъ надежда и вмѣстѣ томительное, какъ долгое ожиданіе. Вѣрь мнѣ, это будетъ, будетъ, будетъ! Ты странникъ въ Кіевѣ, и предчувствуешь будущее возрожденіе внуковъ [1]) своихъ, крови своей, и всякій Славянинъ, кто ни прибудетъ въ Кіевъ, тоже чувствуетъ, ибо здѣсь поднимется завѣса тайнаго и явится безвѣстное.

— Дивное говорите вы,—сказал Наталичь.

— Сохрани его въ сердце своемъ—сказ. незнакомецъ.

— Позвольте же узнать, кто вы?—

— Зачѣмъ вамъ это знать,—сказалъ незнакомецъ:—вы уже узнали отъ меня тайну. Прощайте.

Онъ быстро вскочилъ и побѣжалъ внизъ по извилистой тропинкѣ и исчезъ изъ вида Наталича.

Наталичь стоялъ долгое время въ раздумьѣ и вдругъ у него пришло неизъяснимое таинственное чувство. Он улыбнулся [2]). Черезъ два дня послѣ того Наталичь уѣхалъ съ своими добрыми спутниками.

Все это до сихъ поръ описанное я слышалъ отъ самаго Наталича передъ свадьбой его съ дочерью чиновника, ѣздившаго съ нею въ Кіевъ. Болѣзнь ея совершенно прошла и онъ разсказывалъ обо всемъ этом, хохоча во все горло, и объявилъ, что все это была мечта, происшедшая отъ уединенной жизни. Не уѣзжалъ изъ города, въ которомъ живя двѣ недѣли познакомился съ Наталичем. И потому не былъ на его свадьбѣ, но дальнѣйшая судьба его мнѣ извѣстна.

Недавно я былъ в Одессѣ. Я страдалъ грудью, а медики послали меня туда питаться свѣжимъ воздухомъ. Проѣзжая обратно домой черезъ таможню, я былъ остановленъ человѣкомъ почтенной наружности, довольно строгимъ на взоръ.—Боже праведный! Это былъ мой герой. Я имѣлъ честь быть съ вами знакомымъ, спросилъ я въ городѣ ***. Если не ошибаюсь, Вы Святославъ Ростисл. Наталичь?

Да, я таможенный чиновникъ колежскій ассессоръ Наталичь, отвѣтилъ онъ сухо:—впрочемъ, до знакомства съ вами мнѣ дѣла нѣтъ. Выкидывайте же свои вещи.

Я прикусилъ губу. Тотъ ли это Наталичь, который прежде такъ довѣрчиво разсказывалъ свои приключенія? Хотя у меня не оказалось не только контрабанды, но даже изорван. платья, ибо меня мошенники обокрали, но Наталичь не пришелъ отъ этого въ удивленіе, приказалъ все сложить и непоклонившись мнѣ, остановилъ какую-то молдаванку, шедшую

[1]) Надписано по закресленому: „сыновъ".
[2]) Далі закреслено: „и сказалъ: какой мечтатель".

съ пустыми кувшинами изъ города [1]). В досадѣ на такой пріемъ Наталича я рѣшил на зло ему напечатать его приключенія. Отбрилъ таки его, голубчика. Пусть весь свѣтъ знаетъ, что была это за птица [2]).

IV. Малюнок Куліша до народньої пісні.

В справі Кирило-Методіївського братства було кілька трагі-комичних моментів. То за поданням київського генерал-губернатора Бибикова про те, що ознакою приналежности до братства з'являється малюнок

гетьманської булави, якого витравлено десь на тілі в братчиків, починали їх роздягати й оглядати, чи не має цієї булави на тілі, то не розібравши добре по суті, ставили Кулішеві в провину, що він підписував листи „рукою властною", як мовляв українські гетьмани. Справа з такими обвинуваченнями, якими-б смішними вони не здавалися, легко могла б стати й небезпечною для братчиків. Спокійний і впевнений тон Кулішевого пояснення, що рукою „власною", а не „властною" по українські значить своєю рукою, і не має під собою якоїсь специфічности гетьманської, бо так в старовину підписувалися всі грамотні люди, впливав на жандармів і вони знову шукали, до чого-б причипитися з своїми підозріннями й закидами. Знайшовши в Куліша серед його паперів малюнок мертвої козацької голови з орлом, який видовбує очі, вони за-

---

[1]) Тут кінчалося оповідання й стояла риса. Потім рису закреслено й дописано два речення, які подані в тексті.

[2]) Рукопис написано на $^{1}/_{4}$ арк. звич. паперу. Все рукою Костомарова.

питали пояснень в Куліша. Їм очевидно здавалось, що козацька голова і орел це символи двох народів. Але Куліш знов спокійно і навіть повчаючи росказав їм, що малюнок зроблено було ним як ілюстрацію до народньої пісні, де мова йде про козака, який впав на полі і орел довбає йому очі. „Пѣсни эти напечатаны в Москвѣ Максимовичемъ. Я даже могу привести отрывокъ. Въ этой пѣснѣ орелъ говоритъ вдовѣ козака:

Ой я твого пана знаю,
Ой я з його попас маю:
Біле тіло вищипую,
Ясні очі видовбую.

Другой примѣръ:

В чистім полі орел летить
На козака налітає,
Очі йому випиває.

Есть еще много примѣровъ на эту тему, любимую народомъ при изображеніи въ пѣсняхъ кончины козака на полѣ битвы“.

Пояснення Куліша очевидно цілком заспокоїли підозріливість жандармів.

Принаймні, вони більше не зверталися до цієї теми.

Малюнок зберігся в двох екземплярах, один оливцем тонко й художньо намальований. В другому контури по оливцю наведені чорнилом. На останньому, який наводиться тут видко на орігіналі з правого боку внизу між штрихами малюнку дату: 1843.

В. Міяковський.

БАЛЬЗАК НА УКРАЇНІ

(1847—1850).

„Je fais souvent ma prière à l'Esperance et me tourne toujours vers l'Ukraine“. (Balzac, Lettres à l'Etrangère, t. I, p. 535, Mai 1840) [1]).

В свойому колишньому етюді про кореспонденцію Бальзака у „Вестніку Европи“ [2]) Еміль Золя [3]) докладно спиняється на постійній боротьбі Бальзака з боргами, на його поглядах на драматичне мистецтво та на його політичних надіях і претензіях. Пригадує він і те, що Бальзак побував у Росії, і на Україні, де й одружився з графинею Ганською. Не говорить він тільки нічого про враження й думки Бальзака підчас його перебування

[1]) „Часто молюсь я Надії і завше повертаюсь лицем до України“. (Бальзак, Листи до Чужинки, т. I, ст. 535, Май 1840).

[2]) Бальзак и его переписка (Вѣстникъ Европы, 1877, № 1, ст. 257—296): „Кінець минувшого року, пише він у своїм артикулі в 1877 р., ознаменувався надзвичайно великою літературною подією—виданням листів Бальзака (1819—1850). Ніколи ще збірка листів не викликала такого зацікавлення й такої живої симпатії. Не дивлячись на велику кількість споминів про його, можна сказати, що Бальзака не знали до появи в світ цього листування“.

[3]) Е. Золя—визначний французький романіст (1840—1902).

на Україні на протязі більше ніж 20 місяців; а цьому в листах Бальзака—головним робом до його сестри—присвячена не одна цікава сторінка [1]).

Раніш ніж нагадати про ці забуті й надзвичайно цінні картинки з листів Бальзака, доцільним буде сказати де-кілька слів про його життя, як він попав на Україну і де там перебував.

Оноре де Бальзак, великий французький письменник і романіст, народився в Турі 20-го травня 1799 р., помер у Парижі 18 серпня 1850 р. В дитинстві не виказував жадних особливих здібностей, окрім охоти до читання, яка не давала йому иноді спати й допровадила раз навіть до хвороби. Після ліцею у Вандомі, а потім пансіону в Парижі, де-який час був урядовцем, на початку в адвоката, а згодом у нотаріуса.

Проти бажання родини роспочав він літературну працю і за 5 років проживання по мансардах надрукував під ріжними псевдонімами до 40 невдатніх романів, від котрих потім сам відмовлявся. Щоб вибитись з грошевої залежности від батьків, він занявся на 25-му році спекуляціями: купив друкарню й почав друкувати дешеві видання Ляфонтена й Мольєра. Підприємство це збанкрутувало і треба було його продати з великими грошевими втратами. З цього почались борги, з якими Бальзак мусів боротися на протязі цілого свого життя.

Він жив постійно у Парижі, алеж коли події якогось із своїх романів поміщав у незнайомому місті, то старався там побувати, і таким робом, об'їздив майже всю Францію. Побував також у Савої, Сардинії, Корсиці, Німеччині, Італії, Росії та на Україні.

Аферист ніколи в ньому не замірав, і фантазія романіста часто штовхала його в сферу ріжних винаходів і фінансових підприємств. Він мріяв, наприклад, про фабрикацію нового дешевого паперу для своїх книжок, чим бажав подавити свою конкуренцію. Проектував здобувати на Сардинії срібло в старих римських копальнях, гадаючи, що в ті часи не знали як слід металюргічних процесів. Але завше в цих справах його переслідувала невдача. І, на щастя для світової літератури, він майже до кінця днів своїх повинен був залишитись одним із найплодовитіших письменників і стати автором „Людської Комедії“.

По численності, могутності й ріжнородності своїх типів Бальзак стоїть наряду з Мольєром Шекспіром.—порівняння, проти якого нині майже ніхто не буде серйозно дискутувати.

Починаючи з „Шуанів“ першого із його етюдів, які він повинен був умістити в „Людській Комедії“, Бальзак не мав ні на хвилину відпочинку. Він проводив ночі за працею і підтримував себе тільки кавою: „Я не сплю більше п'яти годин,—пише він,—від півночі до півдня пишу мої твори, а з півдня до 4 1/2 — виправляю коректуру“. (Лист до п. З. Карро, грудень 1833). Він пише свого „Сільського лікаря“ на протязі сімдесяти двох годин безперервної праці, потім для виправки коректури він „похоронив“ на йому шістдесят ночей. І ця божевільна, понадлюдська праця (свого „Цезаря Біротто“ він писав двадцять п'ять днів, майже не спавши)—продовжується до виїзду на Україну в 1847 р.

Надзвичайне фізичне й моральне здоровля добряка-атлета давало Бальзакові сили витримати таку ґрандіозну роботу. Завше він був веселим, сердечним, першим на все горло сміявся із своїх же власних анекдотів. Допомогала йому в цьому окрім того глибока віра й запевненість у самому собі. Незадоволений стояти в рангу „маршалів літератури“,

[1]) Кореспонденція Бальзака і до останнього часу викликає великий інтерес, що підтверджують недавні ще публікації в „Revue des Deux Mondes“ за 1922 і 1923 р. переписки Бальзака. Найліпшим сучасним знавцем його Marcel Bouteron'ом, бібліотекарем Парижського Інституту й Бібліотеки в Шантії, де переховуються цінні рукописи Бальзака.

він претендує порівнювати свою славу з наполеонівською. Має у себе на столі невеличку статуетку імператора Корсиканця з таким написом: „Того, що не міг він виконати шаблюкою, я виконаю пером". Чудак, алеж не пігмей-карлик, хоч би вже тому, що не тільки один написав більше ніж десяток посередніх письменників, але й тому, що був фундатором реалізму, як по філософії, так і по документації своїх романів.

2. Збори Бальзака на Україну.

Звязок з Україною утворився у Бальзака зараз же після першого успіху де-котрих його творів, що появилися на початку тридцятьох років минувшого століття, як „Останні Шуани", „Фізіольогія шлюбу", „Сцени приватного життя", котрі особливо зацікавили жіночі читаючі кола.

На Україні тих часів не тільки по великих містах, але й по глухих провінціяльних кутках, було досить багато пань і панянок, яких цікавила французька література і серед котрих твори Бальзака безумовно повинні були викликати великий інтерес. Тому нема нічого дивного, що 28 лютого 1832 р. Бальзак дістав через свого видавця в Парижі лист (автограф якого загублений), з почтовою печаткою, положеною в Одесі, і підписаний романтичним словом „Чужинка".

Автором його—як згодом дізнався заінтригований і не менш романтичний Бальзак—була Ева, або Евелина Ганська, народжена Ржевуська із села Погребищ на Київщині. Вихована вона була в небагатій, але великій шляхетській сім'ї (мала три сестрі й трьох братів), тому батьки постарались як найшвидче віддати свою молоденьку дочку за багатого дідича, на 25 років старшого від неї, Ганського. Маеток його був також на Київщині, у Верхівні, там Ганські жили. З дітей четверо померло, залишилась у живих тільки одна дочка, яка вийшла заміж за графа Юрія Мнішка і завше була любимицею Бальзака.

Гарна, молода, з ясно визначеними літературними інтересами, п. Ганська читанням старалась заповнити пустоту свого життя. Легко догадатись, яке враження зробили на неї твори Бальзака. Алеж їй бажалось, згідно з її поетично-містичним вихованням, замісць цих занадто реалістичних образів, побачити щось иншого у талановитого автора. Це й було вихідним пунктом для п. Ганської роспочати переписку з Бальзаком, яка через 18 років завершилась шлюбом між ними [1]).

За допомогою, мабуть, гувернантки своєї дочки, походженням із Нейшателя, в Швейцарії, Ганська написала й переслала цей перший свій лист із Одеси до Парижу. Розуміється, що лист, надісланий в ті часи із такого далеку, та щей „Чужинкою", викликав у Бальзака надзвичайне зацікавлення. За першим слідувало ще де-кілька листів з України, в яких прославлявся літературний геній Бальзака, а трохи пізніше, згідно предложенню з України, появилась в анонсах паризького „le Quotidien" відповідь самого Бальзака, що листи її ним отримані.

Ці обережні й боязкі спочатку зносини поштою, скінчились побаченням і персональним знайомством героїв нашого роману в Швейцарії, в 1833 р., потім у Відні й Петрограді, а вкінці й на Україні, в 1847 р.

Не щастило Бальзакові з подорожжю на Україну. Вже з першого побачення, в Женеві в 1833 р., запроханий він був приїхати у Верхівню погостювати, та різні перешкоди не дозволили йому зреалізувати цієї мрії раніш як через 17 років. Ось як він пише про цей свій плян до

---

[1]) Докладніш у Vte de Spoleberch de Lovenjoul, Un Roman d'Amour, Paris, Calmann Levy, 1896, in-8⁰.

своєї сестри із Швейцарії: „Я поїду побачити Україну й ми пообіцяли собі чудову й світлу подорож до Криму, маловідому, як знаєш, країну і яка, кажуть, в тисячу разів краще Швейцарії й Італії. Ніби азійська Італія“ [1]). (Жовтень, 1833).

Він збірається там побувати вже в слідуючому році: „Я казав Борже, що вересень побачить мене у Відні, а потім цілий рік на Україні, в Криму“ (Січень, 1834) [2]).

Бальзак робить усе можливе, щоб спокійно й щасливо прожити там цей рік, будує пляни для своїх праць, цікавиться й дорожить кожним словом про той край, де живе його кохана. Він бажає приїхати туди молодим, гарним, здоровим. І все це ми дізнаємось із листів до неї ж, з листів до „Чужинки“: „Не бажаю жадних перешкод для мого року на Україні, першого цілковитого щастя мого життя...: прожити на Україні добрих вісімнадцять місяців!“ (Листи до „Чужинки“, т. I, ст. 142). (11 Березня 1834 р.) [3]).

Але ж і в тім 1835 р. Бальзак не вибрався на Україну. Першого березня він пише до Ганської у Верхівню, куди вона повернулась із Відня: „Дістав листа, в якому Ви мене сповіщаєте про Ваш виїзд до Вашої єдиної Верхівні. Таким побитом, я не побачу Вас у Відні. Відкладу мою подорож до Есслінгу й Ваграму на кінець літа, щоб, таким робом, виїхавши—добратись до України“ (ст. 233).

Через два місяці він пише своїй „зірці“ про свої книжки, які буде надсилати одну за другою, щоб вони виробили йому там потрібну симпатію, раніш ніж він туди персонально появиться.

Цим же літом Бальзак дізнається, що до Верхівні можна доїхати з Парижу в одинадцять днів (ст. 251), надіється там розказати де-які „делікатні“ речі про знайомих, що було-б незручно в листі, бажає заробити як можна більше грошей, щоб, виплативши борги, спокійно їхати на Україну і, навіть, купити дім у Парижі, в надії, що, коли п. Ганська туди приїде, він зміг би його їй пропонувати „в подяку за гостинність, яку Ви мені обіцяєте у Верхівні“ (ст. 276).

Але ж видко, що у п. Ганської бували де-які сумніви що до цього гостювання, може в звязку з настроєм і бажаннями її чоловіка (якого Бальзак називає иноді з повагою „українським маршалком“ і обмінюється час від часу ласкавими листами й подарунками), бо в листі до неї в жовтні 1835 р. відчуваються де-які відгуки цих верхівнянських настроїв, на які товсто-шкурий Бальзак не звертає особливої уваги: „Дістав Ваш лист із Бродів і дякую за нього з глибини душі. Чим більше Ви мене відмовляєте приїхати до Верхівні, бо це було-б для мене великою втомою, тим швидче я приїду. Але ж заспокійтесь; я не зможу дихати леговієм вільности, почувати себе звязаним, инакше сказати, без боргів, раніш квітня, травня, або червня. Але я поїду у Верхівню спокійно писати Пилипа II, або Марію Туше, або які инші твори, котрі дадуть мені фінансову незалежність, три франки на день, які бажав собі усунений На-

---

[1]) V-te de Spoelberch de Lovenjoul. Un roman d'Amour, p. 84.

[2]) Balzac. Oeuvres Posthumes. Lettres à l'Etrangère. vol. I (1833—1842) vol. II (1842—1850) Paris. 1899—1901. 2 vol.—1046 cm Nouvelle Serie; Revue des Deux Mondes déc. 1919. p. 814.

[3]) У Відні я зроблю освітлюючі й підготовчі праці на Дунаю, щоб ліпше намалювати бої при Ваграмі й Есслінгу, які будуть моїми сюжетами для праці на слідуючу зіму на Україні, коли бажаєте“... (ст. 159, 10 травня 1834 р.); „коли я сказав відносно гір, то хотів сказати про рівнини, бо Україна, як Ви говорите,—рівнина“ (ст. 170, 13 липня 1834); „Треба буде зробити багато верстов, пішки піти до Верхівні на богомілля, щоб прибути туди в молодій формі, я став таким товстим, що часописі з мене сміються, прокляті“ (ст. 194, 18—19 жовтня 1834 р.).

полеон. Хочу їхати в Верхівню через Німеччину, достойну свого реноме, про яке ми стільки брешемо" (ст. 277). „Через три місяці", підтверджує він ще раз, я зароблю потрібні гроші, без хвилювань і турбот, двома театральними п'есами... Ви побачите, що я приїду мертвим у Верхівню й повернусь звідтіль живим" (ст. 283).

Ось уже й грудень, кінець 1835 р., а подорож в „країну квітів і зелені" з місяця на місяць, а потім і на довгі роки все відкладається. Алеж Бальзак не губить надії й терпіння, він жиє ідилічними мріями, як він колись увечері сидітиме у Верхівні біля комина, оповідаючи про все, що він „дізнався що-дня... колись в Парижі". Алеж він починає трохи сумувати, бурчати на те, що „виїхавши до Київа забувають про стару, таку віддану приязнь, так забавляються й веселяться ніби то Київ був Парижем" (ст. 304).

Весною, в березні 1836 р. Бальзак проводить гірку паралель, що тоді, як у Київі „веселились", він відмовляв собі, навіть приємности піти в італійську оперу... та як здоровля його настільки погіршало... (ст. 306). Всеж таки не відмовляє собі знову помріяти, як він сидітиме вечером, біля комина у Верхівні, коли загояться його рани серця, розказуватиме про своє лихо-нудьгу замираючим голосом!! (ст. 323). Ближче, ближче до своєї коханої—от його мрії!

І в цьому році подорож усе відкладається з місяця на місяць, і все із-за грошей. Маються ще надії на вересень (ст. 333). Надходить і падолист. Бальзак їде до свого рідного міста, Тура, і відтіль надсилає листа, що ніби то все налагожено, алеж, як знаемо, і в падолисті надії його були помилковими: „...Раніш ніж відректись від Франції та їхати утворяти собі нову батьківщину в Росії, на Україні, я спробував останнє зусилля, і це зусилля вдалося" (ст. 361, 23 пад. 1836 р.).

Справа подорожі й цей раз розстроїлась, тим не менше він і в січні 1837 „прагне Верхівні, як оазису серед пустині" (ст. 373).

У Флоренції, в квітні, Бальзак виробляє свій перший маршрут: „В серпні я поїду на Україну через Угорщину й Тироль, а повернусь через Дрезден. У Верхівні напишу без сумніву свою першу театральну п'єсу" (ст. 384). В липні маємо вже инший маршрут, придуманий в Парижі. „Це була моя помилка, що я не побував на Україні, алеж я перший і покараний, помилка моя є наслідком моєї бідности. Але тільки що я знайшов спосіб ощадної подорожі, який використаю, як тільки буду вільним. Треба їхати звідціль до Гавру, з Гавру до Гамбурга, з Гамбурга до Берліна, з Берліна до Бреславля, з Бреславля до Львова, і зі Львова до Бродів. Тільки чи виїдете Ви мене забрати в Бродах, де я буду без екіпажу й не знаючи місцевої мови. Осьдечки той проект, який я лелію, і котрий заставляє мене поспішати з моїми працями" (19 липня 1837 р., ст. 413).

Читаючи ці рядки, стає трохи смішно бачити в уже дорослої людини, що зазнала багато лиха, такі юнацькі мрії, надії, захоплення, алеж мимоволі це терпіння, постійна тверда віра в прийдешнє, коли поет-письменник побачить нарешті далекій край, невідомий, де жиє мила йому жінка, викликають здивовання й співчуття.

Наближаються вже ті місяці, роки, коли Бальзак у своїх листах буде не так часто пригадувати Україну, Верхівню, майбутнє життя там. Алеж час від часу попадаються рядки, в яких він думає не тільки про свою кохану, але і про країну, де вона жиє: „Ви не повірите, пише він із однієї своєї подорожі по Франції, як я мрію про Вас, переїзжаючи Бос і Беррі, бо це Ваша Україна, тільки на меншу скалю, і кожен раз, коли я їх минаю, моя думка затримується на Верхівні. Ці дві рівнини дуже возвишені, бо в Іссудені ми знаходимось на 600 футів вище рівня моря, і

нема нічого иншого, як тільки хліб, виноград, гаї. Але в Бос земля такої великої вартости, що не сажають ані одного дерева. Ви побачите ці смутні поля колись, як приїдете у Францію, і може, як і я, не будете поділяти ті почуття, які вони навівають на звичайного подорожуючого" (ст. 460, 18 лютого 1838 р.).

А ось знов йому усміхнулась надія добратись до своєї Верхівні, з другого, південного, боку: „Мені треба поїхати в Сардинію, і коли там пощастить, моя радість понесе мене до самої Верхівні,—я буду багатий. Подумайте,—через 15 днів я попливу по Середземному морю. Ех!.. Звідтіль до Одеси, а там же все тільки море, як кажуть у Парижі, все асфальтом укрито а вже від Одеси до Бердичева, то тільки де-кілька кроків" (ст. 465, 28 серпня 1838). „Мені здається,—продовжує він через три тижні з Аяччіо, що шлях на Одесу певний, прямий і дешевий, та найбільше як від Марселю до Одеси морем, коштує чотириста франків. Із Одеси до Бердичіва не повинно коштувати дорого, особливо коли Ви виїдете в Київ мені назустріч. Ви бачите, що скрізь я думаю про Вашу дорогу Верхівню" (ст. 469). І знов відомі вже нам мрії: „Колись роскажу я Вам про цю жінку, то буде славний вечір у Верхівні. Не забувайте оповідати мені про Ваше здоровля, добробут, що-денні випадки життя в глибині України" (ст. 487) [1]).

Завше, як нам уже відомо, подорож Бальзака затримують невдачі в грошевих справах і спекуляціях. Це бачимо на протязі довгих років. Він всеж таки не утихомирюється, і в серпні 1837, і в жовтні 1839 у його все одна пісня: „Ця справа передруків вимагає від мене необхідність передивлятись всю коректуру. Коли-б вона не вдалась, я втішусь подорожжю на Україну. Ех, лишенько моє, можливо поїду туди, щоб знайти собі спокій, який від мене тікає" (ст. 422). „Коли ця справа вдасться, Ви побачите мене незабаром у Верхівні. Хочу прибути туди зімою" (ст. 497). Я поїду, без жадного сумліву, до Петербургу", подає він 2 червня 1839 р. новий маршрут, „і повернусь через Україну" (ст. 511). Тут же знаходимо курйозну замітку: „На цих днях був у мене російський професор із Москви, п. Шевирев, а я так люблю все, що кінчається на *ев* по причині Бердичева,—я до такої міри дитина, що мені здається, ніби то я наближаюсь до Вас" (ст. 513).

На листи з України приходиться вже Бальзакові чомусь довше чекати, а як припізнення з листами иноді бувають і з боку Бальзака, то він поспішає вияснити справу і підкреслити ріжницю: „Зрозуміло, що иноді я проти волі припізнююсь, алеж чому Ви, у якої таке спокійне життя у Вашій Україні" (липень 1839 р., ст. 519). „Я не чую вже більше нічого про Україну. Ось більше трьох місяців як не маю від Вас жадного листа" (ст. 524). В кінці 1839 р., у грудні, новий маршрут подорожі: „Я надіюсь завше, як тільки матиму спокійну хвилину, поїхати до Берліну, Дрездену, до Вас. На протязі де-кількох тижнів прожию без турбот у Вашому оазисі України, коли не без лиха" (ст. 523).

Але і в травні 1840 р. він все ще „часто молиться до Надії і завше повертається лицем до України" (ст. 535), він надіється вже приїхати, несподіванно (ст. 538) і „скоріше всього це буде в середині квітня" (ст. 546, 16 пад. 1840).

Майже на протязі півтора року після цього не знаходимо нічого відносно України в „листах до Чужинки". Алеж 12 квітня 1842 Бальзак написав їй сенсаційного листа та щей з любовною декларацією: „Хоч

[1]) На великий жаль, багато паперів Бальзака, і між иншим листи п. Ганської до нього, загинули під час однієї пожежі.

і прийдешній князь Альберт України (щастя його, що петербурзька цензура не захопила цього листа), я повинен тим не менше виконати мої обов'язки, бо в мене нема ані гроша, ані кошика, а через два місяці я потрібую тисячу дукатів. Але з *дорогою певністю*, яку дає мені Ваш лист, усі нещастя мого життя здаються розами, і я можу з усмішкою переносити багато мук. В цьому віддають честь моєму характерові, а я всміхаюсь ще більше, і тільки Ви одна знаете, що на України мається містична троянда, і що де-кілька рядків, начерчених Вашою дорогою рукою, роблять ці чудеса" (том II, ст. 30).

Бальзак, як виявилось, глибоко помилявся, що ніхто не знав про його містичну троянду на Україні, бо вже в кінці цього ж таки 1842 р. (19 грудня) він оповідає „чужинці" про одну дуже характерну сценку в паризькому салоні: „Вчора, в неділю, я обідав у Шарля Нодьє..., який робить вечірки кожної неділі; одна пані проголосила, що вона мене обожає й пані Нодьє представила мене їй.

— Обожати, не знаючи мене, так мало компрометує, що про це можна говорити без жадних наслідків,—сказав я цій пані.

— Е, добродію,—каже тут один сусід,—мені довелось чути від однієї пані, що вона Вас обожає вже після знайомства з Вами.

— В такому разі,—відповідаю я,—мій пане, це не було небезпечним!

— Вона жие на Україні...

— А, бачте, кажу я сміючись.

— То одна з моїх сусідок, п. Г.(анська).

— А, цю пані мав честь зустріти в подорожі, і це одна з найбільш розумних жінок, які я бачив.

Я запитав у цього пана його ймення; він мені дав свою візитову картку, і то був п. Вінцент Маленевський. Він розказав мені на моє велике здивовання, про смерть п. Г.(анського) і додав: „Нині це молода вдова" (т. II, ст. 31).

Приблизно через рік після цього листа Бальзак починає давати „Чужинці" дружні поради та вказівки—в листі надісланому їй, мабуть до Петербургу: „Добре лікуйтеся; кінчайте так чи инакше з судами й повертайтесь до Ваших баранів на Україні" (20 пад. 1843, т. II, ст. 218).

У грудні ми зустрічаємо перший лист Бальзака на „ти", а незабаром йдуть листи з самими ніжними й ласкавими французькими епітетами, які тільки були в обширному репертуарі Бальзака, як „моя дорога козачко" (II т., ст. 256), „дорогий бекасе України" (II т., ст. 270), навіть найбільш патетичне й чисто французьке „мій вовчику України" з таким надзвичайно тонким почуттям, що повинен вгадати, кому присвячена Бальзакова книжка „Паризькі буржуї" словами — „Постійности — Побіді" (т. II, ст. 270 і 338).

Ще трохи пізніше і ми зустрічаємо Бальзака в ролі закоханого лицаря, готового по меншій мірі пером захищати свою даму від нападків якогось українця. „Повертаюсь до Вашого дорогого, цікавого, ніжного й ласкавого листа. Як би Ви мені сказали титул книжки Українця, я написав би артикул пімсти, алеж це було-б небезпечно, хіба що я був би певний за своє incogn to" (т. II, ст, 342, 7 березня 1844).

Літом 1844 р. приготовлення до подорожі на Україну здаються вже близькими до своєї реалізації, і перебування там передбачається на далеко довший час, ніж це було в попередні роки. Бальзак—весь радість і надія, він роспитується в листі про де-які подробиці,—все бажає передбачати, підготовити. „Ніщо не буде для мене таким любим, як залишитись в Верхівні з липня 1844 до травня 1846, нічим не займаючись, посеред Ваших ланів. Це найбільш усміхається мені, і я надіюсь, що воно

так і буде. Ось я і сказав собі в моему ентузіязмі: „нехай жие генерал-губернатор і його священне сімейство...“ [1]). Мені треба мати відповідь на слідуючі питання: 1) Як що я їду у Верхівню, то треба брати з собою літній і зімній одяг, книжки, рукописи в праці. Чи зможу я мати рекомендацію для митниці? Можете Ви запитати наперед у Петербурзі, чи це залежить від Вашого генерал-губернатора? 2) Маєте Ви у Вашій бібліотеці всі мемуари про французьку революцію? 3) Може чекати на мене певний провідник у Бродах? 4) Не забудьте мене порекомендувати в Галичині всім тим, кого Ви там знаете. З якою радістю я двічі зробив би той самий шлях, щоб побачити, як мріють червоні дахи Верхівні при кінці подорожі. Це буде ліпше, ніж Петербург. Ми поїдемо до Київа привітати татарський Рим“ (II т., ст. 363, 365, 369. 1—3 червня 1844).

Але в цю епоху Бальзак починае вже цікавитися й господарськими справами Верхівні, він почувае себе ніби то призначеним допомагати своїй „містичній троянді“ в цих турботах, навіть, навчати її. „Робіть усе можливе“, пише він, „щоб відновити Павлівку“. Особливо відділіть цілком Ваші інтереси від інтересів Анни (дочки) й не майте завше фальшивої великодушности в роді тієї, яка приневолила Вас відмовитись від духовної небіжчика п. Г.(анського). Дозвольте мені, дорога, дати Вам останню пораду,—повторення того, що я колись уже говорив (покійному) графові в 1833 р. в Женеві: знищіть усе, що торкаеться до некорисної роскоши що до урядників, які нічого не роблять, упростіть Вашу адміністрацію, яка вироблена занадто по моделі адміністрації Російської імперії...“ (т. II, ст. 364, 368, 1—4 червня 1844). „Поїду в Одесу. Поїду в Одесу шукати Вашого жита й робити з нього коржі для наших матросів. Боюсь, що Ви не маете досить нахідчивости для Вашого господарського знання“ (16 липня 1844, II т., ст. 396). „Хліба не вистачае в Польщі, а що Ви маете навалену його велику кількість, от Ви й багачка над багачками“ (20 вер. 1844, т. II ст. 435).

Цим літом в 1844 р. Бальзак збирався (II т., ст. 370), і мабуть купив географічну мапу Росії, але ж добратись йому на Україну вдалося тільки в осени 1847 р., через Галичину. Переписка його з Ганською на протязі цих останніх трьох років (1844—1847) була такою ж частою і обширною, як і раніш, тільки не писав він уже нічого визначного й характеристичного про Україну, може тому, що більш-менш все було обговорено за 12 років зборів до подорожі з Парижу до Верхівні.

3. Листи Бальзака з України.

Бальзак приїхав на Україну в осени 1847 р., через Галичину. Невідомо, як довго він їхав, і в яких умовах пройшла ця подорож, до котрої він роками збирався, про яку стільки мріяв, в якій надіявся знайти поліпшення свого становища не тільки з матеріяльного боку, але також із морального.

Ми маемо листи Бальзака з Верхівні—головним робом до його рідних—на протязі чотирьох місяців з жовтня 1847 по лютий 1848 р. Зімою він повинен був повернутися для залагожіння різних справ до Парижу, де й перебув з кінця лютого до середини вересня 1848 р. 26 жовтня 1848 р. він пише до матері знову з Верхівні, що він там пребувае вже коло місяця. Цей раз він залишився майже безвиїздно у Верхівні до березня 1850 р., так що в цілому він прожив там більше 21 місяця і, перед

[1]) Мабуть ген.-губернатор дав дозвіл на в'їзд на Київщину.

самим поворотом до Парижу, він, дійсно, одружився з п. Ганською у Бердичеві.

Всі виїмки з листів, які слідують далі, взяті з другого тому його Correspondance, опублікованої в 1876 р. і появу якої відмітив Еміль Золя: для ясности прийшлось згрупувати їх по сюжетах, не притримуючись хронольогічного порядку.

Ми зустрінемо в них враження і думки Бальзака про економічне становище України, про її ліси, широкі простори і родючу землю, про життя у панському маєтку з його фабрикою сукон, „фольварком", майстрами й дворовими, про Київ з його „контрактами" і 300 церквами. Дізнаємось ми й про українські злидні—часті пожежі на селі, епідемії, відсутність транспортних шляхів; де що роскаже він нам про клімат України, контроль на кордоні, про духовенство, жидів, лікарів...

Яко чужинець, до того ж ґеніяльний письменник з глибоко розвинутою обсерваціею, він звертае свою увагу на головні риси загального українського життя, на оригінальне, характерне, обминаючи подробиці й другорядне. Завдяки цьому сторінки ці не втратили свого інтересу й значіння й до нашого часу. Вони можуть бути цікаві не тільки для загального читача, бажаючого познайомитись з недавніми ще, але досить забутими картинами життя нашого краю в половині минувшого віку, але також і для сучасного громадського діяча.

Першого листа з України до сестри в Парижі Бальзак написав 8 жовтня 1847 р. Як і можна було чекати від енергійної, бажаючої швидко розбагатіти людини [1]. Перше, що поперед усього звернуло його увагу, це були економічні багацтва України.

Він зацікавився можливістю перевозу дубового лісу „в десять метрів висотою" із України до Франції, де в цей мент якраз була велика в йому потреба для настилання балок на залізницях і „ціна котрого піднялась майже вдвое при будовах домів і столярних працях".

Бальзак прохае свого шурина виробити „докладний підрахунок усіх витрат, зв'язаних з транспортом від Кракова до Парижа", а сам бере на себе занятись перевозкою від Бродів до Кракова. Для його „все питання зводиться до бажання дізнатись, який транспорт дорожчий, водою чи залізницею; та як коли з великими баришами переправляють сосну із Риги й Архангельська до Гавра й Парижа, то що за бариші будуть, коли замісць сосни переправляти дуб, вартість якого що найменше вдвое. Ліпше обміркувавши цей проект, він зрозумів трудности його виконання, підтверджені також відповіддю сестри, і він пише їй знову: „Цілком справедливо, що ціна перегрузки з одної залізниці на другу—в Бреславлю, Берлині, Магдебурзі, Кельні роблять неможливим висилку цих багацтв. Нема засобів перевезти ліс до Висли і нагрузити його в Данцігу на Гавр, бо нема жадного шляху поміж місцем продукції й Бугом, притокою Висли... Потім же мені сказали, що в Архангельську маеться мільйон колосального дерева, яке покривае, ніби величезний плот, Льодовий Океан".

Не дивлячись на те, що він був приготовлений знайти на Україні економічні багацтва, особливо, що торкається землеробства, Бальзак здивований всім баченим і не бажае цього затаювати: „—Не можна уявити собі просторів та врожаю на цих землях, котрих ніколи не гноять, і на котрих що року сіють жито. Хоч молодий граф з графінею мають собі вдвох якихось двадцять тисяч чоловіків селян, що робить сорок тисяч

[1]) Один із біографів Бальзака сказав про його, що його музами були слава і багацтво.

душ, треба було-б чотириста тисяч, щоб змогти обробити ці землі. Від европейського кордону до Одеси наче одно й безперервне поле в Бос.[1]) Багацтво й могутність Росії не можна собі уявити, треба побачити, щоб повірити. Ця могутність і багацтва цілком територіяльні, що зробить Росію раніш чи пізніш господарем европейського торгу в галузі натуральної продукції" (стр. 319).

В свому другому листі до сестри в слідуючому місяці він підтверджує ще раз свої перші враження з цього погляду. Знов починае він тими ж словами. „Не можна уявити собі величезних багацтв, навалених в Росії і знищуемих за відсутністю транспортних шляхів. Топлять тут (і Верхівня—це паляцо)—соломою! За тиждень тут спалюють у грубках всю ту солому, яку можна побачити в Парижі на базарі св. Лаврентія. Вчора ходив я на „фольварок" у Верхівні, куди звозять збіжжя, де його молотять машинами, і там було на одно тільки це село, двадцять стіжків, кожен тридцять футів висотою, пятдесять футів довжиною й на двадцять кроків шириною" (ст. 324).

Через два роки—21 жовтня 1849 р.—як і зрозуміло, свідомість Бальзака в хліборобських справах значно поширилась, і він подае подробиці цілком українського масштабу: „В цій країні, похожій на наш Бос, не вистачае рук; тут ніколи не справляють землю, і щож тоді приключається. В цьому році мали чудову пшеницю, але ж занадто велика трава задушила колосок. Я бачив цю траву, вищу ніж я сам, з золотими колосками, в яких не було нічогісенько. Замість збіжжя кинулась, не знати чому, якась трава, маючи вигляд хліба. Це явище не є чимсь виключним для наших земель, від його постраж..ла вся Німеччина. Воно взяло шість десятих жнив. Ця рослина залишае такі наслідки, як саранча. В країні буває голод, коли сніг випадае на землю раніш, ніж вона замерзне, а холоду ще й досі не було (ст. 427, 29. XI. 1849).

Описуючи панську палату у Верхівні, Бальзак не замовчує де-яких дефектів життя „в царстві квітів і зелені", як називав він Україну в одному із своїх листів ще з 1836 р.:

„Це житло, говорить він, точнісенько, як Лувр, а маеток валичиною в один із наших департаментів. Країна ця дивна з того погляду, що рядом з надзвичайним блеском бракує в ній самого необхідного комфорту. Цей маеток единий в окрузі, де мається лампа Карцеля й шпиталь. Маються люстри в 10 футів і нема тапетів на мурах. А Верхівня вважається найбільше роскішною на Україні, що величиною рівняється Франції. Палата, де я перебуваю, як остров серед океану—то хліба й степи якогось азіятського розміру" (ст. 326. XI. 1847).

Довідуемося також і про персональне помешкання Бальзака у Верхівні: „Жию в дуже милому помешканню, що складається із сальону, кабінету й спальної кімнати; кабінет en stuc rose, з каміном, чудовими килимами та приемним умеблюванням; вікна всі в люстрах,—таким побитом я бачу пейзаж зо всіх боків. Ви можете уявити собі, таким робом, що то за Лувр у Верхівні, в якому знаходиться на кожен випадок п'ять чи шість помешкань такого ґатунку" (ст. 326. XI. 1847).

Де-які подробиці що-до умеблювання палати й картинної галереї, зустрічаемо в одному із пізніших листів від 21 жовтня 1849: „Гр. Анна та її чоловік привезли із Вишнівців (маетку останнього) будильник Марини Мнішек, цариці, яка мала його в свому приданому, опис котрого знаходиться в іхньому архиві, намисто із східних перлин і шість сорочок.

[1]) Один із біографів Бальзака сказав про його, що його музами були слава і багацтво.

[2]) Провінція у Франції, про яку вже раніш була мова.

Їх вуйко був останнім королем Польщі,[1]) до якого п. Жоффрін приїздила продавати свої картини). Вони привезли для п. Ганської, найліпшого, якого я тільки бачив, Греза, намальованого ним самим для п. Жоффрін[2]) і два оригінальні образи Ватто,[3]) намальовано Ватто для п. Жоффрін; ці три картини коштують 80 тисяч франків. Окрім того маються два чудових Лесльє:[4]) Яків II і його перша жінка, один Ван Дік,[5]) один Кранах,[6]) один Мінар,[7]) один Ріго,[8])—чудові три Каналетта,[9]) куплені королем у Реззоніко,[10]) три Ротарі,[11]) ліпші ніж Грез,[12]) ще 20 инших першорядних. Графіня володіє Ван Диком, купленим її прадідом у Ван Діка, Рембрантом[13]) і т. д. Що за картини!!.. Молода графіня бажає, щоб в моїй галереї були три Каналетті, два Ватто, Грез, два найліпших Ротарі, визначені для мого сальону, обитого шкірами, якому тільки тоді не вистачатиме двох ваз з малахіту. Ще мається тут два Гюісмана[14]) покритих діямантами, яким нема ціни. Які тут цінні скарби в цих польських господах. Страшна річ, як тут отакі вартості лежать рядом з варварством“ (ст. 420).

Бальзак звертає також увагу на приватну індустрію існувавшу в ті часи у маєтках великих дідичів: „Верхівня, говорить він, має досить велике населення, тут існує суконна фабрика, дуже добра. Мені роблять пальто на сибирській лисиці на зіму з тутешнього сукна, і це сукно варте французького. Виробляють 10 тисяч штук на рік (ст. 326). Тут треба мати всі майстерства у себе дома: кондитор, обойщик, кравець, швець і т. д. Нині я розумію триста услужуючих, про яких мені говорив у Женеві покійний п. Ганський, котоий мав і свою власну оркестру“.

Про одного з тих майстрів він дає ближчі подробиці: „Маємо тут людину, що виробляє з заліза чудові річі. Колиб ти послав мені малюнок Килиха, який би багатий не був, він зуміє зробити його з заліза, або срібла. Це якийсь Бенвенуто Челліні, що вискочив посеред України, ніби-то печериця. Як би ти міг також додати до цього малюнка де-кілька добрих гравюр, які часто продаються ні-защо, і зробити невеличку колекцію орнаментів, я поверну тобі з подякою гроші. Скажу тобі як ти можеш усе те переслати, і ми помогли-б, таким робом, поважаному й великому артистові, давши йому моделі“ (ст. 339, лист до Льоран Жан, Париж, 1848).

Химерні здібности Українців підкреслює Бальзак ще в иншому листі від 29. XI. 1848, надісланому в Дрезден до п. Шірковичевої народженої Ржевуської:.. „Можливо, що мені, вдасться Вам подякувати за цю приятельську послугу, як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запомітив уже 77 способів приготовляти хліб, що дає високу ідею про винаходи населення комбінувати самі прості речі. Чи так воно само й на Литві? Готуєте Ви там каші на 77 відмін?“

1) Станіслав II Понятовський (1732—1798), коханець Катерини II.

2) П. Жоффрін мала в Парижі з 1748 р. дуже впливовий сальон, де збірались найвидатніші літерати й артисти-малярі того часу. Король Польський Станіслав Понятовський в молодості, переїздом через Париж до Лондону, був туди введений.

3) Ватто або Вато, франц. маляр (1684—1721).

4) Leslie (Ch.—R.). Англійський маляр (1794—1859).

5) Van Dyck, A. Голяндський маляр (1599—1641).

6) Kranach, L. Німецький маляр (1472—1553).

7) Mignard, P. Франц маляр (1612—1695).

8) Rigaud. Франц. маляр (1659—1743).

9) Canaletto, A. Італ. маляр (1697—1768).

10) Rezzonico, C. Клементій XIII (Папою з 1758—1769)

11) Rotari, P. Італ. маляр. (1707—1764).

12) Greuze. Франц. маляр (1725—1805).

13) Rembrandt. Гол. маляр (1606—1669).

14) Huysum. Гол. маляр (1682—1749).

В цій кореспонденції знаходиться де-кілька цікавих заміток про українську та французьку дворову челядь тих часів: „Мій льокай одружився і разом з жінкою прийшов вітати своїх панів. Жінка й чоловік простягаються буквально на животі, б'ють лобом тричи об землю й цілують Вам ноги; тільки на Сході вміють простягатись! Тільки там слово влада має значіння! Треба царювати як російський імператор, або не мішатись у ці справи. З Вишневець прийшов чоловічок з річами, які йому треба було сюди принести, і він бажав своїм панам щасливого царювання" (ст. 419).

„У Київі,—пише Бальзак до сестри,—я знайшов молоду ще людину, років двацяти, яку знають, яко дуже порядну, і якій можна довіритись. Він француз, але володіє крім французької ще мовами німецькою, російською й польською; коли-б він міг зробитись добрим льокаєм, то став би для мене дуже цінним (437)". Але ж Бальзак був паном, що забагато вимагав: „Наш молодий льокай курить, і сьогодні ранком я йому сказав, що в Парижі його прожену, коли він не відучиться; тому старайся більше ніж коли-небудь здобути для мене знаменитого Антонія" (ст. 450).

В листах Бальзака часто згадується козак, котрий їздить що вівтірка й суботи, а підчас великого снігу й завірюх на день раніш, до Бердичева за листами. Як це не дивно, але письменник, що написав цілу книжку про французьких селян, нічого не згадує про українських, хіба що раз про якогось скоріш анекдотичного „багатого мужика, що прочитав усі мої твори, ставив за мене що-неділі свічку св. Миколі й обіцяв дворовим однієї з сестер п. Ганської гроші, щоб дізнатись, коли я повернусь, щоб побачити мене" (ст. 326). Навпаки частенько йде річ про управляючих маєтками „грабителів", які крадуть, де тільки можна, і під управою котрих маєток нічого не дає, а коли його здають в аренду, то приносить 28 тисяч франків" (ст. 418).

Обов'язок для кожного чужинця мати дозвіл на перебування приневолив Бальзака зробити „дорого коштуючу подорож до Київа, щоб привітати генерал-губернатора, віце-короля трьох губерній, великих, як ціла імперія, і здобути дозвіл на перебування" (ст. 323). „Я бачив північний Рим, місто православія з 300 церквами, багацтвами Лаври, Св. Софії степів. Цікаво раз побачити [1]) (ст. 326). Маємо тут цікавий союз роскоші й мізерії. Такий спектакль дає Київ. Я привезу для сходів мого дома рисунки Київа, зроблені одним німцем і дуже гарно літографовані" (ст. 327).

[1]) Ці враження з Київа сходяться приблизно з тими, які мала M-me de Staël (1766—1817), що проїздила на 35 р. раніш через Київ: „Перша провінція, яку нам треба було переїхати"—пише вона в своїй книжці *„Десять років на вигнанню"*—творить собою частину російської Польщі; ця країна плодовита, заповнена жидами, як і Галичина, але далеко менш нещасна. Але ж завше буває тяжким спектаклем бачити підвласність однієї нації під другою. Треба багато століть, щоб єдність настільки затвердилась, щоб примусила забути ймення побідника й побідженого. Вирішивши продовжувати свою подорож по Росії, я направилась на Київ, головне місто України, а колись усієї Росії, бо ця імперія почалась заснуванням столиці на півдні. Україна дуже плодородна, але без жадної краси; ви бачите навкруги величезні хлібні рівнини, котрі роблять враження, що вони обробляються невідомими руками, настільки рідкі оселі й жителі. Не треба собі уявляти, під'їзжаючи до Київа й до більшости того, що в Росії іменують містами, що побачите щось подібне до міст на Заході: шляхи не бувають ліпше направлені, селянські доми не дають відчувати більшу заселенність краю. Під'їхавши до Київа, перше,—що звернуло на себе увагу мою, то був цвинтар: таким побитом я дізналась, що проїздила біля того місця, де жили люди. Більшість домів Київа схожі на ятки і здалеку місто має вигляд якогось табору. Але ж посеред цих хат сторчать палати й особливо церкви, котрих зелені й позолочені куполи особливо кидаються в вічі. Коли ввечері сонце грає своїми лучами на цих блискучих зводах, то здається, що бачиш ілюмінацію для якогось свята, а не якусь постійну будову. В Київі показують катакомби, що нагадують трохи римські, і сюди ходят пішки на богоміллл".

Двічи їздив Бальзак у Київ на контракти: „На протязі 15 або 20 днів контрактів у Київі, куди приїздять зі всіх кутків Росії, буває такий рух у справах, забавах, що неможливо, щоб я писав тобі, або ж кому иншому“ (ст. 435, 26. І. 1850 р.). „Я бачив на контрактах у Київі чудесні килими в такому роді, як мені дала в останньому році п. Г., і між иншими річами 12 стульців чудового вибору. Але ж усе це було в такій ціні, що прийшлось відмовитись“ (ст. 377).

В самий мент свого приїзду на Україну Бальзак мав можливість познайомитися з одним із наших нещасть на селі, що знайшло відгук у двох його листах: „Мій приїзд був сумно відмічений страшною пожежою, яка знищила де-кілька хат; два дні після цього знов вибухла инша, страшний спектакль якої я мав“ (ст. 318). Приблизно через рік він знову повертається до цієї теми: „Мої друзі перенесли на протязі менше ніж шости тижнів чотирі пожежі, які спалили на моїх очах гарний млин, в котрий вдарила блискавка, знищили врожай одного маєтку, хати і т. д. Великі маєтки,—додає він,—мають такі невдачі й тягарі, котрі роблять їх рівними маленьким, особливо в цьому краю“ (ст. 412).

Докладно торкається в своїх листах Бальзак питання про хвороби й лікарів на Україні, може тому, що це його особисто завше дуже цікавило в останні роки життя; він згадує про лихорадку, кір і найбільше про холеру, яка тримала всіх на Україні в трепеті й неспокою. „Холера“, пише він у першому листі із Верхівні, „знов до нас повертається: вона вже в Київі, або недалечко від його і робить шкоду добро-порядної холери“ (ст. 323). На початку він ще шуткує і посміюється над нею: „Не хвилюйтеся абсолютно за мене“, пише він до своїх племінниць, „бо холера забирає тільки вуйків зі спадщиною, а моя поки що не досить велика, щоб холера взяла мене на увагу; вона залишає в спокою ще людей, які мають борги“. Але ж через місяць він занявся вже її статистикою: „Холера лютує страшенним робом довкруги нас. У Саратові вона забрала дев'ять тисяч люду, а в Київі, куди я їздив, забирала від сорока до п'ятидесяти чоловік на день“ (ст. 325). „Вона перейшла також через Верхівню; в цей мент кажуть вона у Відні, але ж ми всі у доброму здоровлю. Вона забрала сина багатої п. Браницької, в 50 верстах відціль“ (ст. 326).

У Верхівні, на щастя для Бальзака, який під час перебування на Україні багато хворав, був свій лікар і, здається, дуже добрий, бо він ним не нахвалиться. „Ми маємо тут першорядного медика, який перебуває в краю вже 20 років...“ (ст. 326). „Доктор Кнот твердо обіцяє мене вилічити, і те, що він уже зробив, доказує, що він має в цьому переконання. Ось уже вісім місяців“, пише він у другому листі, „як я в руках доктора, котрий, перебуваючи в глуші України, виявляє себе великим лікарем при палаті й маєтках приятелів, у котрих я жию (ст. 421). Він колекціонує скрипки, оружжя й дітей, і в його багато цієї природної продукції. Старший син, теж лікарь, працює з великою ревністю і також обіцює бути видатним лікарем. Яко медик, батько винайшов порошки. Він вилічує де-якими річами, перетвореними в порошок, котрий ковтають в хлібі, але наслідки чудові; мішає порошки в дозах, складає по мірі потреби хворого і найменших періодів хвороби. Це вимагає турбот та догляду надзвичайної точности, але таким робом він переборює хвороби, найбільш важкі. В Парижі я був би вже мертвим, як Сульє.[1]) Наші паризькі лікарі занадто заняті, щоб мати таки спеціяльні турботи й мають вони всі наперед вироблену думку про неізлічиму смертельність серцевих хво-

[1]) Товариш Бальзака.

роб; окрім того, вони цілковито не вміють визначати курації згідно темпераментам. Доктор наш тримає в такій таємниці склад своїх порошків, що не показує їх навіть свому старшому синові. Радикально вилічив він людей далеко більш хворих, ніж я“ (ст. 425—6).

В иншому листі Бальзак ще раз коротенько повторює свої погляди про ріжниці між французькими й українськими лікарями: „Це знаменитий лікар, цілком оригінальний. Він визнає за французькими лікарями вміння поставити діагноз хвороби, але ж проголошує їх цілком несвідомими, за деякими виїмками в терапевтиці, т. з. у визнаванню лічебних засобів. Я дуже вдячний цьому лікареві. Він любить скрипки, як тільки приїду до Парижа, треба буде зараз же знайти дійсного Страдіварія йому в подарунок“ (ст. 404, 21 червня 1849 р.).

Про духовенство знаходимо дві ріжних звістки у Бальзака. Він розхвалює того католика, що повінчав його з п. Ганською, й ставиться дуже скептично до панотців селянських—православних: „Вчора в Бердичеві, в приходській церкві св. Варвари; благословив мій шлюб делегат житомирського епископа, святий, достойний панотець у всьому схожий на нашого аббата Гіно, ісповідника герцогині Ангулем“ (ст. 443, 15 березня 1850). „Треба зробити 10 верстов довкола“, пише Бальзак про других селянських панотців, „в снігах, або серед житів, раніш ніж знайти попа, котрий вимагає 16 франків, щоб тільки показатись, і який відправляє треби не инакше, як за великі гроші“ (ст. 351).

Жидів описує Бальзак в таких кольорах: „Відчай бере! Уяви собі“, пише він до сестри 18 січня 1849 р., „що за кордон не можна послати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15% і 20% за свою комісію, таким робом, хоч і бажав би й міг би послати—це дійсна руїна! Не можна уявити собі жадности тутешних жидів: Шейлок, то якийсь чудак, невинна людина. Вважай, що справа йде тільки про розмін. Що ж до позичок, то иноді беруть 50% і навіть жид у жида“ (ст. 360). Згодом Бальзак дізнався про трохи дешевшу комбінацію: „Виплати, які робляться у Парижі, коштують 12% висланої сумми, і це ще по протекції, завдяки приязні існуючій між Ротшільдом і жидівською конторою в Бердичеві. Прямо руйнуєш себе!..“ (ст. 365).

Здавалось би, що Бальзак, живучи в приятельських відносинах, навіть на положенню нареченого, в сім'ї великих дідичів, повинен був у своїх листах дати кольорову картину життя цих магнатів. Алеж за виїмкою де-кількох сторінок відносно душевної доброти, великого музичного таланту графині Мнішек, дочки п. Ганської, ми дізнаємось тільки, що „обоє п. Мнішек—це сама коректність“ (ст. 322), що молоді дами бувають на балях „в туалетах королівської роскоші, далеко більшої від усього того, що можна побачити в Парижі, і що вони руйнують чоловіків своїми костюмами; кожна з цих дам має тут термолану, яко домашній одяг, тканину всю із шовків, яка виявляє в своїм виробі всі чудеса праці індійського кашміру, тільки значно більш яскрявого“ (ст. 418). Тут же дізнаємося, що Бальзак теж має подібний одяг: „Моя термоляна усипана густо пальметками на чорному фоні, котрі окружені квітками рідкої делікатности з відблиском золота. Зроблене це від руки і схоже на венеціянський брокат, вишитий по шовку сріблом і золотом... Жиди-караїми привозять це вироблене вже яко готове домашне убрання... Я гадаю, що це фабрикувалось ще в часи Аврама“ (ст. 418—419).

За те портрет дочки п. Ганської, Анни Мнішек, він намалював з великим ентузіязмом і рельєфністю. Може ще й тому він тут привів стільки подробиць, що це було в листі до племінниць, яким він бажав подати добрий приклад: „Коли її нема в палаті,—мури самі про це зна-

ють, настільки вона розвеселяє їх своєю присутністю. Вона ніколи не зустрічала біди, не знає, щоб хтось їй суперечив, вона завше ідол свого оточення, ангельської доброти й почуття... Вона добре навчена, без педантизму, вже заміжем і дуже милої наївности (ледве шіснадцяти років), дитячої веселости, смішлива, як дівчинка, це не перешкоджає їй мати релігійний ентузіязм для гарних річей. Молода пані розмовляє на чотирьох мовах, так як би вона була народжена в країнах, мови яких вона так досконально знає. Має таку тонку обсервацію, що дивує мене самого; більше того — має надзвичайну витриманість і чудову певність у відносинах з людьми. Після 15 днів, проведених біля неї, не знаходиш ліпшого як слово *чиста перлочка*, щоб самому собі дати її образ" (ст. 344, пад. 1848).

Нема в листах Бальзака нічого особливо цікавого що-до п. Ганської, яка характеризована більше з сентіментального боку й душа її порівнюється з „кліматом Неаполя й Ніцци, що лікує хворих на груди" (ст. 363). Все-ж довідуємося, що її присутність потрібна у Верхівні, щоб заправляти маєтками дітей, вести судові процесі иноді і в Петербурзі. Тому здається шлюб її з Бальзаком затримався до 1850 р.

Мені пощастило знайти в Паризькій Національній Бібліотеці [1]) невиданий ще лист п. Ганської до одного з своїх знайомих, приблизно через 20 років після смерти Бальзака, котрий характеризує її вороже відношення до Росії й певний літературний темперамент. „*19 липня 1869. Villeneuve—St. Georges.*

„Ви прохаєте в мене рекомендації для Росії, не означаючи частини Росії, яку бажає бачити Н. Д. Але-ж назвати тільки по йменню дев'яту частину глобуса це замало. Я не можу навіть адресувати моїх листів до Европи, бо вони (Росіяне—зам. перекл.) ще в Азії, в Америці—ця гидка трава, гігантська й ядовита скрізь простягається й загрожує все задушити. Але навіть, хоч би я й знала куди, й кому адресувати мої листи, це було-б—повірте мені—зробити сумну й гидку послугу вашому приятелеві. На мене там дуже зле дивляться в цій країні, де мені не прощають ні моєї національности по народженню, якої я напевно не вибрала-б, не маючи призвання бути мученицею, ні моєї нової, яка визволяє мене від їхнього грабунку й муки. Окрім того, повірте, йменння п. Г. Діксона [2]) буде завше там, як і скрізь, найліпшим й наймогутнішим із рекомендацій... Те, що називають російською нацією, це те, що носить уніформу придворну або військову в Петербурзі. Решта скотина або пташина на фермі, вона дає жити господарю, от і все..."

Надзвичайну кольоритну і, здається, правдиву характеристику Ганського, дав недавно мабуть один із родичів його жінки Степан *Ржевуський* у Паризькій „La Revue Nouvelle" за 1906 (ст. 129). „Пан Ганський—антипатичний і мстивий, йменння якого ще й до-нині згадують в Україні з презирством, як сінонім жорстокости; здається, що цей вельможний пан Ганський, так само як і багато инших під час кріпацтва, був настільки лютим, наскільки дріб'язковим тираном".

Щоб скінчити за одним разом з характеристиками головних персонажів, раніш ніж познайомитись з поглядами Бальзака на українську гастрономію, цікаво буде нагадати думку одного з дослідувачів його життя й творів A. Breton'a, по якій Бальзак терпеливо вичікував 17 років на Ганську „в надії—панувати з нею над двома, чи трьома тисячами селян України".

[1]) N. a. fr. II. 398.

[2]) H. Dixon (1821—1879), що оголосив у 1870 р. Free Russia після своєї подорожі по Росії, і згадав на де-кількох сторінках і про Київ (II, ст. 71—77), визнаючи його найліпшою столицею для панславізму.

Про гастрономічні звичаї в маєтках дідичів і ріжницю української кухні від французької довідуємося з листів Бальзака до його племінниць у квітні 1849 р. Він прохає їх „надіслати йому рецепт добре зредагований і цілком ясний, щоб можна було замовити мужикам-кухарям: 1) Соус із баклажанів, 2) пюре із цибулі, бо, бачте, тут ми знаходимось у великій пустині, і щоб проковтнути шматочок гов'ядини, тоді як цілий віл не коштує тут 100 франків, треба всі ресурси і кокетство на видумку паризької кухні" (ст. 395).

„Роблячи це, будьте горді", пише він далі, „що станете блогодітельками країни, в якій зовсім нема телятини, хочу сказати порядної, бо корови тут мают телять як і де—инде, тільки телята відрізняються республіканською худобою. Гов'ядина, яку можна здобути в Парижі—тут міт!—вона може тільки снитися; в дійсности тут буває м'ясо, із старих може й 20-літніх волів, котрі прибавляються для ваги в коноплі, визначені для експорту. Утішають себе люди чудовим чаєм, чудесним молочним, а що-до овочів, то вони хоч геть їх викинь; морква пахне ріпкою, редька нічим не пахне. Зате як би в реванш тут ви найшли би каші без кінця: роблять ці каші із гречки, вівса, ячменю і т. д. Зроблять її також із деревної кори. Тому, племіннички, пожалкуйте цю країну, таку багату хлібом і таку бідну овочами. Як би Валентина сміялась, побачивши яблука, груші, сливи—не скінчила-б сміятись і після цілого року. Щасливо, мої донечки, потерпіть з Республікою, бо ви ж маєте дійсну гов'ядину, телятину, дійсні овочі і ще й доброго вуйка, цілком щасливого і якого годують кашами. Будьте так ласкаві, напишіть вуйкові про вашу політику в справі соусів" (ст. 396).

Цікаві й характерні для епохи рядки що-до порядків прикордонного контролю в листі до матері від 9 квітня 1849 р.: „Твою скриньку з цукерками дістали ми вчора; все там було перемішано або й зіпсуто через упаковку. Нема сумніву,—ти наповнила пусте місце часописями, а все, що було друковано, виняли на прикордонній митниці. Бачу, що ви ніколи не зрозумієте ні Росії, ні її населення. Вислати друковані речі—це наробити мені великого лиха; можна бути висланим відціль із-за цієї простої події" (ст. 389—390). Через пів року знов підтвердження тих же обставин, тільки труднощі на кордоні відносяться вже й до рукописів: „Що звідціль робити? Вислати рукописи більшого розміру неможливо. Кордони були зачинені по причині війни, і сюди не впустять нині жадного чужинця "(10 грудня 1849 р., ст. 430).

В справі заборони перебування в Росії в той мент спеціяльно французам Бальзак пише: „Є тут чудові комерційні справи, але-ж французи не можуть в'їхати в імперію, і я разом з нашим послом єдині виїмки від наказу—зачинити кордони для людей нашої країни" (9 лютого 1849, ст. 365).

Для повороту до Парижу Бальзак мав де-кілька маршрутів на думці і не один раз зміняв свій плян під впливом тих чи инших обставин. 22 червня 1849 р. він пише: „Майже певно, що повернуся тим же шляхом, що й сюди приїхав; як би не цей стан у Галичині, що викликає неспокій, я був би вже в подорожі" (ст. 379). 5 серпня 1849: „Гадаю, що мої приятелі можуть мати справи в Москві і тоді я повернусь через Москву й Ригу, хоч би для того, щоб уникнути переїзду через Галичину, яка дуже близько лежить до театру військових подій і занята російським військом" (ст. 409).[1]) 26 січня 1850: „Безумовно прийдеться їхати ета-

---

[1]) Росія вислала тоді військо для задушення революції на Угорщині і вперше в XIX в. безпосереднє познайомилась з Галичиною.

пами, затриматись у Бродах, потім у Галичині, Франкфурті“ (ст. 434). 11 березня 1850: „Напишу тобі (матері) із Франкфурта, щоб призначити день, коли ти повинна будеш поставити квіти...“ (ст. 440). [1])

Де-кілька коротеньких відомостей знаходимо у Бальзака що-до шляхів і зімнього клімату на Україні — „Готуюсь до подорожі й доведеться мені її робити по такому холоду (ранком ми мали 21 гр.)—лист від 26 січня 1848 р.,—що треба ужити різного сорту предосторожности; але мої приятелі знаються в цій справі і я тільки що попробував надягати поверх шуби мантель подібний до муру. Де-кілька днів назад катаючись в санях, я помітив, що моя шуба сибирської лиси схожа на листок паперу перед цим страшенним холодом“ (ст. 328-9).

Зіма 1849 р. була також дуже холодна, про що дізнаємось із листа Бальзака від 4 березня 1849: „Зіма нас тут не жаліла; мали ми морози як в 1812 р, і я захватив у Київі четвертий нежить, який мене довго й тяжко промучив“ (ст. 376).

Ось як Бальзак описує клімат і українські шляхи в-осени: „Неможливо вже подорожувати з початком листопаду инакше як тільки на санях, коли сніг досяг такої висоти, що дозволяє їхати на санях, але санний шлях певний тільки в січні, та як ти розумієш, що робиться з екіпажем під-час ожеледі. Так що треба, щоб зіма добре устоялась і закріпилась, щоб насмілитись рискувати, і щоб білий килим в 6 футів прослався від Бердичева до Кракова, на протязі 250 льє“ [2]) (ст. 415, 20 жовтня 1849). „Мій від'їзд уже вирішений“, пише він 29 падолиста 1849, „чекаю тільки на санний шлях; в цей сезон неможливо виїздити, поки сніг не досяг певної висоти й твердости; инакше можна залишитись 15 днів, а то й місяць в якомусь селі, зробивши довгу подорож. Вчора впав невеличкий сніг, але вже він ростає“ (ст. 427).

Тільки в кінці січня були вже певніші вигляди на те, що Бальзакові вдасться поїхати за візами до Київа, а потім рушати на весні до Парижу: „Твій лист від 3 січня, моя люба й дорога мамо, я дістав увечері; двадцять три дні поки лист дійшов сюди, поясняють тобі в якому стані знаходяться шляхи. Їх цілковито неможливо вживати через суворість сезону.—Ми маємо 30 градусів, з вітром це рівняється 60. Ранком температура трохи спала і через два дні, коли такий мороз затримається, ми виїздимо до Київа“ (ст. 434).

Весною, в Дрездені, 11 червня 1850 р., Бальзак додає останні кольорити до цієї картини подорожі по Україні, поки ще не було залізниць: „Нам прийшлося більше ніж місяць робити той шлях, на який потрібно шість днів. І не один раз, а сто разів на день життя наше було в небезпеці. Нам часто треба було мати 15—16 чоловік з лопатами, щоб витягти нас з бездонної грязюки, де ми були поховані до висоти портьєр. Вкінці кінців ми вже тут,—живі, але ж хворі й змучені... „Ця страшна подорож“, пише він в той же день до матері, „усилила мою хворобу“.

І дійсно, через три місяці після приїзду до Парижу, Оноре Бальзак помер від своєї старої хвороби серця, від якої його, як знаємо, так успішно лікували на Україні.

Ця передчасна смерть Бальзака була причиною тому, що не залишилось творів, в яких би він ближче обговорював, або пригадував про

[1]) Мати повинна була все приготовити для прийому молодих у власному домі Бальзака. Нещасний випадок бажав, щоб замість радісної зустрічі в мент їх приїзду прийшлось зламувати ворота й двері, щоб увійти в дім, яскраво освічений во всіх вікнах, нагло збожеволівшим сторожем. Ця подія, мабуть. приспішила смерть Бальзака.

[2]) Бальзак майже завше в своїх листах подає тільки приблизні географічні дістанції. Льє = $3^1/_2$ km.

своє перебування на Україні. У Верхівні він написав тільки l'Etude sur la Russie [1]), який переховується нині невиданим ще серед його рукописів в бібліотеці міста Шантійї. Про зміст його, або причини такого припізнення з виданням, нічого не появилося в друку.

Де-кілька років назад в Парижі був заснований „Музей Бальзака" в тому домі, в котрому він де-який час жив [2]). Там знаходиться де-кілька цікавих фотографій Верхівні з тієї епохи, дім Ганських, рідкі видання творів Бальзака. Це один із куточків Парижа, де часто пригадується про Україну.

Ф. Савченко.

Париж, 1922.

НОВІ СТОРІНКИ З АВТОБІОГРАФІЇ В. Б. АНТОНОВИЧА.

Автобіографію В. Б. Антоновича, власне початок її, або кілька уривків з початку, що встиг В. Б. сам написати й продиктувати, було надруковано в Літературно-Науковому Вістнику в рік смерти історика тодішнім редактором ЛН. Вістника М. С. Грушевським з рукописа, переданого йому родиною покійного (1908 р., кн. VII, VIII і IX).

Серед матеріялів до біографії Антоновича ці записки його без усякого сумніву уявляють собою найбільш цінні документи, хоч вони уриваються майже на самому початку, освітлюючи лише дитинство, юнацтво й студентські роки, і припиняються на самому інтересному місці—виходу Антоновича на широкий життьовий, науковий і громадський шлях.

Автобіографичні записки розбиваються на дві нерівних частині: перша—власноручно написана, складається лише з трьох розділів, які широко задумані й широко розгортають картини обстановки й впливів, серед яких пройшло дитинство. Ці розділи: 1) Антропологія, 2) Дитячі спомини (1834—1840), 3) Дальші дитячі споминки. Наука домашня (1840—1844).

Двічи на дозвіллі приступав В. Б. Антонович до запису цієї автобіографії своєї—в Римі р. 1897 і в Катанії р. 1900. І не скінчивши 3-го розділу, вже перед смертю почав диктувати спогади свої Д. Дорошенкові, в запису якого й зберіглася друга частина мемуарів Антоновича. В Літературно-Науковому Вістнику (кн. 9) цю частину було надруковано теж з розбивкою на розділи (1. Польське суспільство України, 2. Подорожі по Україні, 3. Суд, 4. Початок старої громади). Кілька сторінок автобіографії, продиктованих перед смертю, вже значно звужують масштаб і в короткому, але глибоко змістовному і цікавому викладі дають історію найбільш інтересного періоду як в житті Антоновича, так і в житті української громади взагалі—періоду кінця 50-х і початку 60-х років і на цьому не закінчивши його уриваються. В цій другій частині мемуарів знаходимо так би мовити фактичне тло, основу, на якій зросла в свій час „Моя исповедь" Антоновича, знаходимо старечу оцінку юнацької думки, юнацького запалу й боротьби.

В. Б. Антонович безумовно був центром тодішнього українського руху і цілком зрозуміло якими цінними скидаються правдиві свідоцтва історика про давно минулі літа його молодости, про хлопоманство, опір польському велико- й невеликопанському „мошродзейству" і працю на користь українському селянинові.

---

[1]) Lovenjoul, Oeuvres de Balzac, 1879, p. 328.
[2]) Rue Rejnouard, 47, Paris (XVI).

Передостанній розділ, помічений редакцією Вістника титулом „Суд“ в 9-ій книзі журналу уривається на півслові. [1])

Маємо змогу тепер подати закінчення цього розділу.

Власне він говорить не тільки про суд польського дворянства над зрадником своєї класи Антоновичем з товаришами, а також про инші політичні справи, до яких притягали й Антоновича й товаришів його та взагалі про умови й про обстановку роботи гуртка хлопоманів з окрема Антоновича. Нові сторінки автобіографії дають цілу низку нових невідомих, або мало відомих фактів з життя історика в 60-х роках. Вони дають і кілька нових рис до історії утворення старої громади, вносять і в той останній розділ, що його було надруковано в свій час в Літературно-Науковому Вістнику кілька нових рядків.

В. М.

Дворянський суд над хлопоманами.

Наші подорожі були остатнім проявом, що викликав реальні відносини до нас шляхетської суспільности. Як виявилось, за діяльністю нашою дуже охоче слідили єзуїти. Їм відомі були і наші збірки літературні, і зміст рефератів, що на їх читались, і рукописний журнал, що випускав кружок і, нарешті, істнування так званої семилітньої школи. Школа ця була, розуміється, офіціяльно недозволена. Удалось нам зібрати може 15 хлопців, содержувати їх на складчину й вчити в національному напрямі. Розуміється в журналах, в рефератах і так далі вибирались теми і в викладі їх були проведені прінціпи українства і демократії з різкою критикою шляхетського побуту й шляхетських теорій. Все це в побільшеному виді, ніби пропаганда різні, було зведено в систему й шляхтичі обернулись до уряду з проханням оборонити їх. Об тому, що збірається буча, я перший раз дізнався від Пирогова. Як раз тоді я скінчив університет і пішов до його з прошенієм дати мені місце кандідата педагога по латинській мові. Кандидати-педагоги це були молоді люди, котрі, скінчивши університет, зоставались на два роки в чині кандідата-педагога, приготовляючись до вчительства під рукою професорів і старших учителів гімназій. Пирогов проглянув моє прошеніє, положив його й зовсім несподівано для мене задав мені питання: „Что вы сделали помещикам здешнего края? Я недавно об'езжал округ и не было места, где бы на вас не приносили жалобы“. Я в короткому нарисі росказав йому свої гріхи. Тоді він мені сказав: „Место я вам дам. Моя служба педагогическая, а не полицейская. Только берегитесь, это дело на мне не кончится“. Справді, як я бачив потім, за цей час генерал-губернатор отримав від поміщиків ріжних місцевостей 42 доноси. Всі писані на один зразок,— неначе-б то в Київі завелась група, яка поклала собі метою вирізати всіх панів, через що вони просять оборони від уряду. Через два місяці після моєї розмови з Пироговим, в Київі зібрались дворяне на вибори, і порішили судити нас дворянським судом. Від маршалка Бердичівського повіту, до которого я належав, я отримав відозву, щоб явитись в означене місце для одповіди на обвинувачення, які будуть мені висловлені дворянами.

Сподіваючись якоїсь халепи від дворян, я заздалегідь склав коротенький виклад своїх переконань, де виложив прінціпіяльні головні основи

[1]) Через те, що розділ під титулом „Суд“ з додатком новознайдених сторінок вже не відповідає своєму титулу, нам довелося трохи змінивши титул додати новий розділ, якого не було в Літ.-Наук. Вістнику: „Політичні процеси й догляд поліції“.

й старався розбурити всі легендарні нарости (підозріння ріжні і т. ин.). Цей огляд в рукописних копіях розійшовся доволі широко, і, як оказалось, послужив основним мотивом для обвинувачення. На суд дворянський покликано було кілька чоловік, але прийшлось явитись мені одному через те, що були вакації й решта товаришів повиїздила з города. Вийшовши в кватиру маршалка, я застав чимале зборище дворян, чоловік 60 або й більше. Хазяїн почав справу з того, що їм відома пропаганда, яку я веду, маючи на меті пропаганду атеїзма, антіпатріотизма, ненависти до панів і т. ин. Що кружок наш роздає селянам книжки, котрі закликають їх до різні. Як на доказ покликались на виклад моїх переконань і на прислану їм волинським маршалком губерніяльним Микуличем книжку, яку він одняв од селянина в свойому селі; ця книжка була не що инше, як недавно видана „Граматка“ Куліша. Хоч в тій книжці не було нічого політичного або соціяльного, але вона перелякала дуже шляхтичів, і вони вже посилали депутацію до губернатора, жалуючись на те, що в Київі продається книжка, котра явно кличе до різні панів. Добродушний генерал-губернатор, князь Васильчиков, роздивившись книжку, об'явив депутатам, що він окрім азбуки нічого в ній не знайшов; хоча йому вказували, що в кінці книжки надрукована дума про Наливайка, давно відома зі збірників Срезневського й Максимовича. В одному місці була він'єтка, на котрій в дуже маленькому розмірі було змальовано дерево, розбите громом, і під ним убитий чоловік. Дворяне доказували, що цей чоловік єсть зарізаний шляхтич. Щоб заспокоїти панів, Васильчиков видав часову постанову про те, щоб граматка не продавалась у Київі, і книгарі устроїли її склад в Нікольській слобідці.[1]) За тим друга депутація від дворян знову обернулась до генерал-губернатора зі скаргою на те, що в балаганах даються кукольні вистави, котрі пропагандують різню. Це була давно відома балаганна драма про Ваньку-Каїна, котрий побиває людей ріжних сословій, жидів, панів, поліцейських і т. д., і, нарешті, його побиває смерть. Дуже багато клопоту мав Васильчиков, щоб довести панам, що ця балаганна драма істнує вже півтораста літ і що року в балаганах виставляється. З таким обвинувачуючим матеріялом довелось мені сперечатись. Я коротко схарактеризував і „Граматку“, і балаган, висловив думку, що серіозно з цим сперечатись не можна і що на кінець це не моє діло. Тоді затребував голосу представник єзуїтів Шембель; він признав, що все це дурниці, але зовсім не дурниця той огляд моїх переконань, що ходить по руках і де висловлені основи пропаганди атеїзма, антіпатріотизма і соціяльної революції. Я приніс з собою примірник і попросив тут же прилюдно роздивитись його, чи справді там єсть ті прінціпи, про котрі росказував пан Шембель. Стали їх вичитувати по пунктам. В першому пункті було сказано, що в релігійному взгляді я признаю повну свободу совісти, рівноправство всіх релігій і повну взаємну толерантність. Як пункт цей був прочитаний, я обернувся до читавшого з запитанням: чи він признає в ньому пропаганду атеїзма, чи пропаганду віротерпимости. Читач мені одповів неохоче, що там окрім толеранції нічого не видно. Тоді обернувся я ще до кількох панів з проханням сказати їх думку. Вони повторили теж саме. Тоді я спитався, чи присутні дивляться на толеранцію, як на діло небезпечне. Не знаю, чи сором їм було перечити толеранції, чи може вони зовсім не думали про це, але постарались замять діло й перейти до другого пункта.

В другому пункті було сказано про національність і висловлена

---

[1]) Справу з забороною „Граматки“ Куліша розказано в статті В. Міяковського „З просвітньої діяльности П. О. Куліша“. Л. Н. В. 1919, ч. VII—IX.

думка, що всяка національність повинна мати свою свободу, признання й пошану, і що так, як в краю нашому більшість народу належить до української національности, то народність ця повинна бути признана найголовнішою. На це хтось з присутніх, невідомий мені, завважив, що теоретично може воно й так, але на практиці це значить, що треба винищити в краї польську національність. Я одповів, що як в одному краї живе дві або три національности, то при взаїмній пошані, вони не тільки не будуть заїдати одна другу, але будуть взаїмно собі помагати в своїому розвитку. Як примір, я вказав на Фінляндію і на відносини там Шведів і Фінів. Третього пункта вже не читали, а тільки дали голос пану Бобровському, одинокому чоловікові на всю губернію, маючому диплом магістра. Бобровський був справді чоловік дуже добре розвинений і видко було, що він багато займався соціяльними науками. Він сказав дуже гарну промову, в котрій виявив, що він дивується, як можна з прінціпів теоретично-філософського мишлення робить обвиновачення, що з всього того, що він чув, він виніс тільки враження, що молоді люди удовольняють свойому становищу, не тратячи час на гульню, але занімаючись студіями общеських і соціяльних питань, і закінчив промову свою бажанням, щоб і далі молодіж ішла по цьому напрямку. Пани побачили, що їх головний лідер не спочуває їхнім передсудам. Після нього кілька хвилин була мовчанка й на кінець хазяїн-маршалок, щоб закінчити неприємну розмову, заявив, що вже чай поданий. На тім і закінчилось засідання. Але не закінчилось діло. На другий день до мене приїхав незнайомий мені пан Сорочинський. Він почав з того, що поздоровив мене кажучи, що я дуже ловко оборонився вчора, але слідком за тим запропонував, щоб я дав йому екземпляр викладу своїх переконань і підписав під їм, що я переконався, що вони несправедливі й що беру їх назад. Як ви цього не зробите,—сказав він,—то я вас перестерігаю, що будете мати великі неприємности і вже не з дворянами, з которими легко вам вести полеміку, але з адміністрацією. Я сказав Сорочинському, що такого підпису я не дам і просив його закінчити розмову й оставити мене в спокою. Він пішов з словами: „Пожалкуєте цього, але жалкуйте самі на себе".

Політичні процеси і догляд поліції.

В-осени того ж року я дізнався випадково, що зроблено було трус в домі моєї сестри, що жила в бердичівському повіті. Відомість про те, що у сестри сховані мої книжки та бумаги доставив начальству її сусід, поміщик Меленовський, і зараз же після трусу повідомив про це згаданого вже Шембеля, приславши до Київа свого економа, що був понятим при трусі. Відомість ця мене не дуже занепокоїла. Я знав, що у сестри переховуються тільки старі книжки, що дістались мені від батька, колекція рисунків, портретів і де-які рукописи недокінчених статтей. Через тиждень, може, після трусу, частний пристав, заїхавши до мене потребовав, щоб я разом з їм їхав в спеціяльну комісію, призначену по мойому ділу. Комісія засідала в канцелярії генерал-губернатора. Війшовши в канцелярію, я обернувся до першого, що мені трапився, стола з запитанням, де засідає комісія? Канцелярія генерал-губернатара була тоді переповнена поляками. Так як був указ про те, що всі дворяне повинні 2—3 роки прослужити на державній службі, то поміщицькі сини, не скінчивши ніякої школи, гуртом записувались на службу до місцевих канцелярій, де без жалування служили 2—3 роки. Два паничі, до которих я

обернувся, указали мені двері комісії і разом з тим я почув у себе за спиною таку розмову: „Дивись, це комуніст!“ На що другий одповів: „Комуніст, і такий невзрачний“... Слово „комуніст“ було не даремне вжите, підчас допроса я запримітив, що діло про мене і про Рильського носило заголовок: „Дело об устройстве коммунистического сообщества“ [1]). Склад комісії був доволі численний, чоловік з 10, з їх я пригадаю: предсідателя Марка Олександровича Андрієвського, старшого чиновника по особим дорученням генерал-губернатора, котрий завідув спеціяльно політичними справами, за тим були правитель канцелярії генерал-губернатора Жандр, ополячений француз, жандармський полковник Гржибовський, поляк [2]); предсідатель якоїсь палати, здається, уголовної—Янкуліо; чиновник особих доручень при губернаторі Кільчевський; инших не памятаю. Допит вів Андрієвський. Я зараз примітив, що це чоловік розвинений, здержаний і безсторонній, чого об инших членах комісії не можу сказати. Допроси роспадались на дві частини: перша про істнування кружків студентських, друга про пропаганду в народі, головним робом про подорожі; питання про кружки було формуловане так, щоб довести істнування таємного товариства. Істнування кружків я не отрицав, признав, що були справді літературні вечери, на котрих читались реферати про спеціяльні наукові—історичні теми, але ж організації ці кружки ніякої не мали. Участь в них приймав хто хотів і коли хотів. Теми для рефератів усяк сам собі вибирав. Мене спитались, чи в мене не зосталось яких небудь рефератів. Я сказав, що можу доставить два чи три, про церковну Унію, про початок козацтва і про побут селян у нашому краю в 18 віці. Потім перейшли до другої половини, про пропаганду в народі і про подорожі. Спитали, з якою метою були ці подорожі. Я одвітив, що єдина мета була в мене—познайомитись з побутом народа, з його етнографією і остатками історичних спиминів. На питання, чи серед подорожі не случалось мені говорити селянам про те, щоб різати панів, я одвітив, що таких розмов у мене справді ніколи не було і як доказ запропонував комісії, що я готовий представити маршрути своєї подорожі. З проханням, щоб комісія зробила допит в указаних селах і найшла хоч одного селянина, з котрим я б говорив про різню. Всі ці допити велись доволі довго. Перший сеанс заняв цілих п'ять годин. Серед систематичних запитань Андрієвського, инші члени комісії втручались доволі неуміло; так Янкуліо старався вибрати моменти, де вся моя увага була звернена на одвіт і разом обертався дуже швидко з запитанням, наприклад: „А председатель у вас был?“ Прийшлось одповідати, що ніякої нужди в предсідателі ніколи не було. Або знову, також несподівано, питання; „А рефераты о коммунизме у вас читались?“ Я одвітив, що політичною економією мало занімаюсь і про комунізм маю дуже неясне поняття. Полковник Гржибовський держався другої тактики. Він переривав мене доволі грубо словами: „Как хочете, я этому никогда не поверю, все это неправда“. Після двох чи трьох таких перериків я обернувся до Андрієвського з проханням, щоб він попросив полковника або приводити факти, по його думці неправдиві, або висловити мені поводи його недовір'я, тому, що без цього я не знаю, що йому одповідати. Андрієвський в півголоса сказав Гржибовському: „Оставьте, кажется его рассердить нельзя будет“. Після скінчення допроса Андрієвський сказав мені, що мої по-

---

[1]) Підписувався він Грибовский, В. М.

[2]) Справа ця називалася: „О студентах унив. св. Влад., входивших с крестьянами Бердич. у. в суждения об улучшении их быта и проч. в этом деле о образовавшемся между студентами обществе коммунистов“. Її викорастино в статті В. Міяковського „В. Б. Антонович перед слідчою комісією“. Червоний Шлях. 1923, ч 3.

яснення здаються йому задовольняючими, що ще разів зо два прийдеться мені побувати в комісії, але що він не находить потрібним арештувати мене. Затім одпустив мене на волю. Ще разів зо два прийшлось мені бувати в комісії, принести рукописи, про котрі мова була, і дати де-які пояснення. Тоді діло скінчилось, і більше мене не тягали. Результата ж определіення комісії мені не об'явили. Трошки трудніше пройшла справа Рильського, хоч він і одповідав те саме, що я, але як чоловік більше молодий і нервовий, він гарячився, на грубі виходки одвічав теж грубостю, иноді сарказмами, так що комісія порішила вислати його в Казань, хоча після, даючи загальні сужденія про обидва діла разом, змінила свій попередній присуд і порішила оставить нас обох під строгим надзором поліції. Дня через три після першого мого допросу діло все було передано для перегляду губернському маршалкові Горватові, котрий розказував, що він читав подслідственні одповіді і найшов, що люди призналися в усіх своїх учинках, та тільки зробили це так хитро, що причепитись юридично нема до чого.

До цього часу вся діяльність наша велась серед товаришів польської корпорації. Корпорація ця була сильна і добре організована. Статут складав товариш Єніч; в прінціпі вся корпорація роспадалась на п'ять земляцтв (gmin); доволі правильно були зазначені функції земляцтв, їх виборна система, складки і инші студентські інституції. Та ґміна, в котору ми були записані, була ґміна українська. Нам здавалось, що ми зуміємо поволі обернути цю ґміну в українство. Але прийшлось тієї думки [1]) зректись. З одного боку ворожнеча з шляхтою ставила нас в дуже трудну позіцію, з другого боку, з 1860 року почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготовляла повстання. Очевидячки являлось, що культурний напрямок, який ми розвивали, не удержить більшости, і так або инакше може заплутати нас в інсурекційне діло. Зібравшись тісним кружком, ми порішили стати на ясну точку. Всім товаришам свого кружка ми предложили вибрать одно з двох: або зоставатись далі при своїй роботі, і в такім разі виписатись із ґміни і засновати свою, справді таки українську громаду, або кому трудно зробить той рішучий крок, зоставатись в ґміні і розірвать з нами звязки. На зборі нашого кружка 15 чоловік рішились вийти з польської корпорації. З них пригадаю кілька чоловік, котрі до кінця життя зостались вірними українській ідеї. Це були: Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький і де-кілька инших, котрі або раніще померли, або я загубив їх сліди.

Догляд поліції в перші годи був доволі невигодний. За два роки мені прийшлось одповідати про 12 діл, дуже ріжномастних; все ж таки не проходило 2—3 місяців, щоб мене не кликали для одповіді. Пригадаю собі важніші з цих діл. На першому місці стояли діла, причиною котрих були показанія поляків, що вже почали судитись за інсурекціонну конспірацію. Хоча до тієї конспирації ми не мали ніяких відносин, але ж судившіїся поляки приняли метод покривать свої звязки і відносини, заміняючи прозвища своїх людей нашими прозвищами. Так, наприклад; у відомому ділі Огризка він показав, неначе б то я приїздив до Петербурга, щоб дати йому адрес літератора Крашевського. Чиста нісенитниця, бо Крашевський тоді видавав дуже розповсюджену газету „Gazeta Polska", де його адреса друкувалась що-дня, і не було ніякої потреби нарочито їздити з Києва до Петербурга, щоб її завезти.

---

[1]) На половині цього слова „дум..." кінчається відомий текст записок, надрукований в 9-ій книзі Л. Н. В. за 1908 р. (стор. 406). Далі йдуть новознайдені сторінки.
В. М.

В процесі подольських маршалків, що подавали петіцію про те, щоб прилучити подольську губернію до царства Польского, один із обвинувачених маршалків—Ліпковський виявив, що петіція їх мотивується тим, неначе київський уряд протежирує українофільство, що грозить жизні польських дворян і т. ин. Були діла зовсім випадкові. В подольській губернії була сімья поміщиків Ге; із чотирьох братів один відомий, як маляр, другий, Григорій був співробітником „Основи", третій Йосип находився давно в кореспонденції з нашим кружком [1]). Загалом усі вони більше або менше українофільствовали. Не знаю, з якого поводу, у Йосипа Ге зроблений був трус. Найшли при цьому кілька моїх листів. Правда, нічого ясно неблагонадежного в них не було. Все ж таки були вирази більше або менше сумнівні. Комісія, що допитувала мене про це діло, головним чином старалась вияснить, для чого мої листи писані по українськи. Прийшлось одповісти, що мова ця не заборонена законом і, на мій погляд єсть одна з самих багатих, хоча малооброблених слав'янських мов. Слідователь замітив мені, що мої пояснення дуже рисковані і радив мені в моїх інтересах перемінить їх. Я одвічав, що так як пояснення мої правдиві то мінять їх не приходиться.

Затім насунулось діло Познанського. Діло це состояло в тому: Познанський, чоловік дуже щирий, порішив поселитись серед народу, добув собі місце прикажчика у одної пані (Габель, вдови жандармського полковника) і став жити зовсім по народньому, женившись на місцевій селянці. Його добрі відносини до селян і значний вплив, який він встиг виробити собі, звернули увагу сусідніх поміщиків. Посипались доноси, все ж таки про різню. На дуже настирливі домагання сусіднього поміщика Парчевського, каневський ісправник арештував Познанського і оповістив про це губернатора. Але позаяк ні в доносі Парчевського, ні в рапорті ісправника не було конкретних фактів, але тільки огульні разглагольствованія, то вища адміністрація порішила Познанського випустить, ісправникові же дать виговор за превишення власти, позаяк він власною владою не мав права арештовувати дворян. Тим не менше зроблено було слідство, до котрого притягли всіх приятелів Познанського, названих в доносі. Про відносини до Познанського зостався мені в пам'яти один анекдот. Не знаючи, що над ним висить біда, ми з Рильським поїхали до нього в гостину. Через дві чи три години після цього приїхав становий пристав, потребовав наші паспорти і послав з ними розсильного до ісправника. Тимчасом, так як діло було над вечір, то він остався ночувать з нами. Мені прийшлось забавлять його розмовою, бо в Рильського була пропасниця, і він увесь вечір пролежав, укрившись свиткою і тремтячи од лихорадки. Становий розбалакавшись порадив мені, щоб ми завтра вранці виїжжали на пароход до Київа—„будет спокойнее и вам и мне".

Справді, на другий день вранці ми поїхали, а становий провів нас до самого парохода. В близькому сусідстві від села, де жив Познанський, був великий маєток Остен-Сакена, у котрого домашнім лікарем служив мій товариш Андрієвський. Через де-кілька місяців після Андрієвський, бувши в Київі, зайшов до мене росказать про свою розмову з тим же становим. Не знаючи про те, що ми з Андрієвським товариші і приятелі, становий росказав йому про наш візит у Познанського. „Иногда,—говорив становий,—правительство предпринимает лишніе хлопоты. Так у мене

[1]) Йосипа Мик. Ге військовим судом р. 1865 було засуджено на заслання до Сибіру за підготовку до повстання в 1863 році. При трусі в нього одібрано було листи Антоновича і одною з провин Ге було виставлено—„корреспонденцию с подозрительным лицом Владимиром Антоновичем". В. М.

єсть список 16 революціонерів, которих я повинен стерегти, як приїдуть в мій стан. Недавно два з них приїхали до Познанського. Я зараз же принял мери. Розмістив 12 понятих в сусідніх хатах і сам не без страха війшов у хату Познанського. Я думав, що революціонери—люди великого росту, ходять, розпоряжаються, кричать і, чого доброго, бьють по морді. Коли ж прихожу в хату: один лежить в куточку і труситься, другий малого росту, говорить тихо і обращається ввічливо. Які це у чорта революціонери!"

Те діло, которе найбільше нам коштувало клопотів, це було діло про семілітню школу. Школа ця істнувала вже годів два чи три. Ми хтіли з хлопцями пройти курс гімназії, розуміється з своїм напрямком. Але як затяглась поліційна опіка, прийшлось хлопців роскасіровать. Ми їх розібрали по своїх квартирах по два або по три і порішили, не одкладаючи на далі здать їх в гімназію. Тільки що ми встигли це зробить, як на квартиру, де поміщалась школа, явилась поліція з трусом, але застала тільки двох хлопців, а решти в школі вже не було. Почалось слідство. Потягли до одвіту всіх, хто в неї учителював. Ми стояли на тому, що школи в нас не було, бо по закону школою називається таке учебне заведеніє, де єсть не менше семи учнів. У нас же есть по два, по три учні, которі нам доручені родичами за плату (в сумі було у нас 16 учнів). Слідователі звернули увагу на сочиненія учнів. Але ми цього сподівались і через те забрали з школи всі сочиненія на теми більше або менше патріотичні і зоставили такі, що були на теми або індіферентні, або благонадежні. Серед їх слідователь вибрав сочиненія про Дмитрія Донського і допитовався, із-за чого така тема була дана учням: „Как хотите, говорив він, а это с целью прославления свободы!" На це я образився за честь Дмитрія Донського і став допитувать у слідователя, чи він бажав би, щоб Росія досі була підвластна монголам. Слідователь неначе-б засоромився і залишив цей сюжет. Як епілог відносин до поліції за цей час пригадаю екзамен, який нам учинив головний наш опекун, пристав Матковський. Він порішив серьозно занятись довіреним йому надзором. Через те закликав нас по одинці і проізводив еказамен благонамеренности. Першим попався йому товариш Давиденко, котрий був завідующий школою. Це був чоловік, котрий зовсім не звертав уваги на свій костюм і обстанову. З нього сміялись, що в його костюмі не було ні одного гудзика, а все шнурочки і ремінці. Після Давиденка черга була за мною. Знавши формальні відносини поліції до людей, я зібрав у знайомих ріжні частини костюма, который в сумі вийшов доволі шикарний. Затім Матковський, глянувши на мене, не витерпів і сказав: „И как тут угадать людей! У одного драна свита і все ремешки да ремешки, а другой прилично одетый". Тоді почався самий екзамен. Памятаю, що перше питання було таке: „Что такое, по вашему мнению, Литва?" Я одвітив, що Литвою називаються губернії Віленська, Ковенська і Гродненська. „Хорошо, сказав він, но кому она должна принадлежать по вашему?"—„Губернии эти принадлежат России, значит, и вопроса об этом быть не может". В такому тоні пішли і дальші запитання, яких я вже і не памятаю. Кінчилось усе наївною виходкою Матковського: „Скажите мне неоффициально, какие вы книжки читали, что можете ответить на всякий вопрос. У меня в будущем году сын поступает в университет, и я б хотел ему посоветовать прочитать эти книжки". Я сказав, що книжок дуже багато, і всіх прочитаних я не пригадаю, але можу йому посовітовать хороший каталог, хоч би книгарні Глазунова і вибрать звідти все, що йому буде здаватися корисним. Відносини мої до Матковського прийняли зовсім несподіваний характер. В звичайних відносинах я почував, что треба йому дать хабаря,

щоб він легче вів надзор. Але ж грошей у мене зовсім не було. Він сам дав мені вихід з цього становища. Тоді губернатором був у Київі доволі ліберальний чоловік Казнаков. Він мав звичай переглядувать місцеві газети, одмічать усі статті про зловживання власти і робить дослідування з цього приводу. Через те поліція його дуже боялась, а ще більше боялась обличительних статтей. Раз до мене явився Матковський і сказав, що я йому можу оказать велику услугу. Діло в тім, що в „Кіевскому Телеграфі" була стаття, де його обличали в якихсь неправильних діяніях по шинкам. Він просив одповісти на це оправдательною статтею. „Окажите мне эту помощь, а моя помощь будет вамъ не лишнею". Я сказав, що можу написать йому статтю, але тільки під умовою, що я не буду її підписувать. „Это пустяки, сказав він, у меня есть сто человек таких, что подпишут". Так установились наші відносини. Він давав одобрительні одзиви про мое „поведеніе", а я раз у два або три місяці писав йому полемічні статті. З відносин до Матковського можу ще згадати доволі характерний факт. „В Кіевскому Телеграфі" якийсь обиватель умістив дуже різку статтю, в котрій жалівся на часті крадіжки в городі і на те, що злодії завжди зостаються не розшукані, бо їх покриває своєю опікою либедський Меркурій. Матковський не добре розумів, в чім діло і порішив попросить пояснення. Раз я седів в Архіві працюючи над актами, коли появився квартальний и спитався, де мене можна знайти. Розуміється, всякий допит поліції не робив на мене приємого враження. Я спитався квартального, чого йому треба. Він попросив вийти в осібну хату і сказав, що Іван Павлович, т. є. Матковський просить пояснить йому „чѣмъ завѣдывалъ богъ Меркурій". Побачивши, що діло сміхотворне, я посовітував квартальному спуститься в професорську лекторію і попросить пояснення у професора Драгоманова, котрий в університеті завідує грецькими богами. Квартальний предложив мені таке питання: „а може б і ви могли сказать?" я одвітив, що дещо можу сказать, але не ручусь, щоб воно було дуже певне. Він достав книжочку і приготовився. Я нарочито, догадуючись в чім діло, став говорити зовсім сторонне, що по словам Гомера Меркурій проводив души померших на той світ, що греки лічили Меркурія опікуном злодіїв. Квартальний, записавши остане указаніе, сховав книжочку і став мені дякувать. „Да почекайте, сказав я, може я ще що пригадаю!" „Нет, сказав він, совершенно достаточно". І з тим пішов.

Початок української громади [1]).

Вертаючись до кружкових наших відносин після розрива з польською корпорацією, ми порішили прилучиться до української громади, котра вже тоді істнувала,—але про це буде в иншій частині споминів,— а також завести правильні зносини з редакцією „Основи". Для цього доручили мені поїхати в Петербург і завести стосунки з редакцією. В редакції Василь Михайлович Білозерський прийняв мене дуже привітно й ознайомившись загалом з тим, що я міг сказати, попросив зайти у вечорі на довшу розмову. Вислухавши загальну характеристику відносин у нашому краї польської суспільности до українства, він предложив мені письменно це виложити. Так як я ждав цього, то у мене була готова стаття Рильського про ці відносини, котру я й оддав Білозерському, зро-

[1]) В цьому місці в рукопису стоїть довга риса, яка розділяє текст. До цього розділу ми й відносимо назву останнього розділу, що її було дано самим Антоновичем.

В. М.

бивши де-які доповнення по його вказівкам. [1]) За тим редактор сказав, що журнал буде зовсім одкритий для нас і просив співробітничать в ньому. А за тим просив дрібні біжучі факти вже як інформації присилать в редакцію. Ми з цього дозволу скористувались доволі широко. В „Основі" появилась друга стаття Рильського вже за його підписом і за тим дві мої статті, теж з підписом. Друга з них моя „Исповѣдь" викликана полемікою польського літератора Фіша (Подаліца) була остатнім голосним актом розрива з польською суспільностію. [2])

Зараз після приїзду мого в Київ—це було в 1850 році, я постарався як можна більше познайомитись з українською літературою й джерелами української історії. Доставать ці джерела було доволі трудно. Недавно пройшов процес кирило-мефодієвського братства і через те доставать усе українське було трудно. Так, три роки всі мої росшуковання, щоб ознайомитись з творами Шевченка були даремні. Допіро на третій рік я міг достати „Чигиринського Кобзаря" і то під великим секретом. Джерел до української історії було не багато в ті часи. „История Руссов" була заборонена. Я достав її в рукописному виді у букініста на Подолі. За тим прочитав Бантиша, Маркевича й Ригельмана, літописи Грабянка і Самовидця й, накінець, літопись Величка, котора дала мені багато знання: розуміння козацької епохи. За тим довелось мені прочитати три томи „Киевлянина", що видавав Максимович, кілька томів „Молодика" харківського, та збірники пісень: Максимовича, Метлинського й Срезневського. Цими книжками в той час обмежувались всі джерела для українофільства. Разом з тим став я шукати серед товаришів людей, що більше мене знали й займались українськими ділами, але на нещастя таких людей, здається, зовсім не було. Серед студентів ніхто не говорив по українськи й мої питання про літературні та історичні джерела зустрічали як зайву й ексцентричну вигадку. За три роки я зустрів тільки одного чоловіка, который мав хоч слабе; але все ж таки поняття про те, чого я добиваюсь. Це був студент Самусь, котрий дав мені збірники пісень, але далі цього сам він не йшов. Допіро на четвертий год я зустрів доволі оріґінально двох людей, котрі більше або менше відчували українську національність. Про одного з них, Николая Сильвестровича Ковалевського, я почув серед товаришів сміхотворне оповідання, що він постоянно розказує про українську національність і, як сміялись товариші, хоче бути малоросійським імператором. Я зараз же пішов до його знайомитись. Це був чоловік вже не першої молодости, літ під тридцять, дуже доброго й привітного характеру, з виробленим національним почуттям. Другий чоловік, про которого я зовсім випадково дізнався, був медик Федір Панченко. Про його я прочув, що він чоловік оріґінальний. Жив він в общих квартирах казенно-коштних студентів. До його прийшли побачитись його батько і брат, обидва селяне, і він не тільки не соромився, але дуже привітно вітав їх, що привело в удивленіє його товаришів по камері.

Незабаром познайомився я з Панченком. Від його першого почув я про Кирило-Мефодієвське братство, і він мені добув „Чигиринського Кобзаря". Так склався перший кружок український, з которого потім розвилась „Громада".

В. Міяковський.

---

[1]) Стаття ця була надрукована в „Основі" з подписом „Грицько Чорний". Прим. в рукоп.

[2]) Тут кінчається оновий текст і далі йде як в Л. Н. В. кн. 9, ст. 406—407.

ЗАПОВІТ ОЛЕКСАНДРА II і ОКРАІННА ПОЛІТИКА.

На початку Жовтневої революції мені випадково пощастило перечитати бувше раніш недоступне діло одної з центральних установ колишнього міністерства імператорського двору. В ділі знайшлася копія заповіту Олександра II, якого, як відомо, ніде досі не було оголошено. Копія заповіту була власноручно засвідчена що до вірности з оригіналом Олександром III.

Усякий, кому доводилося мати діло з рукописами Олександра II, відразу міг переконатися, що ця копія є найдокладніша копія з оригіналу: в ній додержано всі характерні особливості рукописів Олександра II: незмінні риски після крапок, ряснота нових рядків, підкреслення слів і т. и.

Заповіт було написано в Лівадії 8/20 вересня 1876 р., значить за 4¹ ₂ років до події 1 березня 1881 р. З діла видно, що заповіт відносився до 1881 року, цеб-то, що його не було скасовано ніяким пізнішим роспорядженням.

Як читач довідається, заповіт має сімейний і політичний характер. Мало не всі сімейні навчання носять політичний зміст. Що до державного ідеалу, якого заповідав Олександр II свойому синові, то він дуже короткий і цілком визначений. Силу Росії Олександр II вбачав у монархічнім устрії й в охороні єдности держави; він навіть визнавав за згубне окремий розвій окремих народностей своеї імперії.

Де-які заповітні вимоги підкреслено такими словами, як „заклинаю“, що 4 рази повторюється в документі.

З окремих частин заповіту звертає на себе увагу посилання на заповіт Миколая I, родинне атестування Олександра III й особливе призначення одного з капіталів, про що написано було власноручного листа до наслідника. Мабуть це останнє роспорядження відносилося до морганатичної сім'ї Олександра II.

Під час розрухи 1917 р. в Петербурзі, архіви державних установ перебували в прикрім становищі, а де-які цілком загинули. Можливо, що в революційнім вогні знищено й заповіта Олександра II. Коли-б це сталося, то нижче подана від мене копія буде єдиним джерелом збереження для історії цього документу.

Значіння він має й для історії України, яко частини бувшої Російської імперії, хоч про Україну в ньому й не згадується. А одна з заповітних вимог одбивалася й на українському питанні—це заборона окремого розвитку народів, яка висловлена в дуже загальній формі й яку автор заповіту ідеологічно мотивує умовами державної єдности й могутности Росії.

Перший у Києві, кому мені довелося показати цей історичний документ, був шановний історіограф небіжчик В. С. Іконніков. Він дуже радив мені як-найшвидче надрукувати заповіта, аби зберегти його для історії та щоб попередити появлення апокрифів і підробки. Відсутність у Києві наукових журналів перешкодила мені це зробити й до цього часу.

Нижче подаю заповіт з захованням усіх особливостей оригіналу й правопису:

Ливадія 8/20 сентября 1876 г.

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа, аминь.

Лучшаго совѣта дѣтямъ моимъ не могу дать, какъ то, что завѣщалъ намъ незабвенный Родитель нашъ: Завѣщаю имъ всѣмъ любить и чтить

Родительницу ихъ.—Пещись о ея успокоеніи; предупреждать ея желанія и стараться утѣшать ее нѣжною ихъ попечительностію.—Никогда ничего важнаго, во всю ихъ жизнь, не предпринимать, не испросивъ предварительно ея совѣта и материнскаго благословенія.

Заклинаю ихъ не забывать никогда словъ ихъ Дѣдушки, которыя я имъ часто повторялъ,—что вся ихъ жизнь должна быть посвящена службѣ Россіи и ее Государя, чувство, которое въ сердцахъ ихъ должно быть нераздельно.

Тоже заклинаю и всѣмъ прочимъ членамъ нашего семейства.

Я увѣренъ, что сынъ мой, Императоръ Александръ Александровичъ, пойметъ всю важность и трудность высокого своего призванія и будетъ и впредь, во всѣхъ отношеніяхъ, достоинъ прозванія честнаго человѣка, которымъ величалъ его покойный старшій братъ его Никса.—Да поможетъ ему Богъ оправдать мои надежды и довершить то, что мнѣ не удалось сдѣлать для упроченія благоденствія дорогого нашего отечества.

Заклинаю Его, не увлекаясь ложными теоріями, пещись о постоянномъ его развитіи, основанномъ на любви къ Богу и на законѣ.—Онъ не долженъ забывать, что могущество Россіи основано на единствѣ государства, а потому все, что можетъ клониться къ потрясенію сего единства и къ отдѣльному развитію различныхъ народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо.

Благодарю Его въ послѣдній разъ, отъ глубины нѣжно любящаго Его сердца, за Его дружбу, за усердіе, съ которымъ Онъ исполнялъ служебныя свои обязанности и помогалъ мнѣ въ Государственныхъ дѣлахъ.

Заклинаю всехъ прочихъ сыновей моихъ и всехъ членовъ нашего многочисленного семейства, любить и чтить своего Государя, отъ всей души служить Ему вѣрно, неутомимо, безропотно, до послѣдней капли крови, до послѣдняго издыханія и помнить, что имъ надлежитъ примѣромъ быть другимъ, какъ служить должно вѣрноподданнымъ, изъ которыхъ они первые.

Ставлю имъ въ примѣръ всѣхъ трехъ братьевъ моихъ и благодарю ихъ отъ души за ихъ вѣрную и добросовѣстную службу.—Увѣренъ, что они и Сыну моему будутъ продолжать служить съ тѣмъ же усердиемъ.

Сыну моему Александру принадлежитъ по праву первородства, (Аничковскій) собственный дворецъ въ Петербургѣ и Гатчинскій съ имѣніемъ и со всѣми принадлежностями, за исключеніемъ тѣхъ вещей, о которыхъ упомянуто будетъ ниже.

Ему же долженъ принадлежать собственный арсеналъ мой, находящійся въ одномъ изъ павильоновъ Аничковскаго Дворца, равно и въ Царскомъ Селѣ.

Ему же завѣщаю, подаренное мнѣ покойнымъ Родителемъ, Бородинское имѣніе и желаю, чтобы оно всегда оставалось у старшаго въ родѣ.

Собственный капиталъ мой, хранящійся въ кабинетѣ, раздѣлить поровно между всѣми сыновьями моими, такъ какъ часть, причитавшаяся дочери моей, была уже ей выдана при бракосочетаніи, и съ тѣхъ поръ для нее ежегодно откладывалась только 6-ая часть того, что я могу добавлять въ мой собственный капиталъ, чему и велся особый счетъ въ кабинетѣ.—Часть эту слѣдуетъ ей выдать послѣ моей смерти.

Часть капитала, причитавшагося сыну моему Алексѣю, получила уже особое назначеніе, о чемъ дано было особое приказаніе кабинету, которымъ онъ и долженъ руководствоваться при выдачѣ ему остального капитала.

Другому капиталу моему, въ кабинетѣ же хранящемуся, подъ названіемъ Особаго Собственнаго Капитала, даю особое назначеніе, указанное въ письмѣ моемъ къ сыну Александру, которое должно быть вручено ему послѣ моей смерти.

Благодарю отъ глубины сердца всѣхъ меня любившихъ и мнѣ вѣрно служившихъ. Прошу всѣхъ, кого могъ огорчить неумышленно, меня простить.

Прошу похоронить меня въ Петро-Павловскомъ соборѣ, у ногъ столь нѣжно любимой мною покойной дочери моей Александры, близь стѣны.—Не могу при этомъ не поблагодарить Бога отъ всей души за счастіе, которое онъ намъ даровалъ ее рожденіемъ и во все время короткой ея жизни на этомъ свѣтѣ.—

Нѣжная любовь ея, отъ самой колыбели, была величайшею моею радостью.

Желаю, чтобы меня похоронили въ мундирѣ Л. Г. Преображенскаго полка, въ которомъ я началъ мою дѣйствительную службу.

Образъ Спаса Нерукотворенного, который до кончины батюшки всегда возился со мною, долженъ быть повешенъ у моей гробницы.

Крестъ, который получилъ при крещеніи, оставить на мнѣ, равно и всѣ образа и кольцы, которые носилъ.

Оставить на мнѣ такъ же браслетъ съ портретомъ Лины, который никогда меня не покидалъ.

Я умираю съ благодарнымъ сердцемъ за все благо, которымъ Богу угодно было меня наградить, съ пламенной любовью къ нашей матушкѣ Россіи, которой служилъ по крайнему моему разумѣнію, и сожалѣю только что не могъ произвести всего того добра, котораго столь искренно желалъ.

Прошу всѣхъ меня любившихъ молиться за успокоеніе души моей, которую предаю милосердному Богу, съ твердою надеждой на Его благость.

Аминь.

Подлинное писано и подписано собственною рукою въ Бозѣ почившаго Государя Императора Александра Николаевича: „Александръ".

Съ подлиннымъ вѣрно: Александр (собственноручная подпись императора Александра III).

М. Корнилович.

НЕВІДОМА ДРАМА ПАНАСА МИРНОГО.

Серед рукописів редакції Літературно-Наукового Вістника знаходилась невідома драма Панаса Мирного (Панаса Рудченка) [1]) під заголовком „Не вгашай духу", життьові малюнки в п'яти справах (227 сторінок), яка лишилась ненадрукована через те, що видання Літературно-Наукового Вістника було припинено, тепер вона передана до Полтавського Пролетарського музею.

Написана ця драма в 1905 р. Частина її, яка знаходиться в Полтавському Пролетарському музеї (№ 95) має дату 25/I III 1905. Задумана вона-ж була мабуть раніше, бо серед паперів П. Мирного є чернетка адреси

[1]) За можливість скористуватися з цієї рукописи приношу свою подяку Н. Д. Романович-Ткаченко.

Заньковецької від 23 грудня 1903 р. (№ 106), а з приводу її 25-річнього ювілею кілька поезій (№ 30—32). Таким чином, видно, що діяльність цієї видатної артистки цікавила П. Мирного, наслідком того, крім поезії, явилась і його драма в котрій він, як побачимо нижче, змалював постать Марії Костантинівни. Дія відбувається, очевидно, в початку 80 р.р. минулого століття; у п'єсі говориться про заходи ліберальної київської професури, про відкриття В. Ж. Курсів, що було в початку 80 р. XIX ст.

До повітового міста після скінчення гімназії в Київі повертається молода дівчина Харитя Зайчиха. В останні два роки перебування в Київі, Харитя оберталася в гуртку молоді, який складався з гімназисток та студентів і який читав ріжні книжки, балакав та сперечався про те, що було написано в цих книжках, а нарешті тут співали та танцювали під роялю (42—43). Читала ця молодь більш такого, що сприяло виробити погляд на людське життя. Кожен задумався над тим, чим йому стати, як доведеться школу покінчити... Як своє життя заснувати так, щоб з його більше всього було користи за-для краю й народу. (42—43). Це був звичайний культурно-освітний гурток, який мав на меті виробити у своїх членів певний громадський світогляд. І Харитя гадала після скінчення гімназії поступити на Вищі Жіночі Курси в Київі, про відкриття яких тоді були зроблені заходи ліберальною Київською професурою, і іменно на педагогичні курси, бо, скінчивши їх, зразу можливо, по її словам, братися до діла (45). Крім того, її вабить до себе історія, Тут і про життя людей дізнається, і про тих великих поводарів, що вели їх за собою, допомагали вибитись на волю, заснувати краще життя. Окрім цього, тут може бути особистий виділ про письменників й письменство, що теж її дуже цікавить (45). Одним словом, це звичайна дівчина, яка стремить до широкої освіти, дівчина, яка ще не має певної громадської мети і яка думає, що перш усього треба „набути найбільше знання, а як ним скористуватися, про це вона ще не гадала. Їй здавалося, що це само потім прийде“ (46).

Дома у Хариті є мати—звичайна добра жінка і дядько Петро Петрович Хмара, бувший педагог, який через свої українські погляди мусів вийти в одставку і живе на пенсії. Це тип поступовця з т. з. утопічно-соціялістичними поглядами. Його світогляд ясніше всього проступає в його бесіді з Гунею-радикалом. Петро Петрович каже, що у нас самих, у житті людському є ті перепони, що не дають зразу всього добути. Треба потроху та помалу до всього доходити, камінець на камінець накладати, вивести ту чудову будівлю, що приведе людське життя в царство боже (68). Нам історія показує й доказує, що життя людське простує своїм натоптаним шляхом, і як ти його не спихай з тієї стежки, а воно знов на неї повертає. Усе робиться по черзі, поспіль одно за другим. Коли і лучиться иноді могучим реформаторам збити його з натоптаного шляху, перескочити через чергу, то того нічого доладного не виходе. Візьміть ви першу революцію у французів. Що то за радикальні були заміри! А куди їх знову життя повернуло?“ (69).

Але як конечний ідеал він має соціялістичні думки. Він думає, що життя громадське повинно бути улаштовано на зовсім инших засадах, ніж ті, які він бачив навкруги себе, щоб усі рівні були, усі однакове право мали, кожний володів тілько тим, що сам своїми руками спроможеться заробити. А то тепер як завелося? Люде пomежувалися так, що в одного, куди-б тільки він не задумав,—всюди доступ,—і до панування, і до служби, і до науки; а в другого—тільки й права, щоб мозолявими руками собі хліб загорювати (152),—і він малює ідеал такого життя, здійснення якого ми бачимо у відомому творі Панаса Мирного

„Сон". Очевидячки, це були улюблені ідеї самого автора, коли він висловлює їх і від самого себе, і доручає їх висловлювати дієвим особам своїх творів. Між иншим Петро Петрович був якимсь видатним громадським діячем, бо коли Харитя їхала додому, то у Київі їй всі казали: „Щаслива ти, що їдеш додому. Там Петро Петрович живе... багато він знає, дуже освічений чоловік... отого послухати" (46). Але, як ми вже казали, по своїм поглядам, Петро Петрович належить до типу поступовців, до дрібно-буржуазної інтелігенції, і цій останній надає великого значіння в історії. В бесіді з Гунею він каже, що у нас досі тільки й є два стани — пан та мужик, а до тієї буржуазії, що в Європі так пеклувалась про освіту людей та про їх права, нам ще далеко" (67). Проти такого погляду рішуче повстає Гуня і каже, що нам зовсім не треба тієї хімерної буржуазії, з її химерними витівками, коли вона не принесла людям справжнього щастя, ні однакового за-для кожного достатку. Сама набула собі всякого добра, тай верховодить, а про бідноту, та про тих, хто не зміг видратись угору, їй байдуже (67). Повстає Гуня і проти народолюбства в формі українства, проти милування тими одмінами, якими одрізняється одна порода людей від другої і які перечать їм полюбити одно одного, стати братами (70). Гуня каже, що він по породі українець, а по думках чоловік тай годі, любить всіх людей однаково (72). Але такій думці заперечує українець Юрасенко, який каже: „Ото-то й є, що ви, космополіти, зарубили собі на носі, що народолюбство доводе тільки до ворожнечі поміж людьми і не сприяє братерству, а це—брехня" (70). Всіх разом на його думку, любити не можна, і космополітизм із його любов'ю до всіх людей є роспутство, яке нагадує роспутство тих жінок, що люблять усіх чоловіків (72). Таких же думок відносно національного питання додержується і Петро Петрович, укладаючи в них той соціяльний зміст, про який говорилось раніше.

Серед таких обставин, повернувшись додому, опинилась молода дівчина Харитя, яка ще не встигла витворити собі певного світогляду. До її приїзду в будинку матері було дуже сумно, бо через лібералізм Петра Петровича в неї ніхто не бував, боячись себе скомпрометувати. Але, коли приїхала Харитя, то у неї почала бувати молодь, яка і задумала зробити українську виставу з благодійною метою. „Добрий" справник дозволив таку виставу тільки з тим, щоб про нього не оголошували в газетах, і була поставлена „Наталка Полтавка". Всі, хто приймав участь у цій виставі, дуже добре грали, і особливо Харитя, так що це зробило дуже велике враження на місцеву публіку, і навіть протопоп міста Хведір, захопившись театром від переказів своєї матушки, яка була на виставі, прийшов подякувати Хариті за її гарну гру. Захопився грою Хариті, а ще більше її красою, і місцевий інженір Крушельницький, який теж прийшов до Хариті подякувати їй „за то высокое наслаждение, которое доставила (ему) ее бесподобная игра, так очаровавшая всех" (104) і крім того попрохати артистів, щоб вони поставили цю саму п'єсу в його залізничних майстернях, щоб дати розумну розвагу робітникам. Артисти погодились, спектакль було поставлено, а нарешті Крушельницький закохавсь у Хариті і зробив її пропозицію стати його дружиною. І ось у душі Хариті підіймається страшенна боротьба, так що вона навіть заслабла. Автор не малює нам докладно причин цієї боротьби—треба думати, що Харитя закохалась тільки зовнішньою красою Крушельницького, але своїм серцем почувала, що він чоловік не добрий. Мати проти цього шлюбу, бо Крушельницький був поляк, а Петро Петрович радить Хариті тільки тоді виходити за Крушельницького заміж, коли вона почуває, що дійсно його кохає. Але Крушельницький остаточно привабив до себе Ха-

ритю тим, що обіцяв їй повну волю учитись, грати і взагалі розвивати свої артистичні таланти. Шлюб Хариті з Крушельницьким був нещасливий. Крушельницький виказався чоловіком недобрим, хапуном, ворогом усякого визвольного руху, і коли почалось перше непорозуміння між ним і його жінкою з приводу того, що вона продовжувала свою артистичну діяльність, то він навіть зробив донос на її дядька Петра Петровича, обвинувачуючи його в крамольних ідеях. Про все це дізналась Харитя, і, нарешті, покинула свого чоловіка, щоб не забруднити своєї чистої душі в тих обставинах, в яких вона опинилась. Якраз у цей час її знайомий, який теж приймав участь у виставах, Довбиш, бувший офіцер, який кинув військову службу, щоб бути вільним, одержав від Кропивницького оповістку про те, що Кропивницький закладає свою трупу і має думку удатись до столиці. Кропивницький запрохував і Довбиша в свою трупу і питав, чи не знає він ще кого, хто-б згодивсь до його заміру пристати. Особливо йому жінок та дівчат зовсім бракувало. І Довбиш пропонує Хариті: „Даваймо разом утирати заплакані очі матері Україні“ (215). Харитя кидає свого чоловіка, і цим закінчується п'єса.

Уже із переказу змісту п'єси видно, що вона не має драматичної дії,—це дійсно життьові малюнки, як казав їх автор. Відомо, що Панас Мирний не мав видатного драматичного таланту, не проявив він його і в цій п'єсі. Велика п'єса складається із балачок дієвих осіб, які й виявляють свої характери в бесідах [1]). З де-якими особами ми уже познайомились, залишилося сказати де-кілька слів про других.

Це перш усього о. Хведір Гуня, батько того молодого радикала, про якого ми вже казали. Це звичайний піп, який тільки і піклується про свою кешеню і про те, щоб у нього було побільше парафіян. Як він міг захопитися театром через переказ своєї матушки, це залишається незрозумілим,—це зроблено тільки для того, щоб і цей тип вивести перед очі глядачів.

Досить живий тип, але звичайного обивателя, реготуна, намальовано в постаті старого Сидора Трохимовича Юрасенка, міського скарбника. Останні типи міської інтелігенції, зараховуючи сюди і молодого українця Юрасенка, теж штукаря, дуже бліді і не виразні.

Більш яскравости ми бачимо в народніх типах—бабі Килині і покоївці Прісці. Перша являється типом, правда не новим, самовідданої слуги, яка виходила баришню Харитю й до кінця хоче піклуватись про неї, а друга—Пріська це тип моторної дівки, яка попсована міським життям і може скакати в гречку зі своїм паном.

В основу цієї п'єси, можна думати, лягли дійсні події, а в де-яких образах, намальованих у ній, ми можемо бачити дійсних людей, які навіть живуть і до сього часу.

Так у Довбишу офіцері, якого автор малює, як чоловіка високого росту, з чорними довгими усами, який виглядає дужим козарлюгою,—без усякого сумніву, можна бачити Миколу Карповича Садовського. Якраз у той час, коли відбувається дія у п'єсі (в початку 80 р.р.) М. Садовський служив офіцером у Бендерах і грав разом із М. Заньковецькою в аматорських спектаклях: уже тоді вона зробила на нього „страшенне враження, як незвичайно талановита людина“. (М. Садовський, Л. Н. В. 1907, кн. VI, 410). У Хариті тоді треба бачити М. К. Заньковецьку, яка теж, як і Харитя, походила з дідицького роду, скінчила гімназію, правда не в Києві, як Харитя, а в Чернигові, де вона ще гімназисткою брала

---

[1]) Чимось штучним показується і те, що Харитя, дочка богатої господині, 5 років вчилась у гімназії в Києві і ні разу за цей час не була дома.

участь у виставах учнів і робила велике враження („Україна“ 1907 р. XI—XII). Харитя теж, пробуваючи в Київі, грала Н. Полтавку і, по словам Юрасенка, дуже гарно (57). Покинувши військову службу, М. Садовський, по пропозиції М. Л. Кропивницького, поступив в українську трупу, (ibid. 404), що зробив і Довбиш, а потім, коли Кропивницький склав свою окрему трупу і треба було для неї прем'єрку, то указав йому на Заньковецьку, яка й виступила перший раз у трупі Кропивницького в ролі Н. Полтавки[1]).

В особі-ж поважного навчителя, Петра Петровича, який має великий вплив на всіх, хто коло нього обертався, треба бачити відомого Дмитра Павловича Пильчикова, який залишивши урядову посаду в Полтаві, оселився в Харкові, де й жив до кінця свого віку (1893 р.). Останній період його життя в Харкові носив на собі характер миру та супокою без особливих турбот, без особливих хвилювань, каже в своїх посмертних згадках про нього Іван Сердешний („Правда“, 1893 р., 696). До кінця свого віку небіжчик Пильчиков невтомно працював за-для свого ще більшого саморозвитку, хоч він мав уже без того широкий та міцний ґрунт всебічної ерудиції. Хата його була відчинена як для української так і для московської молоді, і кожен міг почути від нього любе та правдиве слово по тому чи иншому питанню, яке-б його зацікавило. Автора спогадів Пильчиков зі сльозами на очах благословив щирим словом на рідну працю на трудному безпросвітному шляху до щастя та волі України (ibid). Про великий вплив Дмитра Павловича на брата М. Садовського—Івана Тобілевича—ми знаходимо дані в спогадах Софії Тобілевич. Іван Тобілевич, познайомившись з Пильчиковим, увесь свій вільний час просижував у надзвичайного вчителя. З цього часу він почув, що наступила нова ера для його духовного розвою, що його сіре, одноманітне життя росцвітає живим цвітом нових питань і інтересів. Самий спогад про Пильчикова й на схилу життя запалював в душі Івана давній молодий ентузіязм, який будили йому проповіді того справжнього апостола науки й народолюбних ідеалів. Тільки дякуючи його ясному розумові, його силі слова й переконань, що гуртувала біля нього думаючу молодь, Іван став тим, чим він був вже до кінця віку, щирим народолюбцем узагалі, а свідомим українцем зокрема (Л. Н. В., 1913 р., III, 531).

Таким чином, великий вплив Пильчикова на одного з сім'ї Тобілевичів—Івана нам відомий. Певне він міг відбиватися через Івана і на других членах цієї славної родини. На жаль, ми не знайшли ніяких даних про родинні звязки М. К. Заньковецької з Пильчиковим (як у Хариті з Петром Петровичем), може їх і не було, письменник може й вільно комбінувати факти дійсности, але тепер нам стає ясним, відкіля й у Тобілевичів і у М. К. Заньковецької явилась така любов до рідного краю й до рідного театру—все це з'ясовується впливом Дмитра Павловича Пильчикова, образ якого й намалював нам Панас Рудченко в постаті Петра Петровича, показавши його значіння для розвою української свідомости серед тих тяжких умовин, в яких тоді приходилось жити.

Все те, що ми сказали про цю п'есу Мирного, разом з тим, що ми здобуваємо з аналізу другого його твору „Пропаща сила“, кидає де-який світ на процеси творчости нашого письменника. Очевидячки, він належав до так званих поетів-реалістів, які в своїй творчості виходили од дійсности і тільки цю

[1]) В бабі Килині—няньці Хариті П. Мирний, очевидячки, обмалював відому няню М. К. Заньковецької, стару бабу Сухондиху, від якої Марія Константиновна—як каже її біограф—пройнялася любов'ю щирою до простого люду, полюбила українську мову, українську пісню (О. Корольчук, На честь сорокалітньої праці М. К. Заньковецької).

дійсність комбінували, перетворювали в своїй фантазії відповідно своїм художнім завданням.

І ця драма, як і инші твори П. Мирного, перейшла також через цензуру його старшого брата Івана. Яку участь узяв Іван в утворенні цієї п'єси, ми сказати не можемо, бо про це не залишилось, наскільки нам відомо, ніяких слідів у паперах П. Мирного, але в остаточній рукописі 1905 р. є дві вставки Івана, написані його рукою. Одна знаходиться в справі 3 на стор. 105. Сидір Петрович каже о. Хведору між иншим таке: „Всі гріхи наші на себе приймаєте... Другий би не видержав такої ваги, а ви слава тобі господи". Потім він каже, що о. Хведір любить дуже жидів христити—„жидів христите—аж усі кричать! а найбільше по части женського полу, тоб-то жидівок—преимущество оддає женському полу". Тут же в цій вставній Іваном сцені о. Хведір дуже пеклується про те, щоб у нього було побільше прихожан, і каже католику Крушельницькому, що йому треба належати до його приходу, бо він усе-таки християнин. Друга вставка зроблена Іваном на стор. 114. Петро Петрович балакає з Крушельницьким про політику, але Крушельницький каже, що він нею не цікавиться й гадає, „що якби в Польщі було меньше волі, то вона б існувала і по сей час."

М. Марковський.

ЛИСТИ Л. УКРАЇНКИ ДО МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО.

I.

Київ, 13 грудня, 1893 року.

Високоповажаний Добродію!

Мені доручено повідомити Вас про ту зміну, що зайшла в редакції „Дзвінка". Товариство Педагогичне у Львові згодилося на те, щоб українські твори надсилані до Дзвінка редагувались у Київі і щоб до Львова посилалися звідси вже зовсім упорядковані числа. При тому Дзвінок має виходити в иншому форматі, але в подвійному об'ємі і через те в ньому могтимуть міститися довші оповідання і поеми. Нам навіть побажані такі оповідання, щоб могли бути друковані [1]) в скількох числах, себ-то який історичний роман для дітей або повість, бо ми не думаємо триматися теї засади, якої досі трималася Редакція Дзвінка, що приймала тілько такі оповідання, які поміщалися в одно число. З тієї засади вийшов той скуток, що числа стали наповнятись писаннями дуже стислими об'ємом, а мало цікавими змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу. Взагалі останнього часу у Львові нікому було занятись Дзвінком. Ми одважилися приняти на себе редактування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редактуватись. Ми складаємо громадку старших і молодших письменників українських і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльности і буде редагування Дзвінка. Отож тепера ми вже від себе запрошуємо до помочі нам тих людей, що досі так щиро помагали Дзвінкові своєю працею. Не відмовте, шановний добродію, нам поради і помочі при сій не блискучій але користній праці. Ваші твори, які ми сподіваємось

[1]) В оригіналі помилково: друкові.

отримати від вас, ми прийматимем з подякою і запевне скористаємо з них багато.

Ще раз прошу від ймення всієї нашої громадки, не забувайте нас своєю працею.

Щиро поважаюча Вас

Леся Українка (Л. Косач).

Прошу писати на адресу: Кіев, Стрѣлецкій переулок № 9, Лариссѣ Косач. Або: Кіев, Маріинско-Благовѣщенская № 105, Людмілі Мих. Старицькій.

II.

Чернівці, ул. Новий Сьвіт, 61.
11/v (28/iv) 1901.

Високоповажаний Добродію!

Ще перед Великоднем отримала я від п. Чернявського запросини до участи в Вашому Чернигівському Збірнику та через дуже прикрий стан свого здоровья не могла тоді ні віршів переписати, ні навіть на листа як годиться відповісти. Дуже прошу, нехай п. Чернявський вибачить мені сю негречність, що й тепер не пишу до нього просто, а се тим, що я згубила його адресу, чи може лишила її ненароком вдома.

Тепер я оце від двох тижнів пробуваю в гостині у п. Ольги Кобилянської, отже ми зважили послати наші вкладки літературні вкупі, та ще взяли три вірша від п. Маковея, що теж тут в Чернівцях мешкає. Сподіваємось, що наша посилка прийде ще не занадто пізно.

Як-би до Вашого Збірника мої „Єгипетські фантазії“ не придались, то дуже прошу прислати мені їх назад, бо переписування мені тяжче йде ніж складання віршів, а тим часом треба вже помалу братись до переписування для того видання віршів моїх, що має таки вийти (може я зберу на те енергію!) на Україні російській.

Мій щирий привіт Вам з дружиною, п. Чернявському і всім, хто мене собі пригадує у Чернігові. Панна Ольга Кобилянська теж просить привітати Вас і просить вибачити, що не пише Вам сама через надмір літературної і всякої иншої праці.

З найбільшою повагою *(Л. Косач).*

III.

10/i. 1904. Тіфліс.
Тер-Гукасовська, 2.

З Новим Роком!
Високошановний пане Товаришу!

Пробачте, що не одразу відповіла я вам на ваш ласкавий лист, але 2 не хотіла посилати відповіді, поки не перепишу і віршів, до неї приналежних. Тим часом через всякі перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи загаялось та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка на прелімінарний розгляд (бо там, здавалось мені, треба дещо перевірити з історичного погляду). Я воліла послати вам той вірш ніж оці, що тепер посилаю, бо на мою думку, той мені більше вдався, та що-ж коли він все не вертається до мене ні з коментаріями, ні без коментаріїв... То вже прийміть хоч се, не хочу вас далі затримувати з друком, тай неподоба-ж було-б мені і „взяти назад“ свою обіцянку, бо я-ж її дала щиро, а не „для годиться“.

Вірші сі ніде ще не були друковані, тай написані зовсім недавно. Якби тепер були ліпші для мене часи, я-б може вам що ліпшого послала (і давно вже!), а так—вибачайте й на сьому!

Мій щирий привіт вашій дружині. З правдивою пошаною до Вас.

Ваша товаришка *Л. Косач.*

Подані тут три листи взято з дуже цінного і не вповні ще розібраного архіву М. М. Коцюбинського, що зберігається в І-ому Чернигівському Музеї (б. В. В. Тарновського). Ними й обмежуються поки-що всі сліди листування Л. Українки з Коцюбинським.

Перший з листів (13 грудня 1893 р.) стосується до відомої уже справи з организацією в Київі помічної редакції „Дзвінка“ і доповнює кількома рисами оповідання Л. М. Старицької-Черняхівської.

„На першу чергу задумано було з літературних справ піднести „Зорю“ і „Дзвінок“. Заложено було навіть у Київі так зване „Літературне бюро“. На молодших упав обов'язок прийняти на себе редагування „Дзвінка“.

„Леся захопилася всім серцем цією справою. Ми уложили вже кілька номерів з оповіданнями, з науковими розправами, з віршами і навіть із загадками і віршованими загадками для менших дітей. Як зараз пам'ятаю, ці шаради Лесині були дуже влучні і веселі, і ми самі з охотою розгадували їх. Але праця наша тривала недовго: вийшло якесь непорозуміння з львівською редакцією, і ми залишили нашу працю. „Дзвінок“ лишився при старій редакції і старій програмі“. („Старицька-Черняхівська, Л. Хвилини життя Лесі Укр., Літ-Наук. Вістн. 1913, X, стор. 17).

Другий лист становить відповідь Лесі Українки на запросини взяти участь у присвяченому пам'яти Куліша Збірникові „Дубове листя“, в редаґуванні якого, поруч Б. В. Грінченка, брали участь М. Ф. Чернявський і Коцюбинський.

„Єгипетські фантазії“ (1. Сфінкс, 2. Ра-Менеїс), що їх прислала Леся У., під тою-ж загальною назвою і видрукувані (Дуб. Л., стор. 67—72). Вкладка Кобилянської — блискуче оповідання „Битва“ (там же, стор. 158—175). Із вкладки О. Маковея уміщено нарис „Самота“ і вірші „Думка“ та „Коли умрем і заростем квітками“ (там же, стор. 176—185).

Третій лист,—Тифліський, з. 10. І. 1904,—є відповіддю на ціркулярного листа Коцюбинського і Чернявського до українських письменників з запросинами взяти участь в альманаху, яким би „задовольнялись потреби інтелігентного читача“ і який би містив твори „на теми соціяльні, психологічні, історичні і инш.“ Лист цей був розісланий на початку 1903 р.,—принаймні, відомий з друку лист до П. Мирного („Черв. Шлях“ 1923, кн. 9, стор. 198—199) має датою 28. І. 1903. Альманах мав спочатку називатися „На новий шлях“, але потім назву з пропозиції Коцюбинського було змінено на иншу: „З потоку життя“ (вийшов у Херсоні р. 1905).

Зіма 1903—1904 р. в творчости Л. У. була мало продуктивна; цим, певно, треба пояснити в передостанньому абзаці листа: „Як-би були ліпші часи“... і т. д.

— Вірш, пересланий на прелімінарний розгляд до одного вченого чоловіка, поема „Одно Слово“, яку Л. У. справді посилала на розгляд проф. А. Ю. Кримському.—Вірш, присланий до альманаху („Було це за часів Святої Германдади“) видрукуваний в ньому („З потоку життя“ Херсон 1905, стор. 157). Його рукопис в Архіві Коцюбинського зберігається.

Подав М. Зеров.

ДУМА ПРО СОРОЧИНСЬКІ ПОДІЇ.

(1905 р.)

Мало не кожен випадок у громадському житті м. Полтави на протязі послідніх десятиліть відбивався в рукописній літературі на російській та українській мовах. Українською мовою, найбільше віршами, озивався анонімно Панас Мирний. Згадаймо постанову земства про різки для селян (1895 р.), про шукання місця для пам'ятника Котляревському і т. и. Чернетки всіх цих віршів і знайшлися в автографах Мирного, що зберігаються в Полтавському музеєві.

Але дивно, що в тих автографах нема ніякісенького відгомону на відомі сорочинські події 1905 р., котрі почались крівавими росправами в Сорочинцях, а закінчились у Полтаві, де забито було совітника Філонова, що був на чолі „карательнаго отряда“ [1]).

До останнього часу можна було думати, що ці події відбились тільки в полтавській пресі того часу, а рукописної літератури так і не було.

Алеж от, бувши в Миргороді, я одержав від вп. Оп. Ю. Сластьона для Полтавського музею рукопис, на аркуші білого паперу, досить заялозеною, на котрім, на перших двох сторінках, рукою В. Г Короленка, досить чітко, з невеличкими поправками написана дума, під назвою „Чорна неділя у Сорочиньцяхъ (про Барабаша)“.

Передаючи думу, д. Сластьон додав такі згадки про походження її.

В часи сорочинських подій, коли помічник справника Барабаш та совітник Філонов „усмиряли“ сорочан, загального знущання зазнав і відомий, тепер уже покійний, кобзар Михайло Кравченко. Над ним і його сім'єю теж знущались.

Коли все утішилось, Кравченко, скористувавшись тими думами що знав, склав про ці події компілятивну думу, досить довгу, співав її. Дума ця, на жаль, не була записана. В. Г. Короленко, коли був у Сорочинцях, теж слухав цю думу, алеж вона йому не подобалась. Одного разу він приніс Кравченкові аркуш паперу з написаною думою і казав вивчити її і співати замісць тієї, що зложив Кравченко. Алеж і Кравченко зі свого боку не вподобав думи, що дав Короленко. „Ні, каже, це щось не так. Чому це:

Ой Барабаше, Барабаше,
Лихо твоє й наше...

яке його лихо? Наше то справді. „Ні, — каже, — не буду її співати. Мені, — каже, — скільки разів її проказували, але мені вона не сподобалась“.

„Дума“ справді написана в примиренному тоні, тому і не могла сподобатись роздратованим подіями людям.

Д. Сластьон не міг з певністю сказати, чи „Думу“ цю скомпонував Короленко, чи тільки переписав для Кравченка.

Дякуючи вп. Є. Я. Рудинській, розшукано в архіві родини В. Г. Короленка й передано до музею чернетку ції „Думи“.

Це два аркушики паперу в 4^0, очевидно з великого блокноту, писані теж рукою Короленка і теж досить чітко, з невеличкими поправками його-ж рукою.

На першому, на двох сторінках, написана вся „Дума“ з такими незначними відмінами в тексті:

[1]) Подробиці див.: В. Г. Короленко — Сорочинская трагедія. СПБ. 1907.

стор. 4 ....замітае... залітае?...
7 А нумо (закр. донци)...
14 Вірш виправлено так як і в чистому спискові.
15 ... вичной...
16 (закр. субсту) неділю у вечірѣ...
17 (закр. у неділю) въ понеділокъ...
22 ...зачыньщыківъ....
24 Та ой, ... не гайтесь!
26 .....покоряйся!
27 ...було вамъ... „новый" теж приписано.
20 Жинкамъ.....
31 Ой якъ крыкне....
33 ..... топчить...
34 Раны й....
37 .... рештуваты, царського шынка закрываты,
39 ....воля, сынамъ та унукам...
40 Та ой,....
41 ..... та яснее....
44 .... лютой....
45 .... вкрыла...
52 Ніякои жалосты....
55 ... Та щей мали диточкы
58 Та на....
60 і 61 В одному рядкові.
65 Ой Барабаше, Барабаше! Муже - покійнику, Барабаше!
68 Та донцівъ-черкесівъ... й у народа...

Збоку на першій сторінці написано:

Въ Сорочынцяхъ славныхъ
Посередъ базару
Красне поломья палае

На другому аркушикові написано тільки на одній сторінці. Попереду написано 4 вірші, очевидно варіянт початку:

Ой у полі заверюха плаче якъ дытына,
Наступае зъ Миргороду та лыха годына...
Въ понеділок въ Сорочинцяхъ у дзвінъ задзвоныли
Наступае зъ Миргороду зъ Барабашемъ сыла.

Потім написано 13 віршів початку, такого-ж як і в першому рукописові, з такими невеличкими одмінами:

стр. 6. Донцівъ-козаківъ съ собою клыче-выклыкае
О-ой, о-ой выклыкае
7. А нумо жъ донці,....
7 і 8 рядки—в одному рядкові.

Після 10 рядка закреслено:

Щоб намъ, чыновныкамъ, по викъ на (слово не розібр.)
тіи паны панувалы та й по викъ вичний пануваты
12. ... та зачыньщыкивъ....
13. Та намъ чыновныкамъ, якъ тіи паны панувалы, такъ и намъ пануваты.

Чий твір—оця „Дума?" Чи записав її Короленко з уст якого Кобзаря, чи переписав з якого иншого рукопису; чи зложив її якийсь письменник, наприклад П. Мирний, чи сам В. Г. Короленко?

Добре видержаний розмір, а також і злажений, не дуже гострий зміст не дають змоги думати, що вона творчість народня, тим більше, що в ті часи в цій місцевості другого кобзаря, окрім Михайла Кравченко, здаєтсься, не було, а Кравченкові, як запевняє д. Сластьон, вона не належить.

З другого боку—як перший рукопис так і чернетки не мають на собі ознак творчости, а роблять враження, наче-б Короленко переписував „Думу“ з якогось оригіналу і потім трохи поправив. Це теж не дозволяє з певністю сказати, що належить вона Короленкові. Так само ніяких нема вказівок і на П. Мирного. Взагалі на питання про автора „Думи“ з тими відомостями, що тепер маємо, відповісти немає змоги. Хіба що якийся щасливий випадок дасть нові якісь дані.

На першому аркушикові чернетки стоїть дата рукою Короленка „(іюль 1906)“, котра повинна визначити чи час складання, чи час записування з уст кобзаря.

Нижче приводиться „Дума“ з рукопису, що передав д. Сластьон зі збереженням усіх ознак оригіналу. Як бачимо вона написанаярижкою, але не скрізь додержаною.

В. І. Станиславський.

Чорна неділя у Сорочиньцях.

(Про Барабаша).

А чы то чорна хмара та сынее небо вкрывае,
Та сынее небо вкрывае, навкругы облягае,
Снигомъ-заверюхою дориженьки у полі замитае,
О-ой замитае, та ой, замитае...
А тожъ зъ Мыргорода [1]), славного города Барабаш выизджае,
Донцивъ та черкесивъ за собою выклыкае:
А нумо жъ черкеси й донци, славныи молодци,
Нумо у Сорочынци у госты!
Нумо у госты гостюваты, прыстава вызволяты
Та царськый маныхвестъ у народа одбыраты...
Та ой! одбыраты...
Та маныхвестъ одбыраты, зачыньщыкивъ у кайданы коваты
[3]) Щобъ намъ, чыновныкам, по викъ вичный пануваты,
Ніякого нового [4]) закону незнаты [5]),
Народъ у вічнои [6]) темноти держаты.
Ой у суботу [7]) вечіръ в Сорочынцяхъ у дзвоны задзвоныли,
А у неділю рано козакы зъ Барабашем до волосты прыступылы,
Та й [8]) народу говорылы:
А нуте сорочане нашои сыли покоряйтесь,
Та на маныхвестъ надіи не покладайте,
Прыстава видпускайте,
Зачыньщыкивъ покирно оддавайте...
Та нуте й поспишайте,
Та о-ой, поспишайте, не гайтесь...
Ой Барабаше, Барабаше! Ты й самъ не пышайся,
Самъ не пышайся, царському маныхвесту покоряйся...
На що жъ було й вамъ той новый [9]) законъ ломаты,
Та нашыхъ людей безвынно та безсудно у тюрму забыраты,
Та жинкамъ, та малымъ диткамъ жалю завдаваты,

[1]) Було „Миргороду“ [2]) було „городу“ [3]) Закр. „Та“ [4]) „нового“ приписано [5]) Далі закр.: „тількы жъ свою волю сповняты!“ [6]) „вічнои“ приписано. [7]) Закр. „у“ [8]) „й“ приписано [9]) „новый“ приписано.

У народа волю одбыраты!
Ой, як крыкнувъ той Барабашъ та на козацьку сылу:
„Быйте-жъ тихъ сорочанъ та не жалійте,
„Кіньмы топчить, зъ рушныць стриляйте,
Раны и смерть завдавайте!...
Покажемо-жъ имъ, вражымъ сынамъ, як начальство невважаты,
Та на маныхвестъ надію покладаты,
Та ще й прыстава рештуваты,
Землю й волю добуваты...
Буде имъ земля й воля, дитямъ та унукамъ [1]) нещасная доля...
Та о-ой, нещасная доля!
Ой чи тожъ впьять [2]) тая хмара яснее сонце вкрыла,
Молоньямы свитыла, та гримамы й загримила?..
Чи то орда набігала, що колись дидівъ-прадидівъ у неволю загоняла,
Та была й рубала, лютои смерты предавала?... [3])
А то жъ не чорная хмара яснее небо крыла, та й не громом загриміла,
То й не орда набігала, що дидівъ-прадидівъ у неволю забырала...
Кынулись на сорочанъ донци й черкеси,
Пидковамы топталы, зъ рушныць стрилялы
Та на вулыцяхъ догонялы [4]),
На дворахъ та на левадахъ лютои смерты предавалы,
Былы й мордувалы,
Жалосты не малы...
Ой у неділю у вечіръ впьять тая заверюха закрутыла,
Та дориженьки снігомъ крыла...
А у Сорочыньцяхъ жинки та батькы ще й [5]) мали диты
Дрибні слізоньки пролываують, та мерцівъ обмывають,
На столы покладають...
На столы покладають, Барабаша проклынають:
Ой Барабаше, Барабаше! лыхо твое й наше,
Що ты нашыхъ дитокъ посыротывъ
Та й самъ свою голову положивъ...
А у Мыргороди, славному городи
Та надъ Барабашевою хатою чорный [6]) воронъ кряче,
А у хати вдовыця Барабашыха плаче.
Ой Барабаше, муже-покійныку, Барабаше!
Лышенько-жъ наше, та ой, лышенько наше!
Було бъ тобі, Барабаше, зъ Мыргорода не выизджаты,
Та донців не выклыкаты, та у народъ не стриляты,
Раны й смерть не завдаваты...
Ой Барабаше, Барабаше... Лыхо твое й наше...
Та о-ой лышенько лыхо... Твое й—наше...

---

[1]) Було: „що“ потім закреслено і дописано „та ще й унукамъ“, потім закр. „та ще й“, написано дитямъ та .. [2]) „впьять“ приписано. [3]) було: прадавала. [4]) Далі закр. в цьому рядку: на дворахъ та на левадахъ. [5]) „Батьки ще й“ дописано [6]) Було дописано „та чорный“, потім „та“ закреслено.

ЛИСТИ А. А. ШАХМАТОВА ДО І. М. СТЕШЕНКА.

З ласкавого дозволу родини небіжчика І. М. Стешенка я розібрав весь архив небіжчика, де одшукалося чимало цікавого матеріялу. Склавши докладний інвертар усієї літературної спадщини, я передав його для друку редакції „Україна". Але, поки ця стаття („З архива І. М. Стешенка") буде надрукована в цілости, шановна Редакція побажала з 32 листів ріжних осіб до І. М. Стешенка зараз надрукувати 4 листи до нього покійного академ. А. А. Шахматова (вмер 16 серпня 1920 року) з огляду на наукову вартість третього з цих листів.

О. Тулуб.

I.

Милостивый Государь Иванъ Матвѣевичъ.—Обращаюсь къ Вамъ по уполномоченію редакціи изданія „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ" съ предложеніемъ приготовить для этого изданія очеркъ украинской литературы за XIV—XVIII в. (до Котляревскаго). Въ этомъ очеркѣ должны быть сжато изложены всѣ главнейшія явленія в области письменности за этотъ періодъ. Размеръ въ 2 листа (листъ въ 40 т. буквъ). Гонораръ 100 р. за листъ. Срокъ 1—15 Сентября, но въ крайнемъ случаѣ можно задержать и до 15 Октября. Отвѣтъ прошу Васъ адресовать по адресу: Сарат. губ. Сарат. уѣзда почт. ст. Вязовка, Алексѣю Александровичу Шахматову, приписавъ въ письмѣ „спѣшно" или „весьма нужно", для того, чтобы это письмо переслали мнѣ, въ случаѣ я выѣду на нѣкоторое время изъ деревни.—Съ искреннимъ уваженіемъ остаюсь А. Шахматовъ.—20 Іюня 1911.

II.

Глубокоуважаемый Иванъ Матвѣевичъ.—Не откажитесь, прошу Васъ, сообщить мнѣ, въ какомъ положеніи Ваша работа для Украинской Энциклопедіи. Я не тороплю Васъ, но мнѣ необходимо точно знать, когда именно я могу расчитывать на полученіе Вашего очерка укр. литературы XIV—XVIII в.—Весьма обяжете отвѣтомъ.—Искренне Васъ уважающій А. Шахматовъ.—Адрес: С. Петербургъ, В. О., Имп. Ак. Наукъ у Дворцова моста.

III.

Глубокоуважаемый Иванъ Матвѣевичъ. Ф. Е. Коршъ и я, мы прочли Вашъ очеркъ. Весьма признательны Вамъ за присылку его. Считаемъ себя обязанными сообщить Вамъ свои замѣчанія.—Необходимо дать библіографію въ концѣ очерка. Замѣчается нѣсколько механическое распредѣленіе матеріала по столѣтіямъ и даже полустолѣтіямъ. Быть можетъ, это можно устранить вставкой нѣсколькихъ фразъ и опущеніемъ двухъ-трехъ мѣстъ.—Едва-ли правильно относить Цамвлака и Фотія къ дѣятелямъ югозападной письменности.—Недостаточно освещены условія, въ которыхъ находилась Украина въ концѣ XIII в., последствія паденія Кіева, истребленія верховъ общества, быть можетъ, почти всего интеллигентнаго слоя.—Недостаточно освѣщены отношенія Южной Руси къ Западной и не проведена граница между литературами Юга и Запада; ср. напр. отнесеніе къ числу памятниковъ, подлежащихъ Вашему разсмотренію, Смоленской лѣтописи, Похвалы Витовту. Разумѣется, связь между Кіевомъ и Вильной была тѣсная, но историку литературы ясно a priori, что связь эта создавалась только обмѣномъ культурныхъ цѣнностей, между тѣмъ, какъ мѣ-

стныя условія были совершенно отличныя. Повидимому, югозападная Русь (Львовъ, Кіевъ) задавали тонъ сѣверозападной; съ юго-запада пошло и южнослав. вліяніе, оттуда шли и тѣ или иные пріемы письма.—В частности можно-бы сдѣлать еще нѣсколько замѣчаній. Ограничусь указаніемъ на Ваше молчаніе по поводу жидовствующихъ; между тѣмъ въ Новгородъ они попали, повидимому, изъ Кіева, изъ югозападной Руси. Многое указываетъ на то, что Толковая Палея проникла въ Псковъ изъ югозападной Руси (Креховскую Палею, изданную Франком).—Вы не упоминаете о крупномъ литературномъ явленіи XV в.—составленіи обѣихъ Кассіановскихъ редакцій Кіевопечерскаго патерика (кстати, только что вышло изданіе Патерика подъ ред. Д. І. Абрамовича въ серіи изданій Археогр. Комиссіи).—Вы умалчиваете объ югозападномъ хронографѣ (см. о Пат. у Попова и у Петрика въ его Александріи).

Если-бы Вы пожелали воспользоваться нашими замѣчаніями и вообще пересмотрѣть еще разъ свой очеркъ, напишите мнѣ, и я немедленно же вышлю его Вамъ.—Съ искреннимъ уваженіемъ остаюсь А. Шахматовъ.—16 Декабря, 1911 г.

IV.

Многоуважаемый Иванъ Матвѣевичъ. Рукопись Вашу я отослалъ въ Москву въ Товарищество Гранатъ и К-о.—Благодарю. Искренне Васъ уважающій А. Шахматовъ.

25 Марта 1912 г.

УКРАЇНСЬКА ПРОКЛАМАЦІЯ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ.

(В десятиліття світової війни).

Світова імперіялістична війна 1914 р. почалася, як відомо, під гаслами визволення. Обидві ворожі сторони не просто зводили давні рахунки та захожувались нові закладати, а конче „визволяли" когось од супротивної сторони, забуваючи звичайно про тих, кого треба було од них самих визволяти. Попереду, ніж заговорила зброя, зняли галас—офіційні і продажні—пера і такого туману були напустили, що довгий час трудящі маси, навіть більш свідомі проводирі їхні не могли скинути з себе того чаду й слухняно йшли на страту, несучи й иншим чорне поневолення під гаслом визволення. Лицемірство й гіпноз тісно з'єдналися були на початку цієї облудно-визвольної різні, цього суцільного божевілля, що раптом прорвалося й увесь світ було охопило.

Надто було багато цього лицемірства й гіпнозу в тодішній царській Росії.

Темна сама—вона устами офіціяльних заступників оповістила боротьбу за світло. Поневолена—бралася инших визволяти. Укрита мов коростою старими і новими болячками—вона витикала ними своїм ворогам... Це було щось таке надприродне, що лиш загіпнотизована темнота й вимірковане лицемірство могли датися на підману, могли вірити облудним вигадкам і ще облуднішим обіцянкам. Але така була поєднана сила гіпнозу, темноти й лицемірства, що справді багато вірили тоді в те, що царська Росія може когось визволяти.

На початку війни виросла була ціла література відозв, прокламацій, зазивних листів, адресованих до людей, що перебували у ворожому таборі. Здебільшого цю офіціяльну літературу містила тодішня преса, органи

її на перебій подавали „сенсації“ та силкувались випередити один одного в „патріотизмі“. Але бувала й „потаєнна“ література, що її незручно було подавати всім—вона не потрапляла на газетні листи й лишалася тільки в прокламаційній формі, а тому швидко й загибала, не кидаючи жодних слідів по собі.

У мене заціліла колекція таких відозв з перших днів війни. Надруковано їх у великій таємниці з тим, щоб розкидати з аеропланів на ворожій території,—чи розкидувано справді, тепер звичайно провірити не можна—добути ж їх мені пощастило тільки через звязки з друкарями. Ці листки, звичайно, не датовані, не підписані (лиш одна „Аустроугарским народим“ має підпис „Верховни војвода Царске војске генерал-адјутант Николај“ і дату „Аугуст, 1914“, не позначено навіть друкарень - усі типові ознаки „нелегальної“ літератури в наявности. Ріжними мовами вони силкуються втолкувати слов'янським народам Австро-Угорщини, який то ворог для них Австрія і який приятель та доброчинця з Росії. І—характерна річ—серед прокламацій російською, чеською та сербською мовами знаходимо одну й українську. Офіціяльна Росія, що військові дії почала власне з Київа, знищивши тут усеньку українську пресу, в перших днях, видимо, що не була певна перемоги і тому оберталася до галицьких українців тією мовою, яку заборонила тут у Київі, а потім і у Львові, коли на часину „визволила“ була його з під Австрії.

Подаючи тут автотипічну репродукцію цієї надзвичайної рідкої прокламації (в оригиналі вона має 18$\times$26 сант.) скажу кілька слів на пояснення. Український текст, видно, це просто переклад з російського (в такій редакції прокламація єсть російською та чеською мовами). Мова українського тексту показує, що переклад робив хтось із галичан мабуть із тих, що „випадково“ знайшлись тоді в Київі, склали зараз „Карпато-Русскій Освободительный Комитетъ“ і вже 10 серпня ст. ст. випустили перше число „Прикарпатской Руси“, під редакцією С. Лабенського. Але коректу зроблено неохайно, і через те сила характерних помилок („бобнети“ зам. баґнети, „обцинки“—обіцянки і т. и.). Про зміст цієї прокламації багато говорити не доводиться: офіціяльні публіцисти нічого не знайшли кращого, як спокушати „Галичан“—„свободою независимій чеський державі“ та об'єднанням „всіх Сербів в Королевство“ та ще запе并чуванням „Богемської“ губернії... Видко, навіть під час вагання й непевности царська Росія не мала що обіцяти галицьким українцям, і цей своєрідний нігілізм незабаром уповні себе виявив—під час окупації російським військом Галичини. Розпочавши одразу-ж шалену русифікацію, серед оргій її окупаційна власть забула, що ще недавно сама-ж пробувала з окупованими принаймні їх мовою говорити.

Акад. Сергій Єфремов.

Наші закордонні брати.

Наступив великій час,—час борби славяньства за свою будучність.

Кождий, в кім пливе кров славяньстка, в тую сьвятую для нас минуту, повинен оказати ділу борби щирую поміч в зависимости від свого положеня—щоб доказати всью духову силу нашого великого племени.

Австрия начала війну против славяньства в рядах своіі арміі поведе против славян тих же братів славян

Австрійскії русини і чехи мають підняти оружіе против своіх братів?

Вспомніт братя цілу історию борби Росиі на Балканьскім півустрові.

На вістрях рускіх бобнетів була принесена свобода Болгари

Великою для нас буде нагородою, если тіже бобнети въ теперешній борбі принесуть свободу незовисимій чешскій державі і зеднають всіх Сербів в Королество

Беручись за оружіе в війні не Росиею початій. Росия бере велике історичное діло славяньства і кождий славянин в икій би арміі не був не ворог нам, а брат і друг.

Австрия в моменті теперешнім не поскупить для Вас братя заманчиві обцинкі і буде обицатв Галичанам і Чехам то, чого Ви безуспіху домогались в мирній и правильній борбі.

Щоби перетягнути на свою сторону Австрия говорить Вам, що при успіху Росия зробить для Вас тількі то що заложить Богемскую губернію.

Лож—лож—лож!

Братя славяне як тількі зійдуть ея арміі руская и австрійская. Кидайте оружіе і ідіть до нас зяднатисья в тій великій борбі славяньства против германизму!

Зменшене fac simile відозви.

Критика, звідомлення, обговорення [1].

Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte*, B. VII, VIII, IX, X, 1917—1920.

Творець психофізики, один з коріфеїв німецької наукової мислі— Вільгельм Вундт, мав рідке щастя—вже старечими руками довершити філософічно-соціологічну систему, над котрою працював все свое довге і незвичайно плідне життя. 2-го жовтня 1920 року, на 89 році свого життя він спочив, випустивши останній, X том своеї „Народньої Психології", котру обробляв протягом останніх двадцяти літ.

З великих соціологів XIX в. йому одному судилось розгорнути повну систему своїх думок про еволюцію людського громадянства, підданих студіями людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряду людського усуспільнення.

Лікар по освіті, він вибрав своею ученою спеціяльністю фізіологію, і сей предмет почав викладати ще в 1850 р., як доцент. Від фізіології одначе скоро перейшов до психології, виступивши сміливим новатором і началоположником експеріментальної психології, котра ставила своїм завданням прослідити, дорогою досвіду, взаемовідносини між фізіологічними вібраціями людини та псіхологічними змінами в ній. Розвиваючи тим чином стару тезу Спінози, що в основнім виявi духовного істнування—мишленню, і в основнім виявi фізичного істнування—просторонности добачав паралельні прикмети тої же самої субстанції, Вундт виясняв, що психічні і фізичні процеси являються двома формами того же самого буття, і ставив проблему дослідження психології на фізіологічнім грунті. Але при тім, не вдовольняючись, як звичайно, індивідуальною псіхологією сучасної культурної людини, він застановлюеться, з одного боку, над психологічною еволюцією від звіриного ества до людського (капітальна праця: Vorlesungen über die Menschen-und Tierseele, 1863), а з другого—над взаемовідносинами психології індивідуальної і колективної. Поруч великих праць, присвячених законам людської мислі, морального і інтелектуального життя (Grundzüge der physiologischen Psychologie 1874. Logik 1880, Ethik 1886, System der Philosophie 1889), все більше займають його фактори колективної або соціяльної психології, і перед усім людська мова. Він прилучаеться тут до напряму, зазначеного від 1860 р. звісним видавництвом Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissentchaft, заснованим Ляцарусом і Штайнталем, котрого потім глибшим і впливовим представником у нас став покійний Потебня, на три роки молодший від Вундта, але так давно уже страчений наукою!

Начеркнувши взаемовідносини психології індивідуальної і колективної в своїм Grundriss der Psychologie (1896) Вундт приступивд о детального вивчення тих психологічних продуктів людського спільного життя і заразом—мо-

[1] В сім відділі, в найблизших книжках, обговорюватимуться публікації з 1918—1923 р.р., а в де-яких випадках сягатимемо і до раніших видань, не обговорених в нашій науковій літературі. через брак наукової часописі.

гутніх факторів суспільнення: мови, міту, етичних і релігійних понять. 1900 вийшла перша частина сієї соціяльної психології, котру він за прикладом Ляцаруса і Штайнталя назвав „Психологією Народів“, або „Народньою Психологією“ (Völkerpsychologie.) В р. р. 1905—6 з'явилася друга—присвячена мітові і релігії. Праця викликала велику увагу силою влучних і оригінальних гадок, а також масою етнологічного матеріялу, використованого автором. Вона все розросталась при нових виданнях. В останнім, випущенім за життя автора сі дві часті вийшли в шости томах (том перший і другий—мова, третій—мистецтво, четвертий, пятий і шостий—міт і релігія). Мабуть це розростання спонукало Вундта перервати публікування дальших частей, щоб подати коротший і суцільнійший перегляд еволюції суспільности з свого становища,—уже не в системі певних явищ суспільного життя, а по хронологічним верствам матеріяльної та духовної культури. Се він і зробив в книзі, котру назвав „Елементами народньої психології“, додавши до того підтитул, який краще характеризує зміст: „Основні лінії історії психологічного розвитку людства“. Вийшов дуже цінний підручник, добре придатний для обзнайомлення з системою Вундта і високо корисний богатим матеріялом і влучними спостереженнями.

Випустивши в 1912 р. сей компендіум, Вундт вернувся до головної праці і докінчив її в 4-х томах, випущених в р.р. 1917—1920. Томи 7 і 8 Völkerpsychologie містять в собі огляд соціяльного розвою людства в трьох стадіях його: життя первісного (перед-племінного роздроблення) (Urgesellschaft) и життя племінного (Stammesgesellschaft) і життя державного або „політичного“—politiche Gesellschaft. Том 9-й затитулований „Правом“ присвячений психології юридичних відносин. Нарешті том 10—„Культура й історія“, випущений за кілька місяців до смерти автора, подає огляд розвою матеріяльної і духовної культури та їх відносин до соціяльного розвитку. Ним Вундт закінчив свою систему „соціяльної психології“, чи соціяльної еволюції взятої з психологічного становища,—третю з ряду, по Конту і Спенсеру, велику соціологічну систему, так само як і ті взяту з становища ідеалістичного: розвою людської мислі—будівничої життя.

Хоча автор свідомо вводить певні критерії матеріяльної культури в означенню стадій соціяльного розвою, але економічна база соціяльної еволюції в його викладі все таки лишається на далекім плані, часом ледве зазначена, часом зовсім ні. Психологія індивідуальна і колективна се властиво той фактор, що досліджується автором в ріжнородних соціяльних функціях, на ріжних степенях культури і усуспільнення. Побудовання соціологічної системи з відповідними корективами історичного матеріялізму зістається завданням XX в., тим часом, як велична система Вундта являється завершенням психологічних концепцій XIX століття. Треба одначе признати, що при всіх високих прикметах Вундтового методу, останні томи його системи вже мають познаки і старечого упадку мислі. Викладові часто бракує ясности, він многословний, ростягнений, не досить докладний. „Елементи“ з сього погляду стоять значно вище, і не-специялістові можуть заступити доволі таки тяжке читання opus majus покійного мислителя.

М. Грушевський.

Lubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'histoire.* Paris. Librairie E. Ghampion, 1923 (Collection de manuels publiée par l'Institut d'études slaves, I), ст. VIII + 246.

Після одержання свого державного признання в 1919 р. Чесько-Словацька Республіка, з участю також і Югославії, фундувала при пари-

зькім університеті інститут словянських студій відкритий зимою 1919/20 р. На чолі його поставлено історика словянських народів, професора паризького університету Ернеста Дені. Був се акт вдячности з боку чеського уряду і чеського народу свому приятелеві й коли хочете—протекторові, що під час війни всім своїм науковим авторитетом пропагандував ідею чеського визволення від Австрії, чеської незалежности й державности. Дені одначе скоро вмер і місце його заступив проф. Люї Ейзенман—по предметам історії. Фільольогічні дисціпліни поручені були визначнішому з французьких славистів і лінгвістів взагалі Антуану Мейє. Завданням Інституту крім провадження семінара з молодими чеськими та юго-словянськими стипендіятами було поставлено видавання наукового журналу славістики се—Revue des études slaves, від 1921 р., трьохмісячник—звизвичайно виходить подвійними книжками, два раза на рік; за смертю Дені на чолі його стали Мейє і Поль Бойє, директор Ecole des langues orientales vivantes, властиву редакцію поручено Андре Мазону, спеціялісту від нової російської літератури, тепер професору нового страсбурського університету (колись був доцентом французької мови в харківськім університеті, ученик П. Бойє). Друге завдання—видання підручників по славистиці—тут бачимо граматики словянських мов (вийшла польська й чеська, мала вийти сербо-хорватська) і компендії по основним питанням: про спільну словянську мову А. Мейє, про старословянську мову Кульбакіна, кирило-методіївське питання Ф. Пастернока, вступ до історії словянського права К. Кадлеца. Як перший том сеї серії вийшов компендій проф. Нідерле, котрий хочу коротко обговорити.

Автор хоче подати світовим кругам в короткій формі результати своїх праць над „Словянськими Старинностями". Тридцять літ тому поставив він собі завданням поновити клясичну працю Шафарика „Словянські Старожитности" на підставі нових даних і новими методами. Приступом була книжка „Про походження Словян" (O původu Slovanů, 1896), за нею „Старинні відомості про географію східньої Європи (Starověké zprávy o zeměpise východni Evropy, 1899). Від 1902 р. стали виходити Slovanské Starožitnosti—перший том про прасловянську добу, другий—про розселення полудневих Словян (1906—1910), потім виходили паралельно томи присвячені розселенню і культурі: серія: Život starych Slovanů т. I, 1912—культура матеріяльна, 1916, т. II, перша половина—релігійні вірування, 1921, т. III—ремесла, і серед них 1919 р. вийшов т. III першої серії—про розселення західнього словянства. Тепер по французьки вийшла в скороченню вся перша серія: огляд доби прасловянської і розселення словянства полудневого, західнього й східнього. За сим має піти другий том—огляд словянської культури „при кінці поганства". В передмові автор попереджує, що се французьке видання не просте скорочення чеського: де-які части перероблені, доповнені, а инші таки і вперше в нім з'являються.

Се правда, і до сього я додав би, що французьке видання в порівнянню з чеськими визначається більшою прозорістю і переглядністю, більшою пропорціональністю в росподілі матеріялу і уваги, тому читається значно лекше й приємніше ніж видання чеське. Але з другого боку воно настільки коротке, що дає тільки дуже загальні вказівки по головнішим питанням, тим більше, що хоч я й сказав, що трактовання сих питань більш рівномірне, ніж в чеськім, але все таки й ся рівномірність—тільки релятивна.

Перша частина на 41 сторінках обговорює „прасловянську одність": відокремлення словянства, прасловянську теріторію, найстарші назви, під котрими Словяне виступають, та диференціяцію галузей чи „народів"

словянських. Автор признається, що його давнійші зусилля—уставити прасловянський антропологічний тип (довгоголовий, ясний, як він доводив), не привели до позитивного результату, і приходиться, навпаки, вважати словянський антропологічний тип одвічно мішаним. До такого погляду прийшов я в Історії України - Руси доволі давно, коли ще проф. Нідерле обстоював свій словянський тип. Тепер і він приходить до переконання, що прото-арійці не були чистою расою, і прото-словяне, мешкаючи на пограниччі північної раси—ясних доліхокефалів і раси центрально-европейскої—темних брахікафалів, були їх мішанцями, тільки тисячу літ тому серед Словян переважали прикмети першої раси, а тепер мають перевагу прикмети другої, наслідком її більшої життєздатности (с. 12).

Так само признає він безрезультатними всі зусилля, положені на те, щоб уставити словянський похоронний тип перед V в. по Хр. і на тій підставі визначити межі словянського розселення. Свого часу він положив багато праці для уставлення словянської приналежности піль з урнами між Одрою й Лабою, але тепер переконавсь, що се даремна праця, тому що звязок з історичними похоронами пізнішими, безсумнівно словянськими не може бути виказаний (там же).

Натомість обстоює словянські елементи в подунайській хорографії II—IV в.в., як доказ переселення дрібних словянських груп, почавши від I—II в.в. (с. 59).

Далі на північ він зараховує до прасловянської територі (перед розселенням) не тільки поріччя Березини, Сожу й Іпуті, але й Київщину з Подесенням (долішнім), Волинь і навіть Поділля (с. 24). Але заразом ростягає до „північної частини басейну Припяти" розселення литовське (с. 186), не вважаючи потрібним пояснити, як се погодити з попереднім означенням прасловянського осідку. Поняття прасловянської території зістається доволі хитким і неясним.

З трьох розділів дальшого розселення, присвячених Словянам полудневим, західним і східним, нам, розуміється, найбільш інтересний сей останній, не тільки тим, що він присвячений питанням нам ближчим, але й тому, що се вперше автор висловлює в суцільній формі свої погляди на історію східної Европи приблизно до кінця першого тисячоліття по Хр., як се він сам означає.

Розділ цей займає 64 сторінки—приблизно стільки ж, скільки займає і кожний з двох попередніх, а поділяється на 4 глави. Перша по вступних замітках про язикове відокремлення східньо-словянської групи, займається сусідами східних Словян, методом виключення їх території виясняючи територію східньо-словянського розселення. Друга маленька на 9 стор. говорить про східних Словян перед приходом Руси з Скандинавії: державу Антів і находи Готів, Аварів і Хозарів. Третя на 10 стор. говорить про ту „Скандинавську Русь". Остання, розмірно найбільша дає перегляд поодиноких східно-словянських племен і побіжно говорить про значіння сього племенного поділу та його відносини до витворення трьох головних східньо-словянських розгалужень. Таку силу матеріялу в таких тісних рамках можна було скільки небудь ясно й прозоро освітити тільки при великій економії слова, прецізії гадки й влучнім виборі головного й сущного з по-між другорядних подробиць. Але сим талантом не володіє автор взагалі, а в сім розділі особливо почувається, що він пише не як хазяїн сеї теми, котру опанував вповні, але як референт, який старається орієнтуватись в мало звісній йому області за поміччю авторів, котрим довіряє, на котрих спускається, а не має власних, самостійною працею здобутих поглядів. Тому спеціялістові ця частина не дає майже нічого. Він не знаходить тут наукових здобутків, з котрих міг би чогось навчитись,

або з котрими мусів би рахуватись. Стрічає перечислення ріжних, давно вже звісних йому, раніше висловлених поглядів, і більш менш субєктивно зазначені позиції, котрі займає супроти них автор: йому те то „здається“, він з тим то „охоче погожується“, з тим то „не погожується“,—не виясннюючи мотивів, не входячи в перегляд аргументів за і против, не оцінюючи вказівок джерел.

При тім література, котрою роспоряжає автор, дуже припадково дібрана й в значній мірі перестаріла. Він, напр., дуже багато цитує Шахматова: то йде за його поглядами, то з ними полемізує, противоставляючи їм голоси його критиків. Але се далеко не весь Шахматов; напр. вся величезна праця пророблена пок. дослідником над джерелами, над літописанням, не тільки не цитується, але й взагалі не відчувається в праці. Так само в питаннях історичної географії оракулом її зістається книга Барсова, а вся пізніша історично-географічна література майже не відчувається: навіть такі праці, скажім, як монографії пок. Голубовського про кочовників, про Смоленську землю і под. За те автор дуже рахується з „добре звісною книгою по старій історії Руси—Івана Филевича“ (с. 169), чимало уваги присвячує поглядам Самоквасова (с. 208 і на инш. місцях), ділетанта-Флорінського (не київського), і под.

Просто таки прикре враження роблять традиційні дати старої літописи, давно передані до архиву: скажім 882 р. Олег здобуває Київ, 885 він підбиває Радимичів (с. 216, 222) і под.—все се зовсім серіозно і без застережень. Рюрик, Сінеус і Трувор, Аскольд, Рогволод, Тур творять цілком історичну галерею „перших князів“ варязьких (с. 207). Annales de Nikon (en 914) et celles de Novgorod (en 922) цитуються, як джерела для історії Уличів (с. 216), так як се можна було робити тільки 30 літ тому, і под.

З другого боку, неприємно відчуваються певні наперед повзяті тези, від котрих автор видимо не вважає можливим відступити. Скрізь у його в подіях IX—X в.в., „руські племена“, Russie, nation russe, навіть є purs Russes (224)—в розуміння Руси словянської, хоче автор заразом виступає правовірним норманістом, „без страху й сумнівів“. Кінцеві фрази книги заявляють урочисто (с. 231), що „Біла, Велика й Мала Русь зістались і до наших днів зістаються частями єдиної нації—хоча з сеї одности виключають український нарід, навіть ідуть до тверджень, що він не руського походження“... „Русь Біла, Україна і Велика Русь, навіть коли-б кожній з них удалось осягнути політичну незалежність, не можуть стати инакше, як тільки частями єдиної нації, і дай то Боже—єдиної Руської держави, зложеної з елементів свобідних і братерсько об'єднаних“.

В світлі такої декларації не можна вважати просто припадковим і се підчеркування єдиного руського терміну, включно до того, що цитуються завсіди тільки „руські учені“, „руські історики“, „руські філологи“. Та й се мабуть не припадково, коли взагалі так рідко й крадькома згадуються взагалі українські наукові праці (навіть коли й використовуються), й учені не „чисто руські“, як, напр., історики так званої київської школи, або львівські. Страх автора перед яким небудь „захитанням руського єдинства“ може ілюструвати, напр., отсе остереження в справі Антів. Висловивши свій погляд, що „Антський нарід, або краще — Антська група складалася з великого числа споріднених племен de la Russie du sud“, він спішить додати: „одначе се не був окремий нарід, малоруський або український, як то доводять де-які нові теорії, бо між IV і IX віком ще не було українського народу. Се були тільки де-які полудневі племена, що мало що відріжнялись мовою від північних, а були зібрані в одну переходову політичну одність“ (с. 191—2).

Як підручник для широкого світу книга має також великі хиби. В такім маленькім компендіумі, що хоче дати першу інформацію по такому складному комплексу питань, не повинно бути нічого зайвого, як найменше субєктивного, як найбільше провіреного й певного, все ясно й координовано. Тим часом тут дуже багато зайвого, а часто по найважнішим питанням не дається ясної відповіди, або тільки субєктивні міркування й не обґрунтовані твердження. Автор дуже любить полемізувати з поглядами, котрі не мають ніякої ваги в науці, і тим часом легко переходить над серіозними і нерозвязаними проблемами, не втаємничуючи читача в істоту контроверсій. Так, напр., зовсім зализано кімерійське питання; питання норманське загнане в нотку, і тут переказуються нікому не потрібні погляди Тредьяковского, Ломоносова й Морошкіна, але зовсім не пояснюється, в чім лежить сучасна контроверсія норманістів і не-норманістів. Читачеві полишається доходити своїм розумом, як погодити історичну ролю варязької Руси, котрій судилось об'єднати весь словянський схід в одно державне тіло й національну одність" (с. 198), з тим, що се „старі Поляне були фундаторами Руської держави, руської культури і літератури" (с. 229).

Багато ріжних питань, дуже цікавих з становища культурної й політичної еволюції, поминено зовсім. Виклад хоч кращий, ніж в чеськім виданні, все таки не прозорий і не систематичний; про одно й те саме говориться по кілька разів, а ні разу повно й ясно, і под. Все се значно обнижає вартість книги, як компендіума. *М. Грушевський.*

Max Vasmer. *Osteuropäische Ortsnamen. Dorpat, 1921 ст. 16. C. Eesti Vabariigi Fartu ülikodi Toimelused. Acta et commentationes universitatis Dar patensis*. B. Humaniara, I, Fartu, 1921).

Відомий мовознавець Макс Фасмер присвятив свою працю про східноевропейські місцеві назви Леонардові Мазінгові з приводу 75 дня його народження. За для українських істориків ця студія, чи ліпше мовити,— збірка з 12 окремих розвідок, є безперечно цікава, бо рівно половина з поміж цих 12 студій присвячена дослідженню українських топографічних назв. Я не маю на меті сперечатися з шановним автором з приводу його тлумачень наших назв. Обмежу свою замітку лише інформацією про цю працю та її висновки.

Першу студію він присвятив назві Чорного моря. Він підкреслює незрозумілість грецьких назв його—Πόντος Εὔξεινος—море доброгостинне, та Πόντος Ἄξεινος—море негостинне. Першу назву він відкидає цілком, а зупиняється на другій назві. Підкресливши ту рису в назвах Чорного моря на всіх мовах, що вони завжди визначають темнобарвість цього моря, д. М. Фасмер висловлює гадку, що грецьке слово Ἄξεινος становить т. зв. народню етимологію. Не розуміючи іранського слова axšaena темнобарвий, греки замінили його через свое подібнозвучне слово Ἄξεινος доброгостинний. В даному разі греки так переінакшили скитську назву Чорного моря, що вони іменували також Скитським морем. Варто зазначити, що автор не знав досліду д. В. Смоліна про те-ж саме питання [1]). Але й що-до методу, й що-до висновків, обидва автори цілком подібні один до одного. Тому що тут не було й не могло бути жадного запозичення з боку пізнішого дослідника, думаю, що їхні виснови можна визнати за цілком доведені з наукового боку.

У другій студії автор тлумачить назви волинських річок: Горинь та Іква. Він відкидає слово, „гора", бо воно не може бути за коріння—цієї

[1]) Къ вопросу о названіи Чорного моря (Извѣстия Таврической ученой Архивной Комиссіи. № 53, Симферополь. 1916).

назви річки. Тому він пропонує витлумачити цю назву з групи готських слів: garunjo—повідь водопілля, хвилі; garinnan—спливатися. На користь своєї думки він наводить знахідку готського спису в Ковелі та германські місцеві назви на Галичині та на Волині. Безперечно, така думка, з наукового боку, є досить ймовірна. Але слов'янскі мови мають ще де-які коріння, що на них автор зовсім не звернув уваги. Залишаючи на боці слова, що вони мають спільне коріння з дієсловом „горѣть", бо до назви річки воно не має жадного відношення, мушу згадати про слово „горе" та про patronimicum Змія в московських билінах „Горинич". Останнє слово є дуже близьке до нашої назви. Тому готське походження назви „Горинь" поки-що доводиться залишити серед сумнівних теорій. Цілком инша річ що до назви Ікви. Автор думає, що вона повстала з германського aiko—дуб. Він підкреслює, що на цій річці ми бачимо: м. Дубно, Дубовець, Семидуби, Рідкодуби. Безумовно, така кількість назв, що походять од слова „дуб", не є випадкова й свідчить на користь думок автора.

Третю студію він присвятив назві місцевости Єрель, „его же Русь зовуть Угол". Він відкидає, як фантастичну, теорію акад. Соболевского про скитське походження цієї назви й визнає її за турецько-татарську. В османській та адзербейджанській мовах є äiri=кривий, косий; äirilik—кривість, косість. Слово äiri стрівається по місцевих назвах, прикладом, Арарат, Айрібучак то-що. Турецько-татарські мови мають слова—aiгy=ріг=угол та airyly=ріжкатий=угловатий, угольчатий. Ці слова лунають подібно до нашої назви й мають те саме розуміння, що його надає їй літопис. Але автор зазначає лінгвистичні перешкоди за для зближення цих слів з нашою назвою.

У п'ятій студії автор зупиняється на назві міста Καρροδουνον, що ототожнюють звичайно з сучасним Кам'янцем на Поділлю. Визначаючи назву Кам'янця за польську автор тлумачить назву Кародунон з кельтських мов. Він думає, що вона склалася зі слів:d ùn=місто, фортеця, та carnu-купа каміння.

Девяту студію автор присвятив питанню, що має вже чималу літературу, а саме—назві міста Тмуторокань. Він визнає, що назви Тмуторокань та Тамань мають теж саме розуміння. До того місце, що займала раніш Фанагорія, зайняли ступнево Тмуторокань та Тамань. Усі ці назви він визнає за турецько-татарські. Тому назву Тмуторокань автор тлумачить двома словами: Таман=означення одного стану, ті тархан-рейментар, зверхник. Безперечно, таке тлумачення цієї назви є найімовірніше й відповідає всім історичним відомостям про те місто. Не можна суперечити й про турецько-татарське походження полтавських назв річок Сага, бо наше слово „Сага" не є словянське. Решту студій д. М. Фасмер віддав неукраїнським місцевим назвам, а саме: Карнія (4), Мурса, Мурсія (6), Панонія (7), Сісція (8), Чудське озеро (10), Селігер (12). Не зупиняючися на цих назвах, зазначу лише, що шановний автор забув про розвідку акад. Соболевського, присвячену назві Селігер. [1]).

Проф. В. Данилевич.

Н. Мірза-Авакянц. *Читанка з історії України,* частина I, вип. I, Харків, 1922, ст. IV. 218.

Читанка Н. Мірзи-Авакянц складається з передмови редактора читанки акад. Д. І. Багалія, передмови та 2-х вступних статей упорядчиці читанки (одна вступна стаття говорить про часи Київської держави, друга

[1]) Названіе озера Селигера въ связи съ вопросомъ о праславянской родинѣ (Русскій Филологическій Вѣстникъ, т. XIV. Варшава 1910, 3-тя 4, ст. 96—100.

Галицько-Волинської держави); решта—це витяги з джерел, які вибрала упорядчиця для характеристики життя згаданих періодів історії України.

З передмови видно, що при укладанню читанки упорядчицею керували дві провідні думки: „дати розвиток народнього життя й укласти це життя в цілком конкретні, побутові форми. Відповідно першій ідеї брався такий матеріял, що дає яскравий нарис життя народнього в ріжні його моменти, а не малює лише діяльність окремих осіб. Друга ідея—дати історичний процес у формах конкретних—живої та детальної картини минулого, цеб-то, не задовольняючися явищами політичними, соціяльно-економічними та культурними ввести типові факти щоденного життя і звернути увагу на побут" (ст. 5—6).

Матеріял для читанки упорядчиця поділила на три такі доби: 1) староруська, 2) литовсько-польська, 3) Україна під Москвою. Такий поділ на доби не вповні охоплює історію України; ми не знаємо, наприклад, чи має на меті упорядчиця читанки спинятися на історії України XIX ст. гадаємо, що дальші випуски читанки внесуть ясність в згаданий поділ на доби, особливо неповний відносно історії України пізніх часів.

Джерельний матеріял кожної доби упорядчиця укладає не хронольогічно, а по змісту, в такім порядку: 1) економічні відносини, 2) політичний устрій, 3) суспільний лад, 4) культурний стан, 5) побут, 6) відносини до сусідів (ст. 7). Такий порядок джерельного матеріялу маємо в випуску читанки про староруську добу, що це вийшов. В нім найбільше відомостей з джерел подано про життя Київської держави (ст. 28—173), менше про Галицько-Волинську державу (181—209 ст.). Для освітлення життя Київської держави упорядчиця використала чимало матеріялу; у Читанці є уривки з літописів (тут між иншим використовуються видання А. А. Шахматова „Повѣсть временныхъ лѣтъ" СПБ 1916 р.), є уривки з оповідань чужинців, використовується етнографічний матеріял ріжних збірок, юридичні памятки, твори літературні на історичні теми та инший матеріял. Можна признати, що матеріял у читанці використовується широко і ріжноманітно. Найбільше відомостей подано про політичний устрій та відносини до сусідів.

Про Галицько-Волинську державу далеко менше. Певне значіння тут має менша кількість джерел в порівнянні з джерелами Київської держави. Уривки з джерел для характеристики життя Галицько-Волинської держави упорядчиця взяла тільки з Галицько-Волинського літопису; це розуміється, найважніше джерело, але не єдине для історії Галицько-Волинської держави. В читанці бракує відомостей про економічні відносини та побут. При широкому використуванні джерел, яке ми бачили в розділі про Київську державу, можна сподіватися було, що будуть у читанці відомості про економічні відносини та побут Галичини і Волині, тим більше, що у вступній статті уподрядчиця підкреслює розвиток економічного життя в XIII ст., вказує на зріст міст —„в першій половині XIII ст. їх було до 50" (ст. 175), зазначає також відомості про побут (ст. 180). Таким чином, гадаємо, що потрібно розділ про Галицько-Волинську державу поширити.

Опублікований випуск закінчується другою половиною XIII століття. Матеріял з джерел подано з потрібними поясненнями в примітках, дві вступні статті дають потрібні відомості для характеристики життя Київської та Галицько-Волинської держав. По типу читанка Н. Мірзи-Авакянц трохи нагадує стару російську читанку проф. Н. Л. Аристова[1]), але значно і ріжниться. В читанці звернуто увагу на економічні відносини, є

[1]) Хрестоматія по русской исторіи Н. А. Аристова. Варшава 1870.

вступні статті загального характеру, яких не було в читанці Аристова, є окремі розділи про часи Київської держави та Галицько-Волинської. Це все корисні відміни. Як слабшу сторону можна визнати поруч з великими уривками з джерел чимале число дрібних уривків, які иноді надзвичайно вже коротко характеризують певне пттання (напр. ст. 64).

Взагалі перший випуск читанки Н. Мірзи-Авакянц можна визнати корисним для мети, яку поставила упорядчиця читанки: дати підручник вчителеві. Тільки помилково авторка називає свою читанку першою спробою хрестоматії по історії України (передмова автора ст. 8),—бо-ж мали вже ми „Виїмки з джерел для історії Русі-України“ М. С. Грушевського (1895 р.), як це зазначив в своїй передмові і ак. Багалій.

М. Ткаченко.

О. Колесса. *Південно-волинське Городище і Городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в.* (Наук. зб. Укр. універс. в Празі т. I, 1923, 23—65).

Відзначивши культурну вагу Волині в нашій історії і зокрема Городища над Богом недалеко Белза і Сокаля, пр. Колесса зазначує, що так званий Христинопільський Апостол XII в. і Бучацька евангелія XII—XIII в. належали до Городиського манастиря. Згадуючи бібліотеку заложеного в 1767 р. манастиря в Христинополі, недалеко Городища, проф. Колесса перелічує тамошні пам'ятки з XV—XVII вв. з палеографічними до них увагами й докладніше спиняється: на Городиському, себ-то Христинопольському Апостолі XII в., даючи критичний огляд видання Калужняцького та палеографічних дослідів над цею пам'яткою, та на уривках Євангелії XII—XIII в.

Проф. Колесса зазначує, як дуже побіжну, характеристику мови „Апостола“ у Калужняцького й ще побіжнішу в замітках С. Маслова про Київський фраґмент цієї памятки (8 арк.) і доповнює їх своїми спостереженнями, а власне вказує на сполучення *ыє, ыа*, зам. ц. сл. *иє, иа;* на появу *и* або *ы* перед енклітичн. займенником *и* (ji); ѣ церк. слов. підкладу удержується згідно з укр. фонемою *ѣ—i* в льокативі одн. м. р. на ѣмь (а не омь): въторѣмь (30), семѣмь (223) і дат. та льокат. одн. ж. р. прикметників *ѣи*, а не *ои* або *еи*: под н҃бесцѣи (205) вселенѣи (66) і т. ин.; ѣ в ген. ж. р. одн. тьмницѣ (8а); у замісць в: опрауди, доулѣеть и ин.; *х* замісць *к*: хрещеньє, и багато инших примет живої тогочасної укр. мови.

Давши палеоґрафічний опис Городиських пергамінових листків Євангелії XII—XIII в., проф. Колесса, характеризуючи язик пам'ятки, зазначує уповнозвучення ъ і ь взагалі і з-окрема в сполученнях *ър, ьр, ъл; ть* в 3-й ос. одн. дієслів, і *ѣ* на місці здовженого *е*: лишѣньа, прошѣньа і ин. Автор на останнім з'явищі докладніше спиняється над історією цього питання і обіцяє вернутися до його аналізу пізніше, звучи його „спірним“. Гадаю, шо в сучаснім стані науки це питання засадничо не „спірне“, „спірність“ його вже пережитий в науці момент; заперечення фонетичного значіння цієї дуже важної прикмети в історії нашої мови від одного А. Кримського не знайшло співчуття в науці, і в дослідах А. Шахматова (Оч. древн. періода ист. рус. яз. § 455, 456), Розова і ин. та й самого Колесси остаточно вже зліквідовано, і ґрафічні невідповідности між колишнім ѣ та сучасним *i*, що наче-б-то підпірали думку А. Кримського знайшли належне висвітлення в працях названих учених, і можемо тільки вітати ще один гарний далеко не зайвий причинок до цього самого Колесси в розгляданій праці. Вага ж праці Кримського в тім, що вона показала потребу докладнішого означення фонетичних і ґрафічних умов цього з'явища.

На-прикінці проф. О. Колесса приточує текст Городиських фраґментів Єв. XII—XIII в. в порівнянні з текстами кількох стародавніх евангель.

Є. Тимченко.

Іван Каманін та Олександра Вітвіцька *Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в.* (1566—1651) К. 1923, 4° ст. 1 + 01 — 029 + 1 — 144 таблиці. Збірник Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. № 11.

Книжка, що її заголовок наведено на горі, є почасти посмертне видання, бо головний складач її, І. Каманін, помер, не склавши обіцяної передмови до неї. Замісць тієї передмови надруковано коротеньку передмову проф. С. Маслова (ст. 01—03). Після неї в книжці уміщено показчик до таблиць (ст. 05—029), що поділяється на такі розділи: 1) чергові №№ водяних знаків; 2) роки, під якими водяні знаки зустрічаються; 3) №№ тих актових книг Центрального Архіву, що з них знаки взято; 4) листи тих книг, де знаки знаходяться. На самих таблицях жодних написів чи пояснень нема.

Безперечно, поява першої української філіграніографічної праці дуже втішна річ. Але головний складач не встиг закінчити своєї праці, а инші його співробітники теж не доконали її. Таким чином, книжку видано в незакінченому стані. Завдяки тому й наукова користь од цієї праці значно зменшилася. Перш за все тих відомостей, що подані в показчику, аж надто замало. Філіграніографічні збірники та досліди мають завданням перш за все допомогти в здатуванні тих актів та рукописів, що на них нема років ні инших хронологічних вказівок. Але другий розділ показчика, що мусить задовольнити ту потребу, лише почасти задовольняє її. Де-які тавра стріваються на актах досить довгий час—яких 10—18 років (№№ 473, 486, 490, 499, 514 і т. ин.). Тому треба було подати й инші відомости про папір, порівнявши надруковані паперові тавра до паперових тавр в инших країнах. Таке порівняння дало-б змогу зазначити де, на якій фабриці та коли зроблено той папір. Досить подивитися на таблиці, щоб зробити висновок, що папір по актових книжках є дуже ріжноманітного походження. Опріч польських гербів, на ньому можна спостерігти: Бурбонські лілеї (таб. 29—30 та 69—71), двохголові орли (таб. 71—85), негеральдичні тавра (таб. 97, 101, 109, 110—112, 123, 129, 130, 134—140 і т. ин.) то-що. Докладніші відомості про папер необхідні перш за все задля хронологічних висновків. Але філіграніографічні праці мусять допомагати також історично-економічним студіям. Тим часом, відомості про походження паперу обмежуються тільки загальним реченням проф. С. Маслова, „ніби для актових книг брався переважно той папір, який вироблявсь по польських паперових млинах“ (ст. 03). Безумовно, таке твердження є цілком безпідставне. Польські герби запозичали й західно-українські та білоруські шляхетські родини. В такому разі треба було визначити, які саме паперові тавра належать до польських паперових млинів. Так саме двохголові орли треба було порівняти до московських філігранів, а лілеї—до французьких. Тим часом, історик української промисловости та українського торгу марно шукатиме потрібних йому відомостей в цій книжці. Він мусить самостійно проробити ту роботу, що її не виконали ні складачі, ні видавці цієї збірки, бо тих цілком канцелярійних відомостей, що вони подали, буде замало навіть за для хронологічних висновків. Не можу теж погодитися з твердженням проф С. Маслова, ніби „в альбомі, що тут подається, знаки росташовано систематичним роспорядком“ (ст. 03). На превеликий жаль, складачі не додержали повної систематичности й де-коли надто розкидали цілком тотожні чи

подібні тавра (порів. таб. 1—15 та таб. 43—46; таб. 16—20 та таб. 49; таб. 29—30 та таб. 69—71 то що).

Зверхній вигляд книжки відбиває на собі скрутні умови друку: її текст надруковано на дуже лихому папері, а таблиці на чудесному. Звичайно, ціни на книжці не визначено.

Проф. В. Данилевич.

350 років Українського друку. Бібліологичні Вісти, часопис присвячений питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства, 1924 р., 1—3; Київ, ст. 177.

Чергове число „Бібліологичних Вістей“, що його оглядаємо ми в оцій рецензії, являється приємним сюрпризом для всіх, хто любить і шанує українську книжку.

„Бібліологичні Вісти“—орган Українського Наукового Інституту Книгознавства у Київі, почав виходити спочатку друкований на ручній машинці і розмножуваний в дуже обмеженому числі, тоді перейшов до друкарського способу, побільшивши свій розмір, але все одно не сягаючи до розміру більшої чи навіть середньої книжки, остаючись невеличкою брошюрою.

Останнє число має цілком новий вигляд. Це—добре з технічного боку видана книжка, на доброму папері, з багатьома репродукціями з наших стародруків XVI та XVII ст., з заставками, кінцівками та иншими друкарськими прикрасами. Збірник присвячено важливій під зглядом історико-культурним даті—350-ти літтю видання першої на Україні друкованої книжки. Цей знаменний ювілей було одзначено і на Україні Радянській і на Україні Закордонній. В збірнику, що ми його рецензуємо, знаходимо інформації про святкування ювілею в Полтаві, Чернигові, Винниці, Лохвиці, а за кордоном—у Львові, в Празі чеській. До виявлень ювилейної пошани до книжки в Київі треба зарахувати як раз і наше видання.

Статті, в ньому надруковані, трактують про українську книжку переважно XVI та XVII ст. ст., хоч де-які автори і виходять за ці, очевидно, редакцією поставлені межі.

Редакція не ставила перед собою науково-дослідницької мети; їй, як це помітно з огляду самих назв статтей, хотілось подати перегляд відомостей про перші часи друкарства на Україні.

Вступом до тих численних оглядового змісту статтей служить огляд Гр. Тисяченка: „Триста п'ятдесят літ тому і тепер“. Автор поставив собі завдання подати побіжний перегляд тої еволюції, що її перейшла продукція української книжки за 350 років свого існування. Особливо інтересним являється те, що автор наш хоче дати цей огляд на тлі розвитку соціяльно-економічних відносин на Україні. Висловлені тут загальні погляди автора на класову боротьбу в XVI—XVII ст. ст. на Україні українського міщанства з польським землевласництвом—шляхтою вірні, але на жаль надибуємо у нього і непотрібну, плутану модернізацію означень для соціяльних груп на Україні XVII та XVIII ст. Саме у нього йде мова про „буржуазію українську“ alias „заможне козацтво“ до Хмельниччини і після неї, на початку XVIII ст. в Мазепину епоху. Ми маємо, розуміється підстави говорити про міщанський (або як вперше вжив цього в прикладанню до козаків терміну Н. Покровський – буржуазний) характер українського козацтва, як це і роблять дослідники козаччини, але трактувати так само козацьку старшину другої половини XVII та XVII Іст. се глибока, нічим не оправдана помилка, бо та соціяльна група є виразно землевласницькою, а не міщанською (буржуазною). Автор кінчає свою статтю зазначенням, що він занадто побіжно зробив свій огляд, а „що-ж до економічно-соціяльних умов початкового друкарства, то це нами зроблено

в статті, що має бути надрукована в иншому виданні". Шкода що Редакція не подбала про уміщення такої ширшої статті про епоху зародження у нас друкарства. В збірнику призначеному не для учених спеціялістів, але й для ширшого читача, така стаття про ту інтересну епоху, коли перетворювались економічні підвалини життя, йшла завзята відпорна боротьба під прапором національно релігійної ідеології та формувалась козаччина,—була інтересним і потрібним нагадуванням нашого минулого.

Слідуючі статті носять більш вузький характер і розвивають вони одну тему – початки друкарства і його первісне по Україні розширення. Так П. Попов дає огляд початків друкарства у Слов'ян, С. Маслов в більшій статті говоре про друкарство на Україні в XVI—XVIII ст., оглядаючи окремо друкарні галицькі, волинські, київські, чернигівські і в останньому розділі статті, даючи інтересний фактичний огляд відомостей про друкарні в XVIII ст. в Лисаветграді, Кременчуці, Катеринославі, Харкові, Миколаєві, Могильові та Кам'янці. Більш докладно розвивають трактовані вже С. Масловим питання—В. Романовський („Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст."), К. Копержинський „Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської Унії" та М. Михайленко „Про Київські стародруки XVII і початку XVIII ст.".

В цих статтях, розуміється, зустрічається неминуче повторення, проте прикрого враження воно не робить, бо автори досить вдало розмежували матеріял своїх статтей. Про зовнішній, мистецький бік книжки—говорять статті: коротенька М. Макаренка „Мистецтво книжки" та докладніша і специяльно-дослідницького змісту Д. Щербаківського „Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні". Остання стаття прочитається з особливим інтересом любителем старовинної книжки, бо подає багато інтересного матеріялу з історії нашого „інтролігаторства".

Споріднені по змісту з двома названими статтями – стаття П. Клименка „Українські ритодруки" та коротенька і занадто вже популярна для поважного збірника писана стаття В. Кульженка, „Минула та сучасна техніка друкарська".

Цінні з погляду наукового та для наукових справок огляд стародруків київських бібліотек В. Барвінка, огляд слов'янських інкунабул київських бібліотек поданий П. Поповим та відомості про українські стародруки в бібліотеках Самари та в бібліотеці Ленінградського університету, що їх подав ак. В. Перетц, і про стародруки Кам'янецького історико-археологичного музею, подані Є. Сіцинським. Як бачимо з перегляду змісту, збірника складено ріжноманітно і так, що шляхи початкового розвитку українського друкарства представлені досить повно.

В передмові до збірника директор У. Н. Інст. Книгознавства Ю. Меженко подає звістку, що випуском цього збірнику не вичерпує інститут свого обов'язку означити дату 1574 року. Ладиться до друку на 20-ти друкованих аркушах суто-науковий збірник, присвячений історії української книжки. Отже привітаємо і цю першу, гарно видану і, загалом кажучи, добре скомпоновану книгу, і чекатимемо на заповіджену другу книжку, сподіваючись і там побачити і поважний зміст і художній вигляд.

О. Гермайзе.

А. С. Грушевский. *Города В. Княжества Литовского в XIV—XVI вв. Старина і борьба за старину*. К. 1918. ст. 240.

Наша історична література не дуже багата на монографічні студії по соціяльній історії. З окрема історія городів становила тему для спеціяльних студій В. Антоновича та М. Владимірського - Буданова („Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ"). Що торкається до першої праці, то

була вона занадто сумарною, закреслювала дуже велику для досліду епоху, і натурально, що в наші часи робота В. Антоновича не зможе в цілому задовольнити вимог сучасного історика; праця ж Вл. Буданова і не ставила перед собою задачи, так би сказати, історико-соціологічної, вона досліджувала більше відносини юридичні, а не соціяльні, а до того ж і вивчала саме німецьке право, а не взагалі устрій городів.

Заповнити прогалину в нашій історіографії взяв на себе проф. Ол. С. Грушевський. Це друга його велика робота, взята як раз з епохи XIV—XVI вв. Перша була присвячена Пинському Поліссю в цю епоху і досліджувала відносини землевласницькі та економічну організацію шляхецького і селянського господарства. По 15-ти роках праці, що виявлялась в численних розвідках та статтях, автор вертається знову до вже досліджуваної ним епохи, ставлячи ширші рямці для дослідження, не обмежуючи себе вузькою територією. Роботу присвячено мало розробленій темі—історії організації—городів в Вел. Кн. Литовському. З методологічного боку до такої теми можна підійти ріжно. Можна еволюцію города розглядати на тлі загальної суспільної еволюції і подати перед аналізом і збіранням фактів загальне уявлення про організацію суспільства, економічних та соціяльних відносин у ньому, а тоді установити в тій загальній картині місце і значіння досліджуваного з'явища—в даному разі—міста. Можна іти шляхом аналітичним, власне з пильного збірання фактів та їхнього аналізу і освітлення починаючи, і потім в кінцевому результаті приходячи до соціологічного висновку. Автор „Городів" як раз іде другим шляхом. Свою студію починає він з аналітичного досліджування побуту та організації города Литовської доби в його історичній еволюції. Отже маємо перед собою шість розділів студії. Перший розділ присвячується науковому описові побуту великих городів В Кн. Литовського XIV—XV ст. ст. Увагу свою автор спиняє, головним чином, на „старині" городів, на становищі їх в пору, коли давня звичаєва норма права стає признаною і санкціонованою центральним урядом дістаючи підтвержения і в земських уставних грамотах і в ріжних господарських листах. Автор підкреслює стародавні відносини—звязанність города з волостю, аналізує вияви політичного життя городів і спеціяльно студіює інститут в цю епоху, його компетенцію та його функції.

Ввесь час автор веде мову про „великі городи" Литовської держави. Бракує, на жаль, тут виразної дефініції, що саме творить для автора поняття великого города. Наскільки можна догадуватись, автор виходить для свого означення не з розміру міста, не з числа його населення, а скоріше кладе критерієм для свогоросподілу історичні традиції даного міста та його колишнє політичне значіння. Рацію такого поділу не можна не визнати, бо роля города в переходову по формах соціяльної будови добу XIV—XV ст. залежала саме від остатків давніх традицій, від тої „старини", яка ще не „рушилась" владою, але яка вже мусіла незабаром замінятися „новинами". Але цю категорію варто було-б виразніш намітити, щоб не оставляти місце для сумнівів і неясностей.

В другому розділі, присвяченому розглядові боротьби принціпів—старини й новин в „малих" городах тої-ж доби, автор вже більш докладно виясняє поняття „малого" города. Як і треба було сподіватись, характерними рисами для їх означення являються моменти юридичного значіння. До малих городів зараховується, всамперед, ті із старих (з давніми традиціями). городів, що не встигли в свій час добитись грамот на вольності і привілегії, і їх „старина" не була легально визнана, далі—городи, що виникли вже в Литовську добу з причин військової оборони,

пограничні замки, нарешті, городи, що виникли біля господарських дворців в силу ековономічних (головним чином, торговельних) причин.

Установлення походження цієї категорії городів дає змогу відразу установити і причини слабости оборони „старини“ в них. Город, що виникає біля господарського дворця, від самого свого початку звязаний залежністю від господарської адміністрації,—такий город не мав в собі відпорних сил для боротьби за ту „старину“, традиції якої в ньому не відчувалось. З другого боку, вплив такого города на волость, від якої він не був відокремленим, зводився до minimum'a або й зовсім не позначався. Намісник-державець, що осідав в такому городі, діставав мало чим обмежену змогу панувати, не зустрічаючи протесту, над усім життям города. Велика частина цього розділу й присвячена з'ясованню функцій в городі намісника-державця і при тім установлюється залежність їх від пунктів устави та від місцевого звичаю („старини“).

Починаючи з наступного (III-го) розділу, автор переходить до слідуючої епохи—XV—XVI ст.ст. Свій аналіз автор починає від намісників-державців, виясняючи способи і форми діставання держання, детально розбирає обов'язки намісників-державців, їх відношення до населення городів, і з-окрема докладно аналізує зміст господарських устав, що давались намісникам-державцям. IV розділ продовжує зміст попереднього, розбираючи пункт за пунктом статті прибутків державців. Тут принагідно подається читачеві і картина економічної організації города Литовської доби, тільки що та картина не об'еднена в ціле, а складається з окремих фраґментів.

Два останні розділи праці присвячені студіюванню міщанського побуту XV—XVI ст.ст. Побут цей розглядається на тлі боротьби міщанства з урядом за свою стародавню вольність.

Такий в загальних рисах зміст цеї студії проф. Ол. С. Грушевського. До неї додано коротеньку передмову, з якої дізнаємося, що праця була виготована ще в 1914 році, але, друкарські та инші труднощі, з'язані з війною, завадили вчасно її випустити, а після війни нові технічні труднощі дали змогу випустити тільки оці шість розділів, а не всю студію.

Розуміється трудно давати повну оцінку праці, що ще не вповні опублікована. Але те, що ми маємо, становить само по собі закінчену цінність. Характеристика міського життя, особливо, його зовнішніх проявів, його укладу і тої суми повсякденних відносин, яку ми об'єднумо спільним поняттям „побут“, дана цільною і вичерпуючою, кожне твердження, кожен висновок ґрунтується на фактах, прикладах. Проте хотіли-б ми де-що зауважити.

Епоха, що її студіює автор, безперечно, переходова. На XVI ст. припадає ломка життя, міняються підвалини економічні, фіксуються нові соціяльні відносини, в иншу стадію переходять і політичні умови існування В. Кн. Литовського. Процес перродження старого руського города перед заведенням німецького (магдебурського) права варт було-б ввести в схему загального соціяльного процессу, що пройшов по території держави. Метод добросовісного, і детального аналізу життя, яким орудує— автор, дає багато цінного, але тратить від недостачі соціологічних узагальнень, до яких безперечно простує сам автор, відомий в нашій історіографії, як дослідник соціяльного життя передусім.

Далі, ми дозволили-б собі вказати на те, що знайомство з устроєм города це знайомство з торговельним життям держави, і тому хотілось би бачити в студії, присвяченій городам, розділ, де-б вияснювалось стан торгу, її розвій та умовини його розвитку.

Статистичний метод дослідження соціяльних з'явищ все більше і

більше шириться в науці, тому хотілось би бачити в праці про городи обчислення бодай приблизні населення городів, його змін в ріжні епохи, так само, як і аналіз економічного становища городів та міщанства хотілось би бачити в цифрах.

Що-до класифікації городів, то, як ми це вже зазначили, поділ городів на „великі“ та „малі“ являється не цілком повним; на увагу варто було-б взяти момент географічний. Адже ми знаємо, яка глибока ріжниця в соціяльній структурі була на території властивої Литви і Західної Білоруси, з одного боку, і в волостях таких, напр., як білоруська Наддніпрянщина, або на козацько-українських степах. Тому здавалось би потрібним розріжняти, з одного боку, Витебськ, Ковно, Полоцьк, а, з другого—Київ, Брацлав, Черкаси, Мозирь і ин. Так само варто виразніш провести класифікацію городів по характеру їх організації (город—замок) В тіні залишив шановний автор міста приватно-власницькі, на еволюції яких лежить печать певної своєрідности.

Наші зауваженя являються не так констатуванням неповноти досліду, як висловом нашого бажання та надії побачити в неопублікованих ще розділах студії відповідь на все те, що в з'вязку з данного студією виступає, як прогалина, в історичній літературі.

В слідуючих розділах сподіваємось ми побачити і історіографічний огляд дослідів над городами, якого бракує як предмови, опублікованій частині.

Але і при тій, не від автора залежній неповноті, шість опублікованих розділів являються цінним вкладом в наукову літературу, що дає підсумки, систематизує наші розкидані відомості, освітлюючи той неясний процес життя наших городів, який йшов в епоху до введення німецького права.

Праця Ол. С. Грушевського ставить і освітлює важливу в науці проблему городів і служитеме імпульсом та вихідною працею для дослідників історії міста Білоруси та України. *О. Гермайзе.*

Dr. Leon Bialkowski, *Podole w XVII wieku. Bysy spoleczne i gospodarcze.* Варшава, 1920, ст. 229.

На основі, головним чином, земських книг воєводства Подільського автор дає нариси селянського і шляхетського культурного й економічного побуту. Його праця є ніби корективом і доповненням відомої праці Яблоновського, пам'яті якого і присвячується. З архівних книг насамперед вибрані автором факти з нашої матеріяльної культури і досить самостійного правного становища подільського селянства XVI в., але автор не підійшов до вирішення, економічної проблеми, обмежившись побутовими рисами. Те саме можна сказати і про дотичні відомості шляхетської культури; тут дається проте порівняння посагів, відносна оцінка економічного становища польської й руської шляхти, менш заможної. Це основні категорії суспільства, яким автор присвячує найбільше уваги. Инші категорії з'ясовуються остільки, оскільки вони звязані з шляхетством. Духівництво руське оглянуто дуже побіжно; установлюються дві його категорії: близька до шляхти і близька до селянства. Останні й за відхід з села мали платити, як звичайні селяне, вихідне і взагалі трактувалися шляхтою, як піддані. Матеріяльне становище попівства було високе, хоть градацій у йому автор не визначає. Католицькому духовенству автор присвячує небільше уваги, як православному, і культурної ролі його не виясняє. Судячи по тому, що уже в середині XVI ст. верхній шар православного духовенства тягнеться до шляхетсько-католицької верстви через одружіння, можна припускати принаймні зовнішню імпозантність ка-

толицько-культової культури. Не спиняючись над цією досить важною проблемою, автор дуже побіжно трактує питання про матеріяльне забезпечення культової організації та її звязок з шляхетською стихією. Він тільки відзначає незначність грошевих допомог від шляхти кляшторам до часів запровадження на Поділлі езуїтів. Судячи з того, що автор не припускає можливости існування шкіл для шляхти в той час, очевидячки до єзуїтської освіти на Поділлі, католицьке духовенство не провадило шкільної роботи. Автор присвячує кілька уваги й Подільському іудейству. Насамперед він зменшує загальну їх кількість установлену Яблоновським (бо той вважав неправильно поголовщину не з членів, а з голів родини), а далі визначає економічні функції іудеїв: торгівлю, ремісництво, лікування. Торгували іудеї волами (на вивіз) і предметами роскошів (довіз).

Підсумками праці автора можна вважати в списку шляхетських родин наведених в кінці праці. Автор ніби розрішає проблему числового підрахунку подільського шляхетства у XVI в. і стверджує, що польський елемент і кількосно і економічно переважав. Все-ж це твердження не є доведеним, поки не буде проаналізоване східне Поділля. Так само й не можна вважати цілком вірним твердження автора, що шляхта переважно вела економічну роботу, а не військову охорону. Для західнього Поділля це вірно, але для східнього—ні. Ми маємо рацію гадати, що руська шляхта або боярство росташована в східнім Поділлі яка дала пізніше у XII в. Нечаїв, Богунів etc., вела в XVI в. військово-охоронну службу в той час, як її західні, переважно, польські спільники, економічно-організаційну. Не виясняє зовсім автор участи шляхти в будові замків, фортецій. Земські книги певно мало матеріялу давали, але з других джерел треба-б було це відзначити. Взагалі, основний дефект праці той, що автор дуже міцно тримався матеріялу, мало виходячи по за межі його. Це ніби надавало характера точности в його роботі, але-ж разом спричинялося до таких прогалявин, які не дають можливости не то що роскрити, але й намітити процес розвою подільського життя XVI в. Цьому ще сприяє й те, що автор зовсім не використовує розміщення в хронологічнім порядку досліджених фактів. Він рядом ставить факти ріжних дат, початку, середини, кінця XVI в., як рівнозначні, а иноді (стор. 66) зовсім не датує факторів. Тому то поруч з невизначенністю районової констеляції Поділля в XVI ст., не з'ясовується й еволюція суспільно економічна Поділля протягом XVI в. Селяне, наприклад, ніби-то мали однакове становище, тоді як ясно, що в кінці становище їх замінилося, бо викуп за втікачів шляхтичі правили в кінці XVI в. значно вищий, як в середині. Зовсім мало освітлене автором містечкове життя. Серед додатків їм поводиться локавційний привілей 1561 року м-ку Сатанову, який в тексті роботи не аналізується детально. Те саме можна сказати відносно всіх додатків, які дають значно більше, чим авторів текст. Робота дослідження не окремих явищ і процесів історичних, а цілої території може тільки бути виконана в формі видання матеріялів. Особливо коли ця територія в досліджений момент не була міцно з'язана політично, адміністраційно й економічно як Поділля в XVI в. Dr. Bialkowski був би давціннішу роботу, коли-б наслідував і в методі Яблоновського, а не тільки в завданнях. А про те робота дає цінний матеріял, хоч і фрагментарно й тематично не зовсім гармонійно систематизований. Немає в їй творчої реставрації, але жодний реставратор не може обминути цю роботу, що подає значну кількість ріжноманітих деталів з Подільського життя XVI віку.

П. Клименко.

В. М. Отроковский, *Тарасий Земка, южно-русский литературный деятель XVII века, 1921.* (Сборн. отд. русск. яз. и слов. Рос. Ак. Наук т. XCVI № 2, 122).

Праця пок. В. Отроковського подає повний та закінчений нарис життя та літературної діяльности одного з освічених ченців Київо-Печерської Лаври XVII ст. Тарасія Земки. У I розд. ми знаходимо біографію Т. Земки, складену на підставі уважного розгляду літературних пам'ятників та документів того часу, комбінації нових даних, витягнених з цих пам'ятників, та цілком ґрунтовних догадок і припущень. Переходячи у II р. до аналізу літературної діяльности Т. Земки, В. Отроковський передовсім зупиняється на його віршованих творах, що мають здебільшого панегіричний характер; він вивчає їх з боку розміру, рими, язика, мотивів та прийомів творчости, при чому розгляд прийомів та мотивів зроблено на фоні аналогічних творів того часу. Зроблений аналіз виявив у панегіричних віршах Т. Земки „правильный размер и гладкую рифму", (кількість дієслівних рим у Т. Земки невелика), прикладення і уживання традиційних засобів панегіризма і, з'окрема, герботолковника, а також де-яку своєрідність поетичного стилю; що до особливостей останнього повинно одмітити ще багацтво у віршах Т. Земки мотивів реального змісту... Як висновок можна сказати, що Т. Земка для свого часу знав науку віршування в достатній мірі, та що такого роду літературну звичку він найлегше міг набути в школі (50—51). Зроблений аналіз панегіричних віршів Т. Земки має характер вичерпуючий, подає ясну уяву про зміст і, головне, про форму цих творів, але-ж тут, на наш погляд, потрібно-б було розглянути й три невеликих вірші Т. Земки (віршований підпис і два двостиха до ікон), що до панегіричної літератури не належать, а сказано тільки, що вони мало помітні, та що підпис виділяється своїм розміром. Одмітимо, що для В. Отроковського залишились невідомі ще два вірші Т. Земки, що знаходяться в „Акафисті" 1625 року, а саме молитовна відозва (заклик) до Христа від імени читачів—15 двохрядкових віршів та напис до ікони богородиці (Успення) —2 два двохрядкові вірші. В III розд. розглянено релігійно-теологічні твори Т. Земки, а саме: три вступних слова до друкованих видань, що по суті є трактати історичного та канонічного змісту з полемічними нападами на католиків. В. Отроковський вивчає джерела, що з них користувався Т. Земка, спосіб як використовував він джерела, мову, традиційні мотиви, стилістичні засоби, виділяючи їх особливості у Т. Земки. З боку язика розглянено також і Синаксарі Каліста, що Т. Земка переклав на „просту мову". В кінці праці зроблено висновок, що „діяльність Т. Земки, яка проходила переважно в Лаврських стінах, була в значній мірі многобічна, але переслідувала одну релігійно-освітню мету спільну для всього українського духівництва, брацтвам та манастирям. Служачи безупинно за коректора та за друкаря лаврського видавництва, будучи церковним казнодієм, а пізніше справляючи обов'язки ігумена Богоявленського манастиря і соборного старця, Т. Земка залишив багату літературну спадщину панегіричних віршів, низку вчено-богословських передмов, переклада Синаксарів Каліста на „просту мову", де виявився характер його шкільної освіти, знання мови латинської, грецької та церковно-слов'янської, велика начитанність у творах свят. отців та істориків церкви. Серед тогочасних літературних діячів Т. Земці належить почесне, вповні заслужене, та варте його скромного талану з небагатьома, але виразними рисами самобутности (78). В додатку надруковано невидані вірші та передмови Т. Земки.

С. Щеглова.

C-te M. Tyszkiewicz, *La littérature ukrainienne (d'après m. Serge Efremof, m-me O. Efimenko, le prof. M. Hrouchevsky et d'autres écrivainiens).* Avec de nomreuses illustrations. Berne. 1919 р., 157 стор. in 4.

Це популярне видання, яке має на меті, познайомити закордонного читача з історією українського письменства, починаючи з його заснування до останніх часів. Але навряд чи воно може виповнити своє завдання, бо написана ця книжка дуже поверхово і має досить значних помилок, так що західний читач не придбає собі з неї досить ясного розуміння, що таке українська література, і яку вартість мають її письменники. З цієї книжечки західний читач тільки дізнається, що були в українській літературі такі-то і такі твори або такі-то і такі-то письменники, але яку особливу цінність вони мають, я не кажу вже для всесвітньої скарбниці поезії, але навіть для свого народу, цього він не зрозуміє, бо автор по більшості тільки називає твори або письменників, а нічого путнього про них не каже. Про „Слово о Полку Ігореві" д. Тишкевич каже тільки кілька незначних фраз (14 рядків), причому зазначає, що ми знаємо його тільки в копії „russe (московській XVIII в.), probablement assez défectueuse" (11). Можна подумати, на підставі цих неясних слів, ніби „Слово о полку Ігореві" дійшло до нас в рукопису XVIII в. (автор, мабуть, розуміє тут видання Мусіна-Пушкіна, зроблене з копії, яку склали в кінці XVIII в. він сам та Малиновський з Бантиш-Каменським, або ту копію, яка була подана цариці Катерині, і яка тепер відома і надрукована кілька разів, тоді як для ясности треба було сказати хоч кілька слів про дійсний оригінал цієї поеми і росказати про працю над ним перших видавців); крім того, зовсім не зрозумілим являється це „probablement assez défectueuse", коли всім відомо, що копії зроблені Мусіним-Пушкіним та його товаришами, були дуже дефектні, бо вони не знали читати старих рукописів і поробили багато помилок, через що в тексті, „Слова о полку Ігореві" і досі є багато темних виразів. Далі в цьому відділі про письменство доби Київської держави Тишкевич ні одного слова не каже про нашу стару проповідь, напр., про славнозвісне „Слово" Іларіона, про яке треба було сказати хоч кілька слів навіть в такому популярному виданні, яким являється книжка Тишкевича. Також і про стару українську драму автор кидає тільки кілька незначних фраз, не згадуючи навіть про такі її блискучі, особливо як на той час, зразки, як „Милость Божія", „Воскресеніе мертвих" Г. Кониського; нічого не каже і про наш відомий вертеп, ні про старі вірші ріжних видів, ні про таких попередників І. П. Котляревського, як Климентій, Некрашевич і др. Якого-небудь розуміння історичного розвою старої української літератури, того довгого тяжкого шляху, яким вона нарешті в кінці XVIII в. дійшла до творів І. П. Котляревського, Тишкевич не дає, і через це його книжка може вважатися навіть не популярним виданням, а скоріше сухим конспектом, який навіть не повно каже про ті явища, які були в нашому старому письменстві.

Теж треба сказати і про той відділ, який присвячений новій і новішій українській літературі. Про які-небудь напрямки в українському письменстві XIX в., про зміну ріжних течій в новому—автор нічого не каже, він тут тільки перераховує головніших письменників та подає коротенькі невиразні їх характеристики, уживаючи часто однакових виразів. Драгоманів extremement cultivé (110), Куліш très cultivé (85). Леся Українка très cultivée (144), Іван Франко poète de très grande valeur (123), Bohdan Lepky poète elegique de grande valeur (133), М. Коцюбинський est un ècrivain de tout premier ordre (134), Алчевська poète lirique de premier ordre (145), Олена Пчілка patriote ardente (118), Іван Вишенський теж був ardent patriote (20)—такими загальними фразами користується Тишкевич, коли

йому приходиться характеризувати якого-небудь письменника. Називаючи М. Коцюбинського генієм українського письменства, але не зазнаючи, в чому-ж проявився цей геній, Тишкевич в другому місці своеї книжки каже, що Коцюбинський „s'impregne de la littérature moderne des Scandinaves et des Belges, des Ibsen, Knut Hamsun, Mäterlinch et Rodenbach (138)—і читачеві зостається тільки дивуватися, за що-ж називають генієм того поета, твори якого перейняті впливами ріжних письменників. Даючи і тут, як і скрізь, загальну характеристику М. Коцюбинському, Тишкевич зовсім не змалював читачеві постать цього видатного українського письменника.

Не зупиняючись більше на хибах цієї книжки, скажемо, що в ній є і досить фактичних помилок, яких не слідовало-би робити в тій праці, яка іде перед очі, можна сказати, усієї Європи. „Ізборника Святослава" 1075 р. (10) ми не знаємо, а є, як відомо, два збірники Святослава один—1073, а другий 1076 р. Та школа, яку заснував Петро Могила, називалась Київо-Могилянський колегіум, а не „l'Akademie de Kiev" (25), яку назву вона одержала тільки в XVIII в. при цареві Петрі І, Квітка народився зовсім не „dans la même sphère aristocratique", що граф Куракін або князь Репнін, як каже д. Тишкевич (61). Вважати „Марусю" найкращим твором серед поезій Марка Вовчка також якось дивно: „Maroussia" est un petit chef d'oeuvre", каже Тишкевич (86), тоді як Маруся—це тільки переклад не надрукованого українського оповідання, який вийшов в Петербурзі в 1873 р. (див. Огоновський, Историія литературы русской, т. III, I в. Львів 1891, стор. 280). Драгоманів покинув Україну не „dans les dernières années de sa vie (110), а росцвіті свого таланту, Котляревський не був „fils d'un „diak" ou desservant d'église (50) і т. инше. З зовнішнього боку книжка видана гарно, на крейдяному папері, в ній є чимало малюнків і портретів наших письменників, але через зазначені хиби вона не дасть змоги західному читачеві познайомитися з нашим письменством і зрозуміти його оригінальну вартість і красу, які так приваблюють до себе всяку культурну людину. *М. Марковський.*

I. Polivka, *„Čichàm člověčinu—ruský dech, ruskou „kost"*. (*Narodopisny Věstnik XVII*). Praha 1924. 3—19.

Невеличка на розмір, але дуже цінна розвідка шановного автора вводить нас в коло розумінь самих, здавалось би, звичайнісіньких виразів, як „*rusky dech, ruska kost*", що так часто зустрічаються в етнографічних матеріялах східно-слов'янського фолькльору, зібраного до цього часу.

Справді, можна сказати, що процес збирання етнографічних матеріялів дійшов вже до тої точки, коли час зайнятися не тільки збиранням, але й студіями як окремих сюжетів оповідань, так і самих найдрібніших виразів, висловів, що характеризують світогляд народу і його поетичний стиль.

Усна східне-словянська народня словесність дає до того найцінніший матеріял. Автор, напр., звертає в цій статті увагу на певну скількість місць в ріжних оповіданнях про народні потвори, як баба-яга, змій, герої (Іван Царевич та инші) з їх словами і виразами: руський дух, руська кість, кістка, та варіянтами до них, як „прісна кість", „прісна душа", „чоловічеський дух (людський дух)", „християнський дух", „чужий дух" і т. и. Базуючись на величезнім апараті порівнянь і паралелей та приводячи силу цітат з російських, українських та білоруських оповідань про фантастичні народні потвори, автор докладно та грунтовно пояснює окремо кожне слово виразу: „руський", „дух", „кість" і доходить розуміння цього виразу в цілому. Вислід такий. Антропоморфізовані істоти баба-яга, змій,

герої й др., коли до їх житла попадає звичайна людина, завжди гостро почувають та обурюються чужим, запахом, що вносить з собою людина, називаючи його „руським духом" або „руською кісткою". Дух, або просто запах, що його секреціонує (виділяє) шкіра кожної живої істоти і чоловіка зокрема, відчували люди за давніх доб далеко краще ніж зараз. Нам, людям сучасним, що майже втратили здібність розріжнення запаху, це буде зрозуміло, колй пригадаємо теперішних дикунів з дуже розвиненою цією здібністю. Автор і вказує на цю здібність, которої памятки зосталися лише в народній словесності, як пережиток давніх доб. Характеристично, що вираз „руський дух" зустрічається переважно у великоруських оповіданнях, дуже мало в українських (наддніпрянських) і тільки один раз у білоруських. Паралелі такого розуміння „дух" автор наводить і в Зах. Европейській літературі (Rich. Andrée. Ethnograph. Parallelen N F. 213). Цілий ряд варіянтів—синонімів слова „руський" (дух)—чужий, людський, прісний і др. тільки підносять висловлену думку автора.

Що-до виразу „руська кість" (кістка), то він з'являється певним варіянтом виразу „руський дух", тільки що тут центр уваги покладено не на самий запах, а на кість, як на причину, що творить цей запах. Багатими паралелями автор доводить, що саме слово „кість" не можна розуміти окремо—відповідно німецькому „Bein, Gebein", а „Knochen" себ-то кість з м'ясом, що обростає кості. Таке розуміння слова „кість" зустрічається в літературі художній—„старі кості", „чортова кістка"—автор і підкріпляє це відповідними прикладами.

Пояснюючи слово „Русь"—руський, автор виясняє значіння цього слова в розумінні повної окремішности світу, де живуть народні потвори, від руських у власнім розумінні. Руський—Русь це „реальний світ в відріжненнів від світу, в котрім живуть істоти надлюдські" (ст. 15); тільки иноді це протиставлення иншим народам, та иншим землям. В українських (наддніпрянських) оповіданнях слово „руській" прикладається до чужих, не місцевих людей, але це риса явно новішого походження. Подавши загальне значіння русь—ський, автор наводить багато синонімів цього слова з додатками, як „свято—русь" й инші, а також думку пок. проф. Потебні, що до історичного та географічного пристосування цього слова.

Констатуючи певну усталеність вказаних речень та вияснивши місце кожного з них, автор про те не наважується вирішати питання про час і місце походження цих виразів, тільки висловлює думку, що в той час як перший вираз (руський дух) характерний для Великоросії, другий (руська кість) для України і менше для півночи та Сибіру. Дізнатися-ж, які з них і де повстали—немає даних, тому що оба вирази однаково зустрічаються в „оповіданнях про конфлікти з істотами над-людськими в світі надземнім і підземнім" (ст. 16).

Що-ж до давности походження цих виразів, то на думку автора, тут треба добачати прикмету дуже стару (16 стр.), а в виразі: „čicham človečinu" автор вбачає наслідки, вірніше, відгуки колишнього канібалізму.

Закінчуючи се звідомлення мусимо піднести, що стаття шан. академіка дає справжній взірець для дослідження типових виразів фолькльору, важливих з культурно-історичного погляду. Бажано було-б тільки більше паралелей що-до розуміння та пояснення подібних виразів не тільки в східнослов'янській фолькльористиці, а й в західнє-европейській та взагалі в світовій,—без порівняння з якою розуміння всякого фолькльорного або етнографічного явища, буде неповним і недовершеним. [1])

П. Глядківський.

---

[1]) Щоб не переступити призначених для сеї книги розмірів, решта рецензій відкладається до III книги. *Ред.*

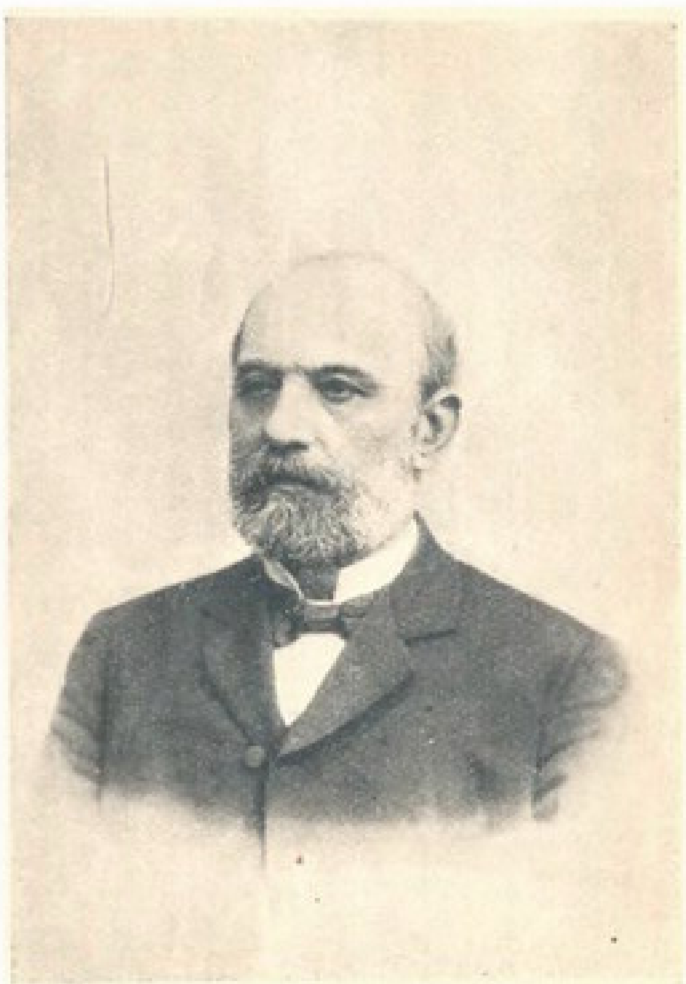

Фотографії Ореста Левицького з 30-х і 60-х років життя.

НЕКРОЛЬОҐИ.

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ.

9 травня 1922 року, на 74 році життя відійшов від нас Орест Іванович Левицький, найстарший з українських істориків і один з найсимпатичніших представників нашого старшого покоління.

Потомок одвічного священничого роду Носів-Левицьких, що під час Руїни вийшов з Правобережжя й осівшися в новоселій слободі Маячці, попував тут незмінно протягом майже двох століть, переживаючи разом з своєю парафією великі й малі події сього краю [1]). Праправнук славного українського гравера XVIII в. Григорія Левицького [2]), правнук в перших блискучого маляра—його сина, Дмитра. Вихованець духовної школи з її знаннєм і любованнєм в співі, в народній пісні, в обряді церковнім і народнім, – покійний Орест Іванович був з самого походження, з дитячого і молодечого виховання овіяний і перейнятий традицією українського життя і культури і мистецтва, відчував їх красу і багацтво надзвичайно глибоко і тонко, упивався їх змістом, і в сім любованню — в любованню навіть більш ніж в відтворенню — знаходив мету, красу і зміст свого життя. Вихований в церковній обстанові, призначений батьками для духовної карєри, він хоч потім і збочив з сеї дороги, але заховав до кінця своїх днів живу любов і цікавість до церкви, богослуження, обряду, до всеї її естетично-декоративної сторони української церкви; тільки в останніх роках життя, як певний півсвідомий прояв протесту проти старих умов життя, позначилося в нім розочарованнє і знеохоченнє до сеї церковности та обрядовости. Перед тім, після тридцяти літ наукової праці, цівільної служби і пожиття серед поступового українського громадянства, він все зістававсь типовим представником старо-української духовної верстви в своїм розумінню традицій та інтересів українського життя.

Припадком зложились обставин, які звели талановитого семінариста з університетськими людьми й замісць духовної академії потягло його до Київського Університету, саме коли на катедру його вступав великий майстер української історії Володимир Антонович. Орест Іванович, рішившись піти світською дорогою, найбільш інтересу почував до природничих наук—віддаючи свою дань радикалізмові 1860-х рр. Але міркування матеріяльного характеру: перспектива учительської стипендії, далі кращої учительської посади звернули його на історично-фільольоґічний факультет, тоді досить сірий бідний науковими силами [3]). Отже стрічі з Антоновичем головно завдячував він, що ся історично-фільольоґична наука не зісталась для нього „студією для хліба“, а наповнила новим

[1]) Покійний оповідав мені одного разу свою родинну традицію, що один з його предків, сучасник „шведчини“ був повішений на царських воротях своєї церкви, якоюсь заблудящою шведською ватагою.

[2]) Від нього йде фамілія Левицьких в сім роді: Григорій Ніс, оженившися з шляхтянкою Левицькою, прийняв її ім'я.

[3]) Знаємо се з листування Ореста Івановича, переданого по смерти його до зборів академії і використованого М П. Василенком в студії про покійного, що має вийти в Записках III-го відділу; воно кидає багато світла на досі мало звіснє внутрішнє життє покійного сторика.

змістом його життє. Орест Іванович став одним з найпильнійших слухачів нового доцента, один з найперших в хронольоґичнім порядку учнів, дуже зблизився з ним особисто, найближче підійшов до його наукових, архівних інтересів. Антонович не тільки кермував його науковими зайняттями в Університеті, але й зробив своїм близшим товаришом по археоґрафічній комісії, де він був тоді редактором видань, себ-то фактичним науковим керманичем, а Орестові Івановичу виробив посаду секретаря-діловода. Обставини складались ніби саме так, щоб зробити його Антоновичевим товаришем по катедрі, продовжателем його археографічної й історичної праці та його історичної ідеольоґії. В своїй першій науковій студії („Очерки внутренней исторіи Малороссіи во второй половинѣ XVII в.") він іде за звісною студією Антоновича про початки козаччини: за його теоріями українського народоправства. В Центральнім Архиві запопадливо працює над волинськими актовими книгами XVI в., вибираючи матеріяли по історії релігійного руху, до висвітлення родинного права і побуту. Поки набирався сей матеріял, він випускає, в 1878 р., нове видання літописи Самовидця, разом з де-якими иншими пам'ятками українського літописання, і тим здобуває собі вже тверду наукову репутацію. Слідами Антоновича, тою-ж археоґрафічною дорогою, він сподівався перейти до професури. Але цілий ряд несприятливих обставин розбив сі плани.

Перед усім прохолодила близька знайомість з закулісовою стороною університетського життя. Київським університетом правила група професорів-„дільців", ворожо настроєних до українського руху, і впливи її скріплялись. Орест Іванович, заманіфестувавши себе українським спеціялістом, „українофілом", гарячим учнем Антоновича, відразу попав на проскрипційний реєстр. Вповні про се довідався він згодом, але де-які передчуття тої боротьби, яку прийшлось би йому витримати, перебиваючись до професури, він дістав дуже скоро, і вони дуже ослабили його енергію. Орест Іванович, з одного боку, був натурою поетичною, „развлекающеюся", по його виразу, котрій довга, постійна, систематична праця взагалі давалася тяжко, завдяки лише сильному імперативу; з другої сторони—він орґанічно не здатний був до боротьби, до тяжких спроб життя. До сього ще треба додати, що взявши урядову учительську стипендію підчас свого студенства він мусів зараз же відслужувати її в середній школі, а рано оженившись і ставши батьком родини, мусів чимало часу віддавати на заробкування. З цих причин, не вважаючи на заохоту деяких членів університетської колеґії, він не пішов на тяжку і непевну університетську дорогу, не приступив до магістерських іспитів, не подбав про приват-доцентуру і на все життє зіставсь учителем середньої школи, латинської та російської мови, і це було одною з тих траґедій його життя, котрі він відчував прикро і глибоко.

Не вважаючи на се, і де-які инші тяжкі удари життя (утрату гарячо любленої жінки по п'яти роках пожиття), сі 15—16 літ, від скінчення семінарії і до політичної пригоди 1885 р., до котрої я зараз повернусь, були найбільш ясною, світлою, щасливою порою життя Ореста Івановича. Він всіма силами своєї багатої природи віддавався враженням тодішнього українського життя, був діяльним членом української громади, захоплювавсь тодішнім українським музичним і літературним рухом (виступав в перших виставах „Рідзвяної Ночи", разом з Ол. Ол. Русовим), і заразом „з залассям" копався в архівнім матеріялі, друкував описи актових книг, волюмінозні збірки актів по історії релігійного життя і родинного побуту (перша з них вийшла тоді-ж в 1883 р., друга значно пізніше), дав ряд незвичайно інтересних тимчасових звідомлень-студій по сим питанням, став одним з близших співробітників „Київської Старини",

коли вона заснувалась. Се було життє повне змісту, руху і сорозмірного свобідного пориву—оскільки він був можливим під пятою тодішнього режіму.

Аж раптом в серпні 1885 р., з нагоди сподіваного царського приїзду до Київа, Орестові Івановичу довелось довідатись, що він пробуває „під негласним доглядом поліції", і тому на час царського побуту мусить виїхати з Київа. Беручи сю звістку, холодно не було чого нею непокоїтись: коли досі жилось під сим „наглядом" досить свобідно; і служилось, і їздилось, і працювалось, значить сей нагляд не був нічим страшним. Але на Ореста Івановича вона вплинула просто катастрофічно — так наче земля розверзлась під його ногами, і треба було хапатись розпучливих способів рятунку. Він стрівоживсь так, що нервово захорував. Відійшов від української громади, перестав писати по українськи—навіть до найближчої рідні, росписав рідним і близьким, щоб писали до нього теж „по русски", а не „по-малорусски",—заборонив користуватись його адресою і т. под. Просто неймовірно, щоб така багата, незалежна в своїй ідеольоґії, зовсім не жадна світових роскошів людина могла так жахливо прийняти сей факт. Для мене, як історика українського життя, се одна з незвичайно проречистих ілюстрацій того психолоґічного процесу, котрий переходило українське громадянство під російським режімом протягом кількох століть, того глибокого каліцтва, яке вражає нас не раз навіть в найбільш світлих і благородних людях, і, очевидно, довго ще тяжитиме над нашим життям. Стрівшися вперше з Орестом Івановичем скоро після сеї катастрофи,—знавши його до того з праць, як одного з визначніших представників української історичної науки, спільника ідеолоґії Костомарова і Антоновича,—я і инші мої товариші з української студентської молоді немало були збентежені його відчуженнем від українського життя, товаришуваннем з людьми завідомо благонадьожними, казьоного напрямку. Психольоґічну розгадку дав згаданий траґічний епізод багато-багато пізніше. Таке під'яремне істнуванне Орест Іванович вів майже до самої першої революції. Він багато працював, багато писав (виключно по російськи), був одним з найбільш діяльних співробітників „Кіевской Старины" за весь час її існування, але без сумніву незвичайно тяжко відчував ту ґнітючу атмосферу старого режіму, яка давила його, паралізувала його потяги і атрофіровала найкращі здібности його душі, найбільш інтимні наукові, артистичні і громадські інтереси. Він дав багато, але дав би, напевно, далеко більше в умовах більш сприятливих, свобідних від сього нагніту. Постійний огляд на арґусове око многоликого начальства впливав і на добір тем, і на освітлення фактів, і на саму манеру писання. Він відчувається на найкращих творах його сеї доби—історично-побутових художніх образках з минувшини Волини XVI в. і Полтавщини XVII. (Очерки старинная быта Волыни, 1888 – 1891, Очерки народной жизни въ Малороссіи во 2-й половинѣ XVII ст., 1901). Недурно, для нового, українського видання небіжчик уважав потрібним їх не тільки перекласти, але й переробити.

Сей тяжкий під'яремний стан душі Ореста Івановича став слабнути з тим, як захитався царський режім в часи „довіря", Японської війни і першої революції. Якраз ще кінчив він і свою учительську службу і солодко мріяв про те, щоб спекавшися сих немилих обовязків і менш оглядаючися на начальство, остаток днів і сил своїх віддати художньо-історичній праці, вже на українській мові, що потроху переставала бути познакою сепаратизму і набірала права горожанства. З відкриттєм українського клюбу в Київі, перенесенням до Київа „Літературно-Наукового Вістника", заснованнєм Українського Наукового Товариства початком „За-

писок“ його, Орест Іванович став частим і дорогим гостем і співробітником сих українських орґанізацій і видань. Він часто виступав на їх засіданнях з своїми творами, багато в них друкує—і я маю враження, яке мабуть мають инші,—що сама мисль його, сам художній малюнок його став инакше укладатись в українській формі—і в нових, свобідніших умовах українського життя. Сама вдача його змінилась, відійшла та настороженна обережність, офіціяльна холодність і відчуженість, яка вражала в нім давніше людей, які не належали до небагатьох інтимних його приятелів. Його товариська, поетична, тепла натура стала відкриватися знову. Яким приємним товаришем, блискучим оповідачем, повним юмору, іронії і поезії він знову став в сіх роках. Яка незмірна жалість, що він не знайшов часу і охоти в сих часах записати свої спомини про те, що він бачив, чув і переживав.

Але вповні розгорнутись побитій морозом українського лихоліття душі небіжчика не судилось. Від часу до часу різким холодом потягало від нової реакції, що йшла з півночи, і приходилось знову тулитись і стягатись. Все таки Орест Іванович зіставався на державній службі, як секретар „Временной Комиссіи для изданія древнихъ актовъ при генералъ-губернаторѣ“ і мусив рахуватись з інструкціями сього начальства. Характерний приклад був звязаний з „Україною“. Коли перша книжка її вийшла весною 1914 р., з зазначеннєм на обгортці: „при близшій участи Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова“, в „Новім Времені“, з'явилася телеґрама київського клюбу націоналістів, що „київське руське громадянство глибоко обурене виступом секретаря археологічної Комісії Левицького спільно з звісним австрофілом М. Грушевським в виданнях українського наукового товариства сепаратистів“. Тоді генерал-губернатор Трепов формально наказав Орестові Івановичеві на далі не ставити свого імени в таких небезпечних виданнях, і він кілька місяців потім (до нового притиснення українських видань) підписував свої статті псевдонімом—О. Орленко.

Потім прийшла війна, з проектами ґрунтовного винищення українства, які змусили українців знову стулитись і зібгатись, а після коротких днів надій і уповань революції—тяжкі і грізні роки горожанської війни, голоду, пошестей. Розцвівши на короткий час в загальній атмосфері радісних сподівань, Орест Іванович, як оповідають його ближні приятелі з останніх літ, раптом знемощів, змарнів, збайдужнів до всього. По інерції ще пробував працювати, носивєя з планами ріжних робіт—але життьова енергія відірвалась і прийшла смерть, і забрала невисловлені слова, недокінчені образи, невтілені гадки, незмірно багатий скарб знання, ерудиції і творчої сили.

Останній том, видрукований покійним ще в 1917—1918 рр., зіставсь невипущений, без вступної розвідки, і пішов разом з иншими невипущеними томами видань археографічної Комісії на паперову фабрику. Тяжкі часи обірвали низку наукової праці і художньої творчости великого майстра.

М. Грушевський.

Проф. Гр. Гр. Павлуцький.

Проф. ГР. ПАВЛУЦЬКИЙ.

Помер 15 березня 1924 року.

Григорій Григорієвич Павлуцький народився у Київі 1861 р. Середню освіту одержав у Київській третій гімназії, а вищу—на історично-філологічному факультеті Київського університету, який скінчив 1886 р. кандидатом. Ще за час свого студенства, в 1885 р., він надрукував у „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“ свою першу працю про автора „Dialogus de oratoribus“.

Відносно тодішнього університету він сам звертав увагу на те[1]), що „в течение университетского курса не имел руководителя в Киеве и вовсе не слушал истории искусств, ибо ее не было: проф. Павлов, русский историк, полу-развалина, после ссылки в Сибирь, фиктивно занимал кафедру и на лекциях, на которые студенты ходили по очереди, потешал слушателей разсказами об оперных артистках и балеринах. Учителем Павлуцкого был проф. Кулаковский, не в области классической филологии“.

Зараз же після скінчення університетського курсу, Павлуцький поїхав за кордон, до Берліну й Парижу, де студіював музеї та займався по бібліотеках. Повернувшися до Київа, він, в 1888 р., прочитав дві пробні лекції: „О началах искусства в Греции. Скенография у греков“ і одержав звання приват-доцента. Від Київського університету він був, на цей раз вже на державний кошт, командирований на два роки за кордон. Там, у Сорбоні, він слухав лекції відомого знавця античного мистецтва, проф. Максима Коліньяка й брав участь у його семінарі. Працював він тоді теж і в Італії, головним чином у Римі. Не раз і після того мав Павлуцький наукові командирування за кордон,—студіював пам'ятники готицької та романської архітектури у Франції, працював по музеях Германії, Швейцарії та Австрії, а 1909 р. був у Костянтинополі, в Атенах і в Єгіпті. В 1897 р., за дисертацію „О жанровых сюжетах в греческом искусстве“, він одержав від Юр'євського університету ступінь доктора історії та теорії мистецтв, після чого київський університет обрав його на екстра-ординарного професора по катедрі історії мистецтв, в 1906 р.— на ординарного, а в 1913 р. він був по самий час смерти заслуженим професором того-ж таки університету.

Ще перед XI-м Археологічним з'їздом, який відбувся у Київі, Московське Археологічне товариство вирішило видавати пам'ятки української старовини, призначило на це кошти, а саме збирання потрібного на те матеріалу доручило окремій комісії при Київському Історичному Товаристві Нестора Літописця. Незабаром між цією комісією й Московським Товариством виникло непорозуміння. В 1902 р., комісія прислала в Москву зібрані нею фотографії з дорожніми записками де-яких з екскурсантів. Московське Товариство відповіло на те, що воно сподівалося одержати не самі тільки фотографії, але разом з цим і плани на обміри церков і инших памяток, а також і дослідування памяток з історичного боку на оцінку їхнього мистецько-археологічного значіння. Комісія з свого боку відповіла, що вона ще раніше звертала увагу Товариства на те, що в Київі важко знайти вчених архітектів, а що між тими, які займаються українською старовиною, нема фаховців; але тоді Товариство одказало, щоб комісія надсилала матеріял, а для обробки його знайдуться фаховці й

[1]) Рукописний матеріял, що було мені доставлено для відзиву про його наукову діяльність, котру я писав у квітні 1923 р. по дорученню „Комісії по додатковому забезпеченню вчених“. О. Н.

по-за Київом. Нарешті закінчилось постановою, щоб особи, які подають матеріял, обовязково разом з тим подавали-б історичні пояснення, а до загальної обробки зібраних матеріялів узявся Г. Г. Павлуцький. З такою постановою цілком згодилося й московське Товариство, тільки застерегло за собою право остаточної редакції обробки матеріялу. В 1905 р. вийшов перший випуск „Древностей Украины", хоч члени комісії по охороні пам'яток при Товаристві поставилися до цієї праці негативно.

Ще до виходу цієї книжки, Г. Г. Павлуцький зробив у Товаристві Нестора Літописця доклади: „Деревяная церковная архитектура в юго-западном крае в XVII – XVIII веках", „О деревянных резных изображеніях путтов в южно-русских церквах XVII—XVIII веках", „Наиболее ранние свидетельства литературных памятников о построении деревянных церквей малорусского типа" та „Изображение храмов на древнейших южно-русских миниатюрах". Ці реферати він і звів до купи у цьому виданні під назвою: „Древнее деревянное церковное зодчество въ юго-западном краѣ". Ця праця, можна сказати, була головніша між усіма працями Павлуцького, тому-то я особливо спиняюся на ній. Після вступного слова, де стріваються такі зауваження, як: „Малорусские храмы лишены фасадов, т. е. того, что в других христианских храмах составляет красу архитектуры; рассматривая малорусский храм, не видишь, где его лицо, или передний фасад", автор переходить до характеристики українського будівництва. Пануючим типом він рахує трьохбанну церкву та її, головним чином, і розглядає. Він описує способи будування таких церков, звертає увагу на ріжноманітність композиції, характеризує де-які окремі деталі. Кілька слів присвячено иншим типам церков і дзвіницям, зроблені порівняння наших церков з північними, доведено давність такого типу, на підставі Павла Алепського, Кальнофойського та малюнків стародавніх рукописів; в кінці дано порівняння наших церков з західними. Висновок такий: „Малорусское деревяное церковное зодчество, так же, как и деревянная архитектура северных окраин России, является искусством национальным, искусством, сохранившим свой национальный характер благодаря тому, что оно самостоятельно переработало и совершенно поглотило все чужие элементы, византийские или западные, которые к нему притекали". Не всі типи церков розглянув автор: церков таких типів, як хатній, двохбаштовий, чотирьохбаштовий і трьохбаштовий з дзвіницею замісць західньої башти він зовсім не торкається. Західній Україні Павлуцький присвячує лише кілька рядків; от вони: „Чехия, Моравия, Галиция (западная и восточная, особенно ее нагорная часть), Буковина и северная часть Венгрии богаты деревянными храмами. Как самый способ постройки славянских храмов, так и внешний их вид ничем не отличается от силезских деревянных церквей. И общая форма, и план, и самый способ постройки одни и те же. Только в Галиции доселе сохранились древние деревянные церкви, тип которых родствен типу южно-русских церквей. Но Галиция и Малороссия населены одним и тем же народом, малорусским; и Галиция и Малороссия в эпоху польского владычества, т. е. до конца XVIII в., жили одной общей политической и религиозной жизнью; они разделились только со времени разделов Польши. Архитектура в них необходимо должна быть общая". От і все, з чим не можна погодитись: коли можна прирівняти до силезьких церков церкви лемків, які дійсно відокремлюються від инших усіх українських церков, бо замісць того, як у нас завше найвища башта буває середня, а дзвіниця стоїть окремо, в них дзвіниця займає західню башту й вона вища за дві останніх, за те й гуцули, й бойки мають той же самий тип церков, що й на східній Україні. Дійсно, на перший погляд бойківські церкви роблять инше враження, ніж наші,

так що дали навіть привід проф. Соколовському порівняти них з індійськими пагодами, але вони відріжняються від наших тільки тим, що там більша кількість восьмериків і менша їхня високість. Проминув нарешті Павлуцький питання, як саме розвивався тип деревляних церков з часом, і як він міняється територіяльно.

Крім вишезгаданих праць, як найбільше значні з праць Г. Г. Павлуцького зазначимо: „Древне-греческие расписанные вазы" (Київ, 1889); „Фидій" (Київ, 1890); „Коринфскій Архитектурный орденъ" (Київ, 1891); „Храмъ Зевса Олимпійского въ Афинахъ" (Київ, 1892); „Кіевские храмы домонгольского періода и ихъ отношение къ византійскому зодчеству" (Труды XIV-го Археологического съѣзда); „О происхожденіи формъ украинского деревянного церковного зодчества" (ibid); „О церковных постройкахъ въ стилѣ empire в Полтавской губ." (ibid); „Творчество Растрелли въ области церковного зодчества" (Київ, 1912); „Къ вопросу о взаимномъ вліяніи византійского и итальянского искусства. Богоматерь въ византійском и русском искусствѣ и Мадонна ренесанса" (Київ, 1912); „Краткій очерк исторіи новгородской и московской архитектуры" (Київ, 1912); „О происхожденіи древне-русской иконописи" (Київ, 1914); „О мозаиках мечети Кахроэ-Джамне в Константинополѣ" (Київ); „Древнѣйшіе храмы Кіева и Чернигова" (в „Истории русского искусства" И. Грабаря); „Деревянное и каменное церковное зодчество Украины" (ibid); „Старинные деревянные синагоги въ Малороссии" (ibid); „О происхожденіи и развитіи византійского искусства" (Київ, 1914).

В 1916—1917 р.р., по дорученню Московського Археологічного Товариства, Г. Г. Павлуцький зробив експедицію по ріках Волзі і Молозі та у Псков, щоб зібрати матеріял по історії псковської, новгородської й московської архітектури.

Останньою його працею була „Історія українського орнаменту", що почав друкувати на двох мовах, українській та російській „Трест-Печать".

Г. Г. Павлуцький був дійсним членом Московського Археольогічного Товариства Нестора Літописця й почесним головою секції мистецтв Українського Наукового Товариства.

Ол. Новицький.

До сього некрологу додамо кілька слів про де-які сторони науково-громадської діяльности Гр. Гр. Павлуцького в останніх роках.

В науковій діяльності та професорській практиці Г. Г. Павлуцького можна зауважити перелом десь наприкінці 1890-их років. До того П. обмежувавсь у своїм викладанню звичайними темами університетських курсів. Наприкінці 1890-их років в Київі почалась интенсивна праця підготовлення чергового археологічного з'їзду в Київі. Намічено було обслідування пам'ятників мистецтва України і П., як знавець історії був втягнений в цю підготовчу працю. Сталось зближення університетських кругів з місцевими українськими науковими силами, які звичайно перед тим трималися з'окрема. Оця підготовча до з'їзду праця дала П. ознайомлення з місцевими пам'ятниками українського мистецтва, зблизила з українськими вченими та українським студенством. З того часу починаються реферати і статті. П., присвячені пам'ятникам українського мистецтва. Теми були нові, дослідження матеріялів тільки починалось і через те перші узагальнення П. не були вільні від помилок. Тоді-ж починає П. підготовляти і свої університетські курси з історії українського мистецтва. Зближення з молодими артистами--малярами (П. і сам трохи малював і свої малюнки иноді виставляв на Київських виставках, в організації яких брав діяльну участь) ввело П. в тодішні розмови і суперечки про місцевий елемент, про напрями в місцевім мистецтві; про потребу утворення в

Київі мистецького осередка, академії мистецтва, галереї. В 1917 р. вперше з'явився грунт для цих планів, з утворенням секції мистецтва, яка мала отримати ініціятивні та контрольні завдання. Пригадується, як П. завзято переводив потребу надання українського характера знакам на офіційних печатках, на бланках асигновок та инших офіційних бланках. Тоді-ж брав П. велику участь (осінь 1917 р.) у виробленні планів Українського Державного Університету, програми Української Академії Мистецтв, в обговоренні справи Галереї, багато часу присвячував проектам перероблення помешкання під Галерею та ин. Во всіх таких обговореннях П. рішуче виступав проти еклетизму та обстоював український характер і напрям. Так само було і в нараді про реорганізацію Археологічного Інститута. Зазначу ще участь П. в роботах з'їзду діячів пластичного мистецтва (літо 1918 р.), Комісії й реставрації Софії, де жваво обговорювали плани надання Софії одноцільного стильного вигляду і П. заняв оригінальну позицію. Ці виступи та постійна участь в екскурсіях по Київу з ріжними групами екскурсантів зближала П. з українським студенством та вчительством: над курсами історії українського мистецтва П. постійно працював, доповнюючи та освіжаючи. З кінця 1920 р. П. крім викладів вів у Київськім Інституті Вищ. Освіти ще адміністративну та господарчу працю, яка чим далі, тим більш забирала часу, не даючи вже місця для наукових дослідчих праць, між якими важне значіння мали обслідування Київських пам'яток по певному плану з участю студентів. Лише побіжно виступав тепер П. з своїми поясненнями та характеристиками, наприкл. з приводу робот в Софії Моргилевського, на засіданні в пам'ять О. Лазаревського, на юбілеї В. Кричевського. До останнього часу П. обдумував плани нових робот та видань і його важка хвороба та смерть була сумною несподіванкою для всіх, хто стояв ближче до покійного і мав змогу слідкувати за його роботою.

Ол. Г.

Поправка: на ст. 184 р. 25—26 зверху треба: Ülikooli ....Dorpatensis ....Humaniora.

Зміст.[1])

---

[1]) **Зміст попередніх книжок „України". 1914 р. Кн. I.** Від редакції. Олексій Шахматов: До питання про початок української мови. Мих. Грушевський: Український рух на Сході: Розселення за московською границею до 1648 р. Мих. Возняк: Початки української комедії. Олександр Грушевський: З настроїв і думок Кирило-Мефодієвців. З ідеології Кирило-Мефодієвців—записка Василя Білозерського. Замітки й матеріяли: Ор. Левицький: Великодні „кукли". Вол. Перетц: Де-кілька етнографічних даних з старих рукописів Ів. Франко: До історії розміру коломийкового. Вол. Дорошенко: Український науковий рух в 1913 р. Критика, рецензії й обговорення. Наукова хроніка.

1914 р. Кн. 2. Константин Михальчук (некролог). Олександр Богумил і Павло Житецький: Начерк історії літературної української мови до Ів. Котляревського. Мих. Грушевський: Історія Хмельниччини описана Силуаном Мугжилівським в лютім 1649 р. Мих. Возняк: Початки української комедії. Олександр Грушевський: З початків нової української історіографії. Замітки й матеріяли: В. Г.: Шляхетське сватання—два листи Мик. Бакуринського до Мих. Глібовича-Піроцького 1645—1647 р.р. В. Застирець: Мазепинці в Туреччині, з паперів Садик-паші (Чайковського). Вол. Перетц: Кант М. Довгалевського Рафаїлу Заборовському 1787 р: Вол. Дорошенко: Український науковий рух в 1913 р. Критика, рецензії, й обговорення. Наукова хроніка: з Українського Наукового Т-ства в Києві, хроніка його за 1913 р. і січень—квітень 1914 р.

1914 р. Кн. 3. Хв. Корш: Де-що про нову теорію вийстя українського народу. В. Степовий: До історії Задунайської Січі. П. Куліш: Дві мові: книжна і народня. М. Возняк: Українське „Savoir vivre" 1770 р. В. Перетц: Тройчанський архив—записки й матеріяли. Л. Орленко: Книжні відомості Українців про московське царство з вкінці XVII в.. Г. Ілїнський: Українські химороди-чари. В. Г. Універсал Мазепи

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

НЕКРОЛОГИ:

про аренду шинків у Коропівській сотні 1706 р.: М. Возняк: Три документи до історії Руїни. Критика, звідомлення й обговорення.

1914 р. Кн. 4. М. Грушевський: Новий хозарський текст про войни Олега. Л. Горленко: Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. Мик. Василенко: О. М. Бодянський і його поетична творчість. Ол. Грушевський: З економічного життя українських манастирів XVII—XVIII в. В. Козловська: Памяти В. В. Хвойки. Ан. Ніковський: Ф. П. Фортунатов (некролог). Матеріяли і замітки: Мих. Возняк: Польська вірша про битву под Полтавою. В. А: Матеріяли архива Імператорського російського Географічного Т-ства з українознавства. Г. І.: Українське „зайвий“. Критика, рецензії й обговорення. Наукова хроніка. Бібліографія.

1917 р. Кн. 1—2. Від редакції. М. Грушевський: „Велика, Мала і Біла Русь“. Орест Левицький: Український шляхтич Прокіп Верещак і його пригода підчас Хмельниччини. Ол. Грушевський: З міського життя в полудневих замках у XVI в. М. Мочульський: Українська школа. Евг. Онацький: Похождення Полетик. О. Соловій: До історії української живописи на початку XVIII в. Ол. Грушевський: Шевченківська література за останні роки. Матеріяли і замітки. К. Широцький: Про публікацію Солнцева „Кіевскій Софіевскій Собор“ в „Древностях Россійского Государства г. 1871—1887“. В. Шепотьєв: Із старого альбому. В. Г.: Ода графу Румянцеву-Задунайському на приїзд його до Київа (1780 р.). М. Марковський: Слово о полку Ігоря, сина Святославля, внука Ольгова. Хроніка Укр. Наук. Т-ства за рік 1916. Бібліографія.

1917 р. Кн. 3—4. Ол. Грушевський: З економічного життя XVI в. Евг. Перфецький: Угорська Русь-Україна в першій половині XVII ст. Мих. Мочульський: Кн. Микола Андрієвич Цертелів. Матеріяли і замітки. Нові відомості про родину Многогрішних, подав В. Модзалевський. Дві рукописи 60-х років заборонені цензурою, подав В. Міяковський. До історії „Чернигівського листка“, подав В. Міяковський. Мих. Грушевський: Сполучення України з Московщиною в новійшій літературі, критичні замітки. Критика, рецензії й обговорення. Діяльність Українськ. Наукового Т-ства у Київі в 1917 р.

1918 р. Кн. 1—2. Памяти Федора Вовка, вм. 29 червня 1918 р. М. Грушевський: Евг. Перфецький: До питання про Нестора Печерського. Ол. Грушевський: Митні комори. М. Марковський: Російські й українські збори Шевченка в їх порівнянню. Матеріяли і замітки: Три тестаменти Адама Киселя, подав І. Каманін; справа за с. Аксютинці, подав Е. Онацький; Переказ про хрестне дерево, подав В. Перетц. Ол. Грушевський: Сучасне українське архивознавство. Критика, рецензії і обговорення.

Ціна 2 крб

№ 19271.